

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN MATBUATINDA FÜYÛZAT DERGİSİ

Doktora Tezi

Zemine ZİYAYEVA

ANKARA- 2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN MATBUATINDA FÜYÛZAT DERGİSİ

Doktora Tezi

Zemine ZİYAYEVA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR

ANKARA- 2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN MATBUATINDA FÜYÛZAT DERGİSİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Prof.Dr. Erdoğan UYGUR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof.Dr. Erdoğan UYGUR

.....

Prof. Dr. Melek ERDEM

.....

Prof.Dr. Naciye YILDIZ

.....

Prof.Dr. Gülşen Seyhan ALIŞIK

.....

Doç.Dr.Saime Selenga GÖKGÖZ

.....

Tez Sınavı Tarihi

.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(.../.../.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Zemine Ziyayeva

İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	III
ÖN SÖZ.....	IV
GİRİŞ	1
20. YÜZYILIN BAŞLARINDA RUSYA’DA TÜRK FİKİR HAREKETLERİ ..	1
A. KONGRELER.....	1
B. KAZAN’DA FIKIR HAREKETLERI.....	6
C. KIRIM’DA FIKIR HAREKETLERI.....	14
D. TIFLIS VE BAKÜ’DE FIKIR HAREKETLERI	18
E. SOVYET DÖNEMİ VE SOVYET DÖNEMİ SONRASI KAYNAKLARDA FÜYÜZAT DERGISİ	26
BİRİNCİ BÖLÜM.....	32
FÜYÜZAT DERGISİ: SİYASÎ-EDEBÎ DERGİNİN OLUŞUMU	32
1.1. FÜYÜZAT DERGISİ	32
1.2. FÜYÜZAT DERGISİNİN ŞEKİL ÖZELLİKLERİ	59
1.3. FÜYÜZAT DERGISİNİN YAZAR KADROSU.....	61
1.3.1. ALI BEY HÜSEYİNZÂDE TURAN (1864-1940).....	74
1.3.2. HASAN SABRİ AYVAZOV (1878-1938).....	80
1.3.3. AHMED KEMAL AKÜNAL (1873-1942)	84
1.3.4. AHMET RÂİK EFENDİ (1884-1962).....	96
İKİNCİ BÖLÜM	100
FÜYÜZAT DERGISİNİN İÇERİK ÖZELLİKLERİ VE TARTIŞTIĞI	
TEMALAR	100
2.1. FÜYÜZAT DERGISİNİN İÇERİK ÖZELLİKLERİ	100
2.1.1. FÜYÜZAT DERGISİNDE MAARİFÇİ ANLAYIŞ	105
2.1.2. FÜYÜZAT DERGISİ VE KADIN-AİLE	113

2.1.3. FÜYÜZAT DERGİSİ VE DEVLET DUMASI	122
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	151
FÜYÜZAT DERGİSİ VE ORTAK EDEBÎ DİL KAVRAMI.....	151
3.1. FÜYÜZAT DERGİSİNDE EDEBÎ DİL OLGUSU	151
3.2. FÜYÜZAT DERGİSİNİN EDEBÎ DİL POLİTİKASINDA TASFİYECİLİK VE EDEBÎ DİLİN PROBLEMLERİ	173
3.2.1. EDEBÎ DİLİN PROBLEMLERİ-I.....	176
3.2.2. EDEBÎ DİLİN PROBLEMLERİ-II.....	179
SONUÇ.....	185
KAYNAKÇA	190
EKLER.....	204
Ek-1: FÜYÜZÂT DERGİSİNİN SAYILARI.....	204
Ek-II: FÜYÜZAT DERGİSİNDEN SEÇİLMİŞ METİNLER	213
ÖZET.....	234
ABSTRACT	236

KISALTMALAR

bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
DM	: Dövrü metbuat(sürelî yayınlar)
Ed.	:Editörlüğünde
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
Vd.	:ve diğçerleri
Hızl	: hazırlayan
N	: numara

ÖN SÖZ

Tez konusunun belirlenmesi sürecinden sonra XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasî hadiselerle ön ayak olan matbuat hayatının genel görünümüne dikkat edildi. *Füyûzat* dergisinin bu yıllardaki önemi dergi üzerine yapılan birçok çalışmanın sayısı ile ölçülebilir. Dergi üzerine yapılan çalışmalar bizi derginin tematik incelemesine yönlendirdi. Elbette dergi üzerine yapılan çalışmalarda bizzat ele alınmayan konular daha çok dikkatimizi çekti ve araştırmamızın kuramsal çerçevesini bu konular üzerine kurduk.

“Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi” adlı bu çalışma “Ön söz”, “Giriş”, “Sonuç” ve “Kaynakça” ve “Ekler” bölümü dışında, üç ana bölüme oluşmaktadır: I. Bölüm: Füyûzat Dergisi: Siyasî-Edebî Derginin Oluşumu; II. Bölüm: Füyûzat Dergisinin İçerik Özellikleri ve Tartıştığı Temalar; III. Bölüm: Füyûzat Dergisi ve Ortak Edebî Dil Kavramı. Tezin “Giriş” kısmında *Füyûzat* dergisinin XX. yüzyılın başlarında Rusya’da vuku bulan Türk fikir hayatına ivme kattığı ve kendisinin de bu uyanmanın bir parçası düşüncesinden hareketle Rusya Türklerinin fikir hareketlerine bakış yapılmıştır. Tezin esasını oluşturan üç bölüm ise *Füyûzat* dergisinin tematik incelenmesi sonucunda elde edilen verilere dayalı ampirik bir çalışmadır.

Füyûzat dergisi, Azerbaycan’da Sovyet sonrası edebî ve fikrî ortamın dikkatini üzerine çekmiştir. Dolayısıyla derginin naşiri Ali Bey Hüseyinzâde ve *Füyûzat* dergisi ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bütün bu çalışmalar göz önünde bulundurularak hem Türkiye muhiti, hem de Azerbaycan için tekrara düşülmeme adına, mevcut çalışmalarda şimdiye kadar ayrıntılı olarak incelenmemiş

konular mercek altına alınmıştır. Bu bağlamda *Füyûzat'ta* maarifçilik kavramı, bu kavramla bağlantılı olarak kadın teması, meşrutiyet fikri doğrultusunda gelişen devlet duması gibi konular teze dâhil edilmiştir.

Çalışmamda hoşgörüsü, bilgisi, tecrübesiyle bana destek olan bu işi yapabileceğime beni inandıran ve beni teşvik eden, Ankara'da bulunduğum yıllarda ailesini ve kendisini tanımaktan gurur duyduğum, kıymetli zamanını gönderdiğim tezime ayırıp, beni kısa zamanda malumatlandıran saygıdeğer hocam Prof. Dr. Erdoğan Uygur'a minnet ve şükranlarımı sunarım. Faaliyet raporları sunma döneminde yeni fikirleriyle sürekli destek gördüğüm, faydalı ve yapıcı bakış açılarından yararlandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Melek Erdem ve Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz'e teşekkür ederim.

Çalışma süreci boyunca, maddî ve manevî desteği ile hep yanımda olan, bütün işlerimde bana yardımcı olan ailemin her bir ferdine, özellikle sevgili anne ve babama minnet duygularımı ifade etmek yükümü biraz hafifletecektir. Ankara'da bana kucak açan can dostlarım Kahraman ailesine şükranlarımı sunmadan geçemeyeceğim. Son olarak bu yıllar içinde çalışma dönemimin bitmesini hasretle bekleyen kızıma sonsuz teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Zemine Ziyayeva

Bakü-2016

GİRİŞ

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA RUSYA'DA TÜRK FİKİR HAREKETLERİ

a. Kongreler

XIX. yüzyılda ikinci yarısından sonra Rusya Türkleri arasında başlayan Ceditçilik hareketi XX. yüzyılın başlarında aydın bir kesimin oluşmasını sağlamıştır. Bu aydın kesim bölgelerin yönetim sisteminde, kültürel, sosyal ve dinî alanlarda değişikliklerin yapılmasını şart koşturmakla birlikte kendilerinin/Rusya Türklerinin hukukî statülerinin de belirlenmesi için çaba göstermişlerdir. Bu bilinçli hareket 1905 sonrası Rusya Türkleri arasında devam eden fikir teatisinin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu süreci, *Ekinci* ve *Tercüman*'dan sonra 1905 yılından başlayarak kısa zamanda yarım asırlık bir süreyi kateden Rusya Türklüğünün matbuat hayatından takip etmek mümkündür. Rusya Müslüman aydınları arasında oluşan bu diyalog, aynı zamanda 1900'li yıllardan başlayarak guberniyalarda (valiliklerde) oluşan siyasî ve ictimai nitelikli kurum ve kuruluşlar, Rusya'da yaşayan Müslüman-Türk kimliğinin siyasî bir birlik etrafında birleşmesine ivme katmıştır. Bu süreçte Abdürreşid İbrahim (1857-1944) (Kazan), Yusuf Akçura (1876-1935) (Kazan), İsmail Gaspıralı (1851-1914) (Kırım), Ali Merdan Bey Topçubaşov'un (1863-1934) (Bakü) önderliğinde "İttifak-ı Müslimin" olarak bilinen yapının oluşturulması fikri ortaya çıkmıştır.

Kırım, Kazan ve Bakü hattında yaşanan yoğun fikir teatisi bu bölge aydınlarının sık sık bir araya gelmelerine sebep olmuştur. Bu bağlamda Abdürreşid İbrahim'in faaliyetleri önemlidir. "8 Nisan 1905 yılında Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in

başkanlığında Ali Merdan Bey Topçubaşov, Ali Bey Hüseyinzâde, Alim Maksud, Bünyamin Ahtem toplanarak umum Rusya Müslümanlarının dinî bir merkezini kurma meselesini müzakere etmişlerdir. Ayrıca Rusya Müslümanları için siyasî bir heyet tesis etmek meselesi de gündeme gelmiştir. Dolaylı yolla da olsa amaç siyasî bir parti kurma fikriydi. Toplantıdan birkaç gün sonra Petersburg’a gelen İsmail Gaspıralı’ya bu düşünce aktarılınca o, bunu olumlu karşılamıştır. Fikir birliğine varan heyet, toplantının Nijni Novgorod’da yapılmasını kararlaştırmıştır (Türkoğlu, 1997: 28-29; Devlet, 1999 : 101).

Bu ortak payda Türklerin ilk gayrı resmî toplantılarının Haziran 1905 yılında Çistopol’da (Nijni Novgorod) gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Toplantıya dönemin aydınlarıyla birlikte zengin, bürokrat, ulema kesimi de katılmıştır: Ali Merdan Bey Topçubaşov (Bakü), İsmail Gaspıralı (Kırım), Seyid Geray Alkin, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi (Kazan), Abdürreşid İbrahim (Sibirya) gibi siyasî çizgileriyle Türklük alanında ve/veya Çarlık Rusyasında bilinenlerle birlikte Musa Carullah Bigiyev, Abdullah Apanay, Veli Yauşev, Zakir Remiyev, Ahmed ve Gani Hüseyinov, Kutlu Mirza Tevkilev, Şah Haydar Sırtlanov, Selingeray Cantürin gibi bölgelerinde sevilen, hürmet gören, siyasî veya edebî yönleriyle halkın sevgisini kazanan aydın kuşağı da görmek mümkündür (Hablemitoğlu , 1997: 53; Devlet, 1999: 102).

Hükümet tarafından izin verilmemesinden dolayı toplantı Molla Kamalov’un kızkardeşinin düğününde gerçekleşmiştir. Burada hazırlık toplantıları yapılmıştır. 15 Ağustos 1905 tarihinde ise resmî izin alınamamasına rağmen 500 kişinin iştirak ile Oka Nehri üzerinde “Gustav Struve” vapurunda Rusya Müslümanlarının I. Kongresi başlamıştır. Kongrede “İttifak-ı Müslimin” partisinin kurulması karar alınmıştır (

Hablemitoğlu, 1997: 53-54; Seyidzade, 2004: 100; Zenkovsky, 1971: 38). Bunun yanında,

1. Bazı siyasal, iktisadi, sosyal reformların başarılmaması amacıyla bütün Rusya Müslümanlarının birleştirilmesi,
2. Rus ve Müslüman halkların kanunlar önünde eşitliğinin sağlanması,
3. Bütün halkların orantılı temsili temeline dayanan bir meşruti monarşinin kurulması,
4. Basın, toplantı, din vb. özgürlüklerin sağlanması,
5. Özel mülkiyet dokunulmazlığının tanınması, az topraklı ya da hiç toprağı olmayan köylülere devlet ve Çarlık topraklarının dağıtılması, büyük toprak sahiplerinin topraklarının yalnız bedeli karşılığında alınması gibi kararlar alınmıştır (Zenkovsky, 1971: 38).

Rusya Müslümanları arasında istişarî toplantılar 15 Ağustos (1905) sonrası da devam etmiştir. Burada alınan karar gereğı meclisin merkezinin geçici bir süre Bakü’de faaliyete başlamasına karar verilmiştir. Fakat Bakü bu tarihlerde siyasî kargaşaların yaşandığı bir merkez durumunda idi. Ermeni-Müslüman karşı durması başlamıştır. Bakü’de meydana gelen siyasî gelişmeler ve posta teşkilatındaki aksaklıklar merkezin şubelerle olan iletişimini sekteye uğratmıştır (Türkoğlu 1997 : 43). Bu ve diğer sebepler (Kazan şehrinin merkezî konumda olması gibi) toplantının organizasyonu ve hangi şehirde yapılması gerektiği gibi meseleleri Kazan şubesinin uhdesine bırakmıştı. Kazan şubesinde Yusuf Akçura faal üye idi. Akçura’nın faaliyetleri sonucu kongrenin 15 Ocak 1906 yılında Petersburg’da yapılacağı ilan edilmiştir (Devlet, 1999: 106).

13-23 Ocak 1906 tarihleri arasında Petersburg’a ülkenin birçok yerinden Müslüman vekiller gelmişlerdi: Yusuf Akçura, İsmail Bey Gaspiralı, Carullah Bigi, Abdürreşid İbrahim, Ahmet Faiz, Adil Giray Mirza Karaşay, Kadı Asker Hacı Ömer, Alimcan Barudi, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmet Mirza Müftüzade, Kara Bey Karabeyov, Dr. Ahundov, Mustafa Lütfü Şirvani (Devlet, 1999: 106-107; Seyidzade, 2004: 100-101).

Rusya Müslümanları arasında pek çok anlaşmazlıkların yaşandığı bu toplantıların sonuncusunda (23 Ocak tarihinde Muhammed Alim Maksud’un evinde 50’den fazla delege bir araya gelmiştir) “Müslüman İttifakı” nizamnamesi oybirliğiyle kabul edilmiştir. Nizamnameye göre “teşkilatın bir merkez komitesi olacak ve bütün Rusya 16 bölgeye bölünecekti. Her bölgede mahallî “meclisler” teşkil edilecek, meclis üyeleri o bölgede toplanan kongre tarafından seçilecekti. Her bölge meclisi “Genel Kongre”ye faaliyet raporu verecekti. Her yılın 15 Ağustos’unda 16 merkezden birinde “Genel Kongre” yapılacaktı” (Devlet, 1999: 107).

Rusya Müslümanlarının üçüncü toplantısı Abdürreşid İbrahim, Alim Maksudov ve Lütfullah İshakov’un İçişleri Bakanlığı’nı ikna edecek

“...Rusya mutlakiyetinin (otokrasi) en sadık bendeleri olan biz Rusya Müslümanları, panislamizm (İslam Birliği) fikrinin ve halkın geleceğini tehlikeye sokan sosyalizm, anarşizm gibi yıkıcı düşüncelerin geniş halk kitlesine nüfuz etmesinden endişe ederek ve bu fikirlerin İslamiyet’in kuralına da aykırı olduğunu göz önüne alarak, bu nevi ak imlâ rla mücadeleyle karar verdik. Rusyam müslümanı dıştan gelen yeni fikirlerden uzaktır. Biz, çarımız ve tahtına, atalarımız gibi, panislamizm gibi fikirlerin yayılmasına karşı aşağıdaki hususları görüşmek üzere bir toplantı yapabilmemiz için müsaadelerinizi rica ediyoruz:

1. Basında şeriata aykırı çıkan görüşlerle mücadele;
2. Molla, müftü ve şeyhülislamın halk tarafından seçilmesi ve din adamlarının mali durumunun ıslahı;
3. Mektep ve medreselerin mollaların elinden alınarak halkın idaresine verilmesi ve ıslah edilmesi;
4. Din adamlarının maddî durumlarının düzeltilmesi için yapılacak teberrular ve vakıflar meselesi”

içerikli dilekçesinden sonra 16-21 Ağustos 1906 tarihinde Nijni Novgorod’da (Mekerce panayırında) yapıldı (Hablemitoğlu, 1997: 73; Türkoğlu, 1997: 46).

Rusya Müslümanlarının III. Toplantısı resmî izne dayandığı için iştirakçı sayısı da kalabalıktı. 800'e yakın katılımcının içinde tüccar, öğretmen, molla ve sanayiciler vardı. Katılımcılardan başka toplantıya dönemin en meşhur Türk matbuat organlarının muhabirleri de iştirak etmişlerdi: *Vatan Hadimi* (Karasubazar-Kırım), *İrşad* (Bakü), *Nur* (St. Petersburg), *Tanğ Yıldızı* (Kazan), *Ülfet* (St. Petersburg), *Beyanül-Halk* (Kazan), *Tercüman* (Akmescit-Kırım), *Yıldız* (Kazan), *Hayat* (Bakü), *Azat Halk* (Kazan), *Vakit* (Orenburg) gibi dönemin bilinen matbuat organlarını temsilcileri kongrede iştirak etmişlerdir (Seyidzade, 2004: 103; Devlet, 1999: 109-110).

Toplantının gündemi Abdürreşid İbrahim tarafından hazırlanan aşağıdaki maddelerden oluşmuştur:

- a) Misyonerler
- b) Mektep ve medreseler
- c) İmamlar ve ülemalar
- d) Her alanda ıslahat (Türkoğlu, 1997: 47).

Ali Merdan Bey Topçubaşov Kongrenin başkanlığını yapmıştır. Gündem meseleleri epey tartışmalı geçmekle birlikte kongrede kültürel meseleler ağırlık teşkil etmiştir. Eğitim, din, kadınların seçme seçilme hakları gibi meseleler kongrenin gündem meseleleri idi.

“Ali Merdan Bey’in Rusça teklif ettiği 79 maddeden ibaret “İttifak” programı ile nizamnamesi madde madde okunarak görüşmeler yapılmıştı. Uzun müzakerelerden sonra birtakım itirazlara rağmen “İttifak” programı ufak tadilatla kabul edildi. Kongrede programın kati ve son şekilde tespiti için 15 kişiden müteşekkil bir merkez komitesi seçildi. Rusya Müslümanlarının III. kongresinde alınan kararlarla “İttifak” siyasî bir parti mahiyetini kazanmıştı” (Devlet, 1999: 114-115).

1905 ve 1906 yılları arasında Rusya Müslümanları arasında devam eden bu fikir alışverişi kısa zamanda birçok problemin halledilmesi yönünde yaptırımlara sebep olmuştur. Kazan, Kırım ve Bakü hattında gelişen fikir hayatının siyasîleşmesine ve millî

kimlik meselelerinin tartışıldığı yerlerin devlet statülü kuruluşlarda tartışmasına ortam sağlamıştır. Gösterilen çabalar I. II. ve III. Devlet Duması'nın toplanmasına katkıda bulunmuştur. Türk kongrelerinde tartışılan dil, eğitim, din gibi kültür meseleleri dönemin süreli yayınlarında söz konusu edilmiştir. Hasan Bey Zerdabî, *Hayat* gazetesinin 11 Ocak 1906 tarihli sayısında *İttihat-ı Lisan* adlı makalede Rusya'daki Müslümanların “Biz Rusya devletine tabe olan müslümanların hamısı Türkdürler. Bizim esas dilimiz Türk dilidir” sloganıyla dil ve millet bilincini eşleştirmiş, birini diğerine yandaş kabul etmiştir (Antologiya, 2010: 44).

Dil birliği meselesini *Hayat* gazetesi sayfalarında konu edinen ve bu fikri geniş halk kitlesine sunan, gazetede “Tercüman”ın dili ümumî olsun” söylemini savunan Zerdabî'nin fikirlerini *Füyûzat* sistemli olarak koymuştur (Antologiya, 2010: 44). Bu zihniyet *Füyûzat*'ın söyleminde amacına uygun yol alırken Osmanlı Türkçesinin edebî dil statusü de tartışmaya açılmıştır. *Füyûzat*'ta bu söylem bir programa dönüşmüş ve bu, 1926 yılında Bakü Türkoloji Kurultayı'nda edebiyat adamlarının esas meselesi konumunda tartışılmıştır.

b. Kazan'da Fikir Hareketleri

Türkler arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan modernite anlayışı toplumsal ve kültürel gelişmelere çığır açmakla bir grup ıslahatçının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Rusya Müslümanları arasında oluşan bu yenilikçi ıslahatçı grup kendi bölgelerinin sosyal ve toplumsal özelliklerinden kaynaklı farklı özellikler göstermekle birlikte onları birleştiren ortak yönlerin olduğunu söylemek gerekir. Modernleşmenin eğitim yoluyla olacağı görüşü ve bunun için verilen birtakım

mücadeleler, farklı bölgelerdeki reformist grubun ortak özelliği olarak belirlenebilir. Ülke içinde bazı merkezler birtakım özelliklerinden dolayı diğerlerinden farklı bir durum arz etmekle birlikte entellektüel zenginliği açısından da diğer bölgelerden ayrılmakta idiler. Kazan, Kırım ve Tiflis/Bakü hattı üzerinden modernleşme eğilimi daha hızlı hareket ettiğinden dolayı XX. yüzyılın başlarında bu bölgeler önemli kültür merkezlerinin temsilcisi durumunda idiler.

Bu üç kültür merkezi tarihin çeşitli zamanlarında uygarlıkların merkezi olmuş, hanlıklara ve devletlere başkentlik yapmışlardır. Şehirlerin politik ve ekonomik açıdan gelişmişlikleri Rus yönetiminin dikkatini çekmiş ve asimile hareketinin daha hızlı yayılması için buraları bir merkez durumuna getirmiştir. Kazan şehrinin özelliğinden bahsederken Saime Selanga Gökğöz, Kazan'ın yalnızca bir Hanlık başkenti değil, "... Hanlık sonrası kronoloji ekseninde, Rus misyon tarihi içinde, Ortodoks misyonun Rusya'nın Doğusu'na merkezden yerele tatbikinde kurumsal örgütlenme bir yana, misyoner perspektifinden bakıldığında misyoneri "sahanın" içinde olan ve misyonun yöneldiği bölge ve halkların adıyla anılan Rus misyonları bağlamında, bilgi ve misyon tecrübesinin transferi açısından daima belirleyici ve yönlendirici temsil merkezi" olduğuna da vurgu yapmıştır (Gökğöz, 2002 : 15).

Merkeze uzak yerlerde iktisadî ve siyasî terakki yavaş yavaş ilgi görmesine rağmen merkeze yakın yerlerde gelişme daha hızlı bir artış göstermekteydi. Kazan ve Kırım için merkezî tabiri çok uzak bir kelime değildir. Ekonomik açıdan gelişmiş bir yer olan Kazan soylu ve zengin kesimin bulunduğu bir yer niteliğinde idi. Burada eski medereseler faaliyet göstermekteydi. Halkın büyük kesimi ekonomik açıdan bağımsız ve zengin idi. "Kazan Tatarlarının coğrafî olarak daha geniş açılımları vardı. Bunlar Batı'ya olan yakınlıkları yanında, Hindistan'da, İstanbul'da ve Mısır'da ortaya çıkan

dinî reformcu ve modernist hareketlere de daha fazla açıktı. Diğerlerinden farklı olarak, Kazan Tatarları arasındaki harekette güçlü bir dinî ıslahçı çizgi vardır. Azeriler (Azerbaycan Türkleri) ve Kazaklar arasındaki aydınlanmada ise Rus tesiri ve modernist eğilim daha ağır basmaktadır. Buradaki modernleşmenin öncüleri Çarlık yönetiminin birtakım ayrıcalıklarla kendisine bağladığı yerli aristokrat kesimin ve tâcir sınıfının çocukları arasından çıkmıştır. Rus mekteplerinde okuyarak Rus dili ve kültürü aracılığıyla Batı'nın fikir ve değerleriyle tanışan yerel aydınlar seküler dünya görüşünün temellerini atmışlardır” (Kanlıdere, 2004 : 154).

İdil-Ural, Kırım ve Azerbaycan'da oluşan aydın kesimin sosyal yönleri irdelendiği zaman yüksek zümre ait şahsiyetlerle karşılaşmak mümkündür. Azerbaycan aydın kesimiyle Kırım ve Kazan aydın kesimine bu açıdan bakıldığı zaman onların birçoğu sosyal statü açısından iyi durumda olan ve tahsillerini dışarıda, Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde veya Rusya'da tamamlamış münevverlerdir. Diğer bir taraftan ise onlar Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul'da herhangi bir nedenle en az bir defa bulunmuş kişilerdir. İlerideki siyasî hayatlarının ve bakış açılarının oluşmasında beslendikleri kaynaklarının ve bulundukları yerlerin mühim etkisi vardır. Hasan Sabri Ayvazov *Kımlılar Ne İçin Tenkid Edilmiyor?* adlı makalesinde “Rusya Türklerinin *Hayat ve Füyûzat*’ı Kafkas’tan (Asiya’dan) doğsa da muharrir ve naşirlerinin cümlesi terbiye ve talimi (eğitimi) Asiya’dan değil, Avrupa’dan almışlar” şeklinde bir tespitte bulunmuştur (Füyûzat, 1906 : 6/94).

Kazan, Türk düşünce dünyasına önemli şahsiyetler vermiştir: Şahabettin (Şihabettin) Mercani (1818-1889), Rızaeddin Fahreddin (1858-1936), Yusuf Akçura (1879-1935), Musa Carullah Bigi (1875-1949) gibi aydın-âlimler Kazan Tatarları olarak bilinir. Bu aydınların bir kısmı (Şahabettin (Şihabettin) Mercani, Rızaeddin Fahreddin,

Musa Carullah Bigiyev) reformist yönleriyle tanınırlar da Yusuf Akçura da bu zümreyeye dahil olmakla birlikte Türk fikir hayatında Türkçülük düşüncesinin sistematiğini kurabilmiş olmasıyla ön plana geçmiştir. Akçura 1905-1914 yılları arasında Türkçülük ideolojinin kuramsal yapısını kurmaya çalışmıştır (Georgeon, 1996 : 51).

Yusuf Akçura Kazan Türklerinin siyasî ve kültürel hayatında mühim yeri olan bir şahsiyettir. Genel olarak bakıldığında zaman bu dönem Rusya Müslümanları (Türkler) arasında her bölgede siyasî ve kültürel hayata yön veren mühim şahıslarla karşılaşmak mümkündür: Yusuf Akçura (Kazan), Abdürreşid İbrahim (Kazan), İsmail Gaspıralı (Kırım), Ali Bey Hüseyinzâde (Bakü) birbirlerinin siyasî ve edebî hayatlarından belirli ölçüde etkilenmiş münevverlerdir. Özkaya, Yusuf Akçura'nın Türkiye'de yaşadığı dönemlerde Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetlerinin tanıtılmasına dair yaptığı yorumlarında onun, Türkçülük akımının öncüsü durumuna gelmesinde etkili olan üç şahıstan söz etmiştir: Bunlar İsmail Bey Gaspıralı, doktor Şerafettin Mağmumi ve amcası Akçuraoğlu İbrahim Bey'dir (Özkaya, 23/97).¹

Kaynaklarda Sibirya'nın Tara kasabasından olan, edebiyat literatürüne Kazanlı bir Türk olarak geçen Abdürreşid İbrahim (1857-1944) Güney Afrika ve Amerika hariç dünyanın birçok yerlerini gezerek Müslümanların meselelerini dünyaya duyurmaya çalışmış, döneminin aydınları İsmail Gaspıralı (1851-1914), Rızaeddin Fahreddin (1859-1936), Musa Carullah Bigi (1875-1949) gibi ıslahatçı yönü ağır basmış, modernleşmenin yayılmasına hareketlilik katmış bir şahsiyettir (Türkoğlu, 1997:1-5).

Ekim Manifestosu sonrası Abdürreşid İbrahim'in Kazan'da siyasî faaliyetinin daha da etkin olduğu söylenebilir. O, Türk Kongrelerinin yapıldığı döneme kadar birçok faaliyetlerde bulunmuştur. Mart 1905 yılında Kazan'a gitmiş, Yusuf Akçura ile

¹Özkaya, Yılmaz, "Rusya Müslümanlarının Türkiye'de Tanıtılmasında Yusuf Akçura'nın Rolü", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 23, 93-104 http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/yilmaz_ozkaya_yusuf_akcura.pdf (Erişim tarihi: 03.02. 2016).

birtakım görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler sonucunda “Umum Rusya Müslümanlarının” Petersburg’da bir toplantı yapmaları gayesi ile Kırım, Kafkasya, Kazak ve Türkistan Müslümanlarına davetiye gönderme kararı alınmıştır (Türkoğlu, 1997: 28).

Abdürreşid İbrahim’in Kazan’daki siyasî faaliyeti Rusya Türklerinin kongreler dönemiyle ilgilidir. Buradaki faaliyeti döneminde o, Kırım ve Bakü bölgelerindeki siyasî ve edebî şahsiyetlerle bir araya gelmiş, fikir alış verişinde bulunmuştur. Bu dönemde, 1905 yılında, Bakü’de siyasî ve edebî gazete olan *Hayat* yayınlanmaktadır. *Hayat*’ın yazar kadrosu arasında Abdürreşid İbrahim’in ismiyle karşılaşmak mümkündür. (Zeynalov, 1989: 6). Abdürreşid İbrahim’in Ali Merdan Bey Topçubaşov’la mektuplaşmaları onların münasibetinin pekişmesine sebep olmuştur. Abdürreşid İbrahim Petersburg’dan Bakü’ye Ali Merdan Bey Topçubaşov’a mektup yazarak Bakü vekillerini Petersburg’a davet etmiştir. Bu teklif kabul edilmiş ve Abdürreşid İbrahim’den de *Hayat* için yazı istenmiştir. Abdürreşid İbrahim Ali Merdan Bey’in teklifini olumlu karşılamış ve *Hayat* için muharrirlik görevini üstlenmiştir. *Hayat* gazetesinde “Birinci Müslüman Kongresi”nin Mekerce Pazarı (Nijni Novgorod)’nda yapılacağına dair malumat vermiştir. Toplantı ile ilgili çeşitli makaleler gazete sayfalarında yayınlanmıştır (Türkoğlu, 1997: 28, 31).

1905 yılında Rus Çar yönetiminin kabul ettiği 17 Ekim Manifestosu’ndan sonra Rusya’nın Türklerle meskûn yerlerinde, özellikle önemli kültür merkezleri olan Kazan, Kırım ve Bakü’de yayımlanan çeşitli gazete ve dergilerin kronolojileri diğer Türk bölgelerine göre hızlı gelişmiştir. Burada toplumsal değişimin diğer bölgelere göre karmaşık yapı içerdiğini, aynı zamanda hızla değiştiğini, ideolojilerin ve siyasî kutuplaşmaların daha yoğun yaşadığını görmek mümkündür. 1905 yılından itibaren

siyasî faallığın artmasıyla belli ideolojileri temsil eden gruplar oluşmuştur. 1910 yılına kadarki zaman sürecinde siyasal yönelimler kesinleşmeye başlamış, bu yönelimler daha çok basın hayatına yansımıştır. Bu nedenle birçok dergi ve gazete hükümetin sansürüne uğramıştır. Belli başlı ideolojileri temsil eden basın organları arasında fikir ayrılığının yaşandığını dönem periyodiklerinin sayfalarında tespit etmek mümkündür. Türk ülkeleri ve/veya boyları içinde Tatar Türklerinin çıkarmış oldukları birtakım gazete ve dergilerin Türk düşünce tarihi açısından mühim yerini belirtmek gerekir. Nitekim 1905 ila 1917 yılı arasında İdil-Ural bölgesinde toplam 79 matbuat organı yayınlanmıştır. Bu yayınlardan 44'ü gazete, 35'i ise dergidir. Bu gazete ve dergilerden bazıları şunlardır: *Nur, Ülfet, Kazan Muhbiri, Yulduz, Vakit, Tanğ Yıldızı, İl, Ahbar, El-Islah, Taviş, İdil, Tup, Hamiyet, Yanğa Tormış, Ural, Kuyaş; Mirat, Küzgü, Islah, El-Asr ül-Cedid, Şura, Anğ, Terbiyet-ı Etfal, Terbiyet, Mektep, Ak Yul* (Devlet, 1999: 170).

Kazan'da yayımlanan *Vakit* ve *Kazan Muhbiri* önemli yayın organlarıdır. Bunlar, belli ideolojileri savunmuş ve bu ideolojilere sadık kalmışlardır. *Kazan Muhbiri* (1905-1910) 5 yıl yayınlanmıştır. Seyit Geray Mirza Alkin tarafından çıkarılan bu matbuat organının idaresini fiilen Yusuf Akçura yürütmüştür. Dinî, millî ve içtimai meseleleri inceleyen gazete yalnız Kazan Tatarları arasında değil, bütün Rusya Müslümanları arasında en çok okunan gazete olmuştur (Devlet, 1999: 168).

Gazetenin 22 Aralık 1910 yılına kadar 404 sayısı çıkmıştır. François Georgeon'a göre dönem itibariyle İdil-Ural bölgesinde yayımlanan gazeteler her ne kadar Tatarca yayınlansa da tam bir Tatar gazetesi olarak adlandırılmaz. Bu bakımdan İdil-Ural'da yayınlanan gazeteler arasında *Kazan Muhbiri* Tatarca yayımlanan ilk gazetedir (Georgeon, 1996: 55).

Kazan Muhbiri gazetesinin yayın hayatına başlaması Bakü’de de yankı uyandırmış, bu münasebetle *Hayat* gazetesinde tebrik yazısı yayınlanmıştır. Gazetenin yayın hayatına başlaması şöyle ifade edilmiştir: “*Hayat* cenubdan, *Nur* şimaldan, *Tercüman* garbdan gayret ediyorlar. Şark ciheti ise karanlık duruyordu” (Antologiya 2010: 81). *Kazan Muhbiri*’nin yayın hayatına başlamasıyla “Şark cihetini” de aydınlandığına vurgu yapılmıştır.

Diğer mühim gazete Rus baskısını ve haksızlığı dile getiren, Rus otokrasisine hücum eden *Çoban Yıldızı* (1895) adlı siyasî broşürü yazan Abdürreşid İbrahim (Reşid Kadı) tarafından Peterburg’da 15 Aralık 1905’ten 9 Haziran 1907 yılına kadar yayımlanan, dinî meselelere ağırlık veren *Ülfet* (1905-1907) gazetesidir. Halifenin bulunduğu Türkiye’ye muhabbetle bakan *Ülfet* gazetesi Rusya Türklerinin siyasî, kültürel, millî ve sosyal faaliyetlerine ehemmiyet vermiştir (Devlet, 1999: 168).

İlk sayısını 11 Aralık 1905 tarihinde çıkaran gazete, kısa zamanda Rusya Türklerinin fikir adamları arasında okunan gazeteler arasında yer aldı. *Ülfet* gazetesi 83 sayı neşretti. Demiroğlu, Kazan, Moskova ve Petersburg’daki araştırmaları sonucu gazetenin 83 sayı neşredildiğini ve son sayısının da 30 Mayıs tarihli olduğunu ifade etmiştir. Gazetenin son sayısı olarak kabul edilen 83. sayısında hükümetin emrine esasen yayını durdurduğuna dair herhangi bir yazı ya da ibareye yer vermemiştir. Demiroğlu’na göre Kazan, Peterburg ve Moskova kütüphanelerinde bulunan materyallerden hareket edilirse gazetenin son sayısının 83 olduğu kabul edilmelidir (Demiroğlu, 2012: 21).

Rusya Müslümanları arasında 1905-1907 yıllarında yayınlanan bütün Türk gazetelerine güçlü bir sansür uygulanması söz konusudur. Gazeteler genellikle merkezî şehirlerde yayımlandığı için hükümetin gazete ve dergiler üzerinde kontrolü güçlü idi.

Ülfet gazetesinin diğer gazetelerden ayrıcalığı onun Tatar şehirlerinde değil, imparatorluğun başkentinde yayınlanıyor olmasıydı. Nitekim gazete baskı sonucu kapatılınca Abdürreşid İbrahim'in de Petersburg dışına gönderilmesine karar verilmiştir (Demiroğlu, 2012: 21).

1905 yılı sonrasında Kazan'da neşr edilen diğer bir gazete *Tan Yulduzı* (1906) gazetesidir. Kırmılı bu gazeteyi radikal-millîyetçi çizgide yürüten Kırım'da *Vatan Hadimi* (1906-), Bakü'de *Tekâmül* (1906-1907), Taşkent'te *Terakki* (1906-1907) gazeteleriyle eşleştirmiştir (Kırmılı, 2010: 109). Gazetenin en mühim yazarları Ayaz İshakî (1878-1954), Fuad Tukdarov ve Şakir Muhammedyarov'dur. 14 Kasım 1906'da kapatılan gazetenin 64 sayısı çıkmıştı. Sosyalist bir akımı temsil etmesine rağmen gazete tam olarak sosyalist bir gazete olarak adlandırılmamaktadır (Devlet, 1999 : 169).

Rusya Türkleri arasında bulunan radikal-millîyetçi grup “aşırı muhafazakar buldukları Gaspıralı'nın geleneksel siyasetini şiddetle eleştirmektedirler. O kadar ki, *Tan Yulduzı*'nın ilk sayısında “Kırım huliganının [Gaspıralı] yigirmi yıldan artık millet ve din namından Tatarlarıbızın aldap istibdad kulu bulup milletimizge kürsetmiş cinayeti”nden dahi söz edilmişti” (Kırmılı, 2010: 109).²

Devrim sonrası İdil-Ural'da çıkarılan mühim ve ciddî yayın organı olan *Vakit* gazetesi (1908-1918) 21 Şubat 1906 tarihinde neşredilmeye başlamıştır. Gazete, Remiyev Kardeşleri tarafından finanse edilmekte, Rızaeddin Fahrettin (1858-1936) idaresinde Orenburg'da neşredilmekteydi. İlk zamanlar haftada iki üç defa yayınlanan gazete 3 Ocak 1913 tarihinden itibaren günlük olarak yayınlanmaya başlamıştır. 2.309 sayı çıkaran gazete 26 Ocak 1918'de Orenburg İhtilal Komitesi tarafından kapatılmıştır. Gazetenin yayın kadrosunda dönemin entellektüel kesimi yer almaktaydı. Fatih Kerimi,

²Kırmılı bu bilgiyi Alimcan İbrahimov, Tatarlar Arasında Rivalyutsiya Hareketleri 1905 (Birinci Bölüm) (Kazan, 1925), s. 207 adlı kaynaktan aldığını ifade eder.

Rızaeddin Fahrettin, Yarullah Veli, Abdurahman Fahrettin, Şerif Kemal, Kebir Bekir, Burhan Şeref, Rakib Rakibî, Osman Akçuraklı; dışarıdan yazı yazarlar ise Galimcan İbrahimov, Hadi Atlasi, Musa Carullah Bigiyev, Yusuf Akçura, Hadi Sadi, Cemaleddin Velidi, Kerim Saidi, Hayrullah Osmanî, A. Zeki Velidi gibi isimler gazetenin yazar kadrosunda yer almıştır. Rusya Türklerinin dil birliği meselesini öne çıkan gazete devrin alt yapısını oluşturan birçok toplumsal ve kültürel meseleleri gündemine taşımıştır (Devlet, 1999: 169).

Kazanlılar tarafından neşredilen bu gazete ve dergiler dönemin içtimai-siyasî panoramasını yansıtmışlardır. Entellektüel zihniyetlerin fikrî akımların oluşmasına katkı sağlamalarıyla birlikte bir tarih kitabı niteliği taşıyor olmalarından dolayı da birer belge değerindedirler.

c. Kırım’da Fikir Hareketleri

Kırım, 1900’lü yıllardan başlayarak siyasî hayatın yoğun şekilde yaşandığı siyasî-kültürel merkezdir. Burası büyük oranda İsmail Bey Gaspıralı’nın etkisi altındadır. Bu bağlamda Kırım’da yetişen aydın zümreyi biçimlendiren ve etkileyen esas faktör Gaspıralı’nın reformlarıdır. Alan Fisher bu grubu üçe ayırır: Gaspıralı’nın müridleri, Genç Tatarlar ve Tatar millîyetçileri (Fisher, 2009:150). 1900’lü yıllardan başlayarak Kırım Tatarlarının siyasî ve sosyal hayatlarında bu üç grubun tesirini görmek mümkündür. Birinci gruba ikinci grubu ayıran en önemli özellik birincilerin ihtilalci olmayışı idi. Gaspıralı ve onun gibi düşünenlerin amacı Müslümanlar ve Ruslar arasındaki mutabakatı korumak, eğitimde ceditçiliği sağlamak ve külterel modernleşmeyi tamamlamaktı. Bu dönemin aydın zümresi arasında katı çizgilerin

belirginleşmemesi bütün Rusya Türklüğü için önemli bir özellikti. Gaspıralı taraftarlarıyla Genç Tatarlar siyasî mücadele hayatlarını birbirinden ayrı çizgilerde yürütseler bile onları birbirine bağlayan önemli bağları bulmak o kadar da zor değildir. Nitekim Gaspıralı'nın vefatından sonra Genç Tatarlar teşkilatının yayın organı olan *Vatan Hadimi* gazetesinin sorumlusu Hasan Sabri Ayvazov, *Tercüman* gazetesinin başına getirilmiş, o, *Tercüman*'ın başyazarlığını 1917 yılına kadar yürütmüştür (Kırımlı, 2010: 175).

Her iki zümrenin Kırım Tatar siyasî ve içtimai geleneğinde ayrı bir yeri vardır. İki zümre sayesinde Bahçesaray ve Karasubazar şehirleri bölgenin bilim ve sanat merkezi durumuna gelmiş, Kırım'ın siyasî çizgisi bu iki şehirde oluşan aydın kesimle belirlenmiştir.

Vatan Hadimi yaklaşık iki yıla yakın bir süre zarfında yayınlanabilmiştir. Genç Tatarların organı olan *Vatan Hadimi* gazetesi aynı zamanda Genç Tatarların desteğiyle yayınını sürdürmüştür. “Maddî destek verenler arasında Süleyman Alimollayev, Seydahmet Çelebi, Mamut Bazırgan ve Abbas Hüseyin yer almaktaydı” (Kırımlı, 2010: 111)

Kırım'da fikir hareketinin başını çeken Gaspıralı ve diğer Kırımlı zihniyetin Azerbaycan aydın kesimiyle sıkı bir irtibatı olmuştur. Gaspıralı, *Füyûzat* yayın hayatına başladıktan sonra *Füyûzat*'ı tebrik etmiş, derginin dilinin sadeleştirilmesine dair tavsiyelerde bulunmuştur: “Birader-i kiramı Ali Bey Efendi, *Füyûzat*'ın birinci nömresini aldım, gözel tertib ve gözel teb olunmuş, hayırlı olsun, lisanını bir az daha sadeleşdireniz, avam arasına ziyadece münteşir olmayı mövcib olurdu zennindeyem” (*Füyûzat*, 1906: 4/55).

Gaspıralı dönemin siyasî liderleriyle sıkı bir işbirliği ve iletişim içinde olmuştur. Buna binaen Azerbaycan'da devletçilik geleneğinin yerleşmesinde, hukuk devletinin kurulmasında müstesna rolü olan Topçubaşov'la sıkı bir irtibatı olmuş, onunla devamlı mektuplaşmışlardır (Çitil, 2015: 1022-1054).

Gaspıralı Rus milletiyle Türk milletini sebepler doğrultusunda sık sık mukayese eder. Rusların ve Türklerin birçok kollarının bulunduğunu belirtir. Bunlarla birlikte kendi halkı veya bahsettiği Türk halkları Rusya'nın tebaası durumundadırlar. Rus halkı gibi Türk halkı da dünya coğrafyasının belli bir kısmını iskan etmişler. *Refiklerime Açık Mektup* (25 May/Mayıs, 1907, Sayı: 42)'ta yıllar sonra İsmail Bey Gaspıralı yazılarında kullandığı “Rusya Müslümanları” ibaresinin kendi tercihi değil, rejimin uyguladığı bir zorunluluktan kaynaklandığına dair bir yorum yapmıştır. Aynı zamanda Gaspıralı Türklerin “Cins itibarıyla kimdir?” problemini ortaya koymuş, Rusya Müsümanlarının millî kimliğini sorgulamıştır. “Rus ulemasının” Türkleri adlandırmak için kullandıkları isimlerden hareketle:

“Diyorlar ki, bu “Tatar’dır”, bu “Başkir’dir”, bu “Kumuk’tur”, bu “Kırgız’dır”, bu “Sart” ya ³ “Tarañça’dır”, bu “Kaşgarî’dir”, bu Şirvanlıdır, Karabağlıdır, Kırımlıdır, Hiveli dir bu adlandırmaların Rusların Gaspıralı'nın ifadesiyle “bizlere böyle tefehhüm ediyorlar”. Fakat “Rusların bir miktarına Katsap, bir miktarına Hahol (Ukraynalı), bir miktarına Belorus (Beyaz Rus) ve bir miktarına Kazak denilse de cümlesi fennen ve hâlen

³Sart kelimesi hakkında bilgi: “19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar, Özbek, Kazak ve Türkmen aydınları, kendi “millet”leri için ayrı birer edebî dil yaratmaya gayret ettiler. Bunlardan ilki, misyoner İlminski'nin girişimleriyle Kazan'da ortaya çıktı. Bu zat, aynı zamanda Kazak yazı dili yaratmak için de uğraştı. Bir başka misyoner M. Ostroumov, bu şekilde “Sart” dilini oluşturmaya çabaladı”(Lars Johanson, “Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair”, (Çev. Mustafa Uğurlu) *Türkbilig*, 2002, S. 4, s. 71-79.

“Rus” oldukları gibi bizler de umumen Türk oğlu Türkleriz (Gaspıralı, 2008b:115) diye millet ismini kullanmıştır.

Gaspıralı, Çarlık Rusyasında yaşayan bütün Türklerin yaşadıkları coğrafyaların adlarıyla değil, millî kimlikleriyle, “nam-ı hakikisi” ile adlandırılması gerektiğini savunmuştur. *Lisan-ı Türkî Şiveleri*(18 April /Nisan/1888, Sayı:14 tarihli) başlıklı yazısında “Orta Aziya'da ve Avrupa'nın cihet-ı şarkisinde sakin Türk ve Tatar kavimleri lisan-ı Türkînin muhtelif şiveleri ile mütekellimdirler” cümlesiyle XIX. yüzyılda Türk diliyle ilgili yapılan çalışmalara kendisi de katkıda bulunmuştur. Rus sansürünün katı bir şekilde uygulandığı bir merkezde Türklerin soy kökü ve dili hakkında konuşmak ve yazmak büyük cesaret isteyen bir meseleydi. Tatar adını Türk adıyla birlikte kullanması, uygulanan sert sansürün bir göstergesidir. XX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyasında yaşanan hürriyet rüzgârının etkisiyle resmî terminoloji olan “Rusya Müslümanları” tabiri Gaspıralı'nın literatüründe yerini Türk'e bırakmıştır.

Çar Rusyası'nın tebaası olan Türkler Rus hükümeti tarafından millî kökenleriyle değil, dinî hüviyetleri esasında “Rusya Müslümanları” olarak isimlendirilmişlerdir. Bu adlandırma, siyasî-ideolojik anlam taşımıştır. Millî kimlikleriyle değil, dinî kimlikleriyle tanınan bu “topluluk” için “Tatar” bazen de “Türk-Tatar” ıstılahlarından istifade edilmiştir. XIX. yüzyıl sonlarına kadarki durum, tamamen bir ümmet bilincine dayalıysa da, XX. yüzyılın 20'li yıllarına doğru artık bu adlandırma kendini ulus bilincine bırakmış, hem devletin uyguladığı dil siyasetiyle hem de uygulanan baskı sistemiyle her toplulukta bir millet bilincinin oluşmasına olanak sağlamıştır.

d. Tiflis ve Bakü’de Fikir Hareketleri

Tiflis bir valilik merkezidir. Edebiyat camiası bu şehirde toplanmıştır. Azerbaycan edebiyatının ve fikir tarihinin önemli simalarından Mirza Fethali Ahundov (1812-1878), Mirza Şafi Vazeh (1794-1852) ve Abbaskulu Ağa Bakıhanov (1794-1847) belli aralıklarla bu şehirde yaşamıştır. Nitekim Ali Bey Hüseyinzâde ’nin okul yılları da bu şehirde geçmiş, hatta “Ahundov’un teşviki ve yardımıyla Tiflis Birinci Klasik Gimnaziya’sına (klasik lise) girmiş” ve tahsil hayatı bu şehirde devam etmiştir (Bayat, 1998: 10).

Bunun yanında dinî kurumun (Kafkas Müslüman Ruhani Meclisi) ve yüksek okulların burada olması Kafkasya’nın beyin gücünün de bu şehirde toplanmasını sağlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle sosyal ve kültürel statüsüyle diğer Kafkasya şehirlerinden ayrılan Tiflis şehrinin çehresi XX. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak değişmiştir. Önceki yüzyılda entellektüel gücün toplandığı şehir XX. yüzyılın başlarında *Molla Nasreddin* dergisiyle temsil edilmekteydi. Nitekim dergi neşre başladığı ilk yıllardan itibaren 12 yıl (1906-1918) Tiflis şehrinde yayınlanmıştır.

Tiflis, Rus işgalinden sonra Kafkasya bölgesinin merkezi haline gelmiştir. Vali (canişin) burada oturmuş, bölgenin yönetimi buradan sağlanmıştır. Şehrin bir yönetim merkezi olması burada kültürel hayata canlılık getirmiş, bölgenin şair ve yazarlarının buraya toplanmasına sebep olmuştur. 22 Temmuz 1875 tarihinde Bakü’de Hasan Bey Zerdabî tarafından çıkarılmaya başlayan *Ekinci* gazetesinden sonra Türkçe gazetelerin yayın yeri Tiflis şehri olmuştur. Tiflis’te Said ve Celal Ünsizade kardeşler tarafından Ocak 1879 tarihinde neşredilen *Ziya* gazetesi (1879-1880) 76 sayı çıkarıldıktan sonra 1880 yılında *Ziya-yı Kafkasiyye* (1880-1884) adıyla yayın hayatını sürdürmüştür.

“Ünsizadeler matbuatı”na ait olan *Keşkül* dergisinin (1883-1891) ilk sayısı Ocak 1883 yılında yayımlanmıştır. Sahibi Celal Ünsizade *Keşkül* dergisini 11. sayıdan sonra gazete olarak yayımlamıştır (Aşırılı, 2009: 58).

Kafkas Müslümanlarının dinî kurumu bu merkezde bulunmakla birlikte Gori’de yerleşen muallimler seminaryası da valiliğin sınırları içinde idi. Zira bu seminaryayı bitiren aydınlar içtimai hayatlarına bu şehirde veya bu bölgede başlamış idiler. Örneğin, Neriman Nerimanov seminaryayı bitirdikten sonra Borçalı’da öğretmenlik yapmıştır (Aşırılı, 2009: 73). Gori seminaryası mezunları (Neriman Nerimanov, Celil Memmedkuluzade) sonraki yıllarda Azerbaycan içtimai hayatında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Kafkasya’daki Türk matbaacılık bu şehrin kültürel ve edebî hayatıyla doğrudan ilişkilidir. O döneme kadar bölgeyi Gayret Matbaası temsil etmiştir. Tiflis’te *Keşkül*’ün kapanmasıyla durağan bir dönem yaşayan Türk matbuatı, 1903 yılında *Şark-i Rus* (1903-1905) gazetesinin yayınlanmasıyla gündeme taşınmıştır.

Azerbaycan fikir tarihinde önemli yeri olan *Şark-i Rus* gazetesi *Molla Nasreddin* dergisi gibi Tiflis edebî muhitinin ortaya çıkardığı bir matbuat organıdır. *Şark-i Rus* gazetesi bir nevi *Molla Nasreddin* dergisinin neşrine önayak olmuştur. Yıllar sonra Celil Memmedkuluzade *Hatıratım* memoryalında bu gazetenin öneminden şöyle bahsetmiştir: “Birinci tarafı budur ki, muhterem edibimiz Muhammed Ağa Şahtahtlı beni gazetenin idaresine celb etmekle beni gazete dünyasına dâhil etti. İkinci tarafı odur ki, bu gazetenin idaresinde ben öyle bir yoldaşa rastladım ki, onunla birlikte *Molla Nasreddin* mecmuasını bina ettik” (Celal vd.,1982: 17). Dolayısıyla *Şark-i Rus* gazetesinin yazarları daha sonra *Molla Nasreddin* dergisinin çekirdek kadrosunu oluşturmuşlardır. Gazetenin yazar kadrosunda Mirza Ali Ekber Sabir, Memmed Said Ordubadi, Ali

Nazmi, Ömer Farik Nemanzade, Samed Ağa Gayıbov, Üzeyir Hacıbeyov, Firudun Bey Köçerli, Celil Memmedkuluzade gibi aydın zümreyi görmek mümkündür (Aşırlı, 2009: 97; Celal vd., 1982: 17).

Şark-i Rus gazetesi de *Gayret* matbaasıyla yakından ilgilidir. Nitekim Tiflis'te yayınlanan gazete ve kitaplar genellikle bu matbaada basılır. Bu yönüyle bu matbaa edebiyat ve matbaa hayatı açısından önem arz eder. *Şark-i Rus* Muhammet Ağa'nın Bakü'ye taşınmasıyla kapatılmıştır. Gazetenin basıldığı matbaa Numanzade ve Memmedguluzade tarafından Meşhedi Aliasker Bağirov'un maddî desteği ile satın alınmıştır. Satın alınan matbaada 1905 yılında faaliyete başlamış olan *Molla Nasreddin* dergisinden başka Memmedkuluzade'nin *Poçt Kutusu*, *Usta Zeynal*, *İran'da Hürriyet*, *Kurbanali Bey* gibi eserleri; Ahmed Bey Cevanşir'in, Memmed Said Ordubadi'nin, Namık Kemal'in, Abdurahim Bey Hakverdiyev'in eserleri; Alimirza Narimanov'un *Nesihetü'l-Eftal*, Harun Sultanov'un *Vatan Yolu* adlı kitapları bu matbaada basılmıştır (Aşırlı, 2009: 73). *Molla Nasreddin* dergisi Tiflis'te adı geçen matbaada 1906-1918 yıllarında 370 sayı yayınlanmıştır. 1921 yılında Tebriz'de neşrini devam ettirerek burada 8 sayı, Bakü'de ise 1922-1931 yıllarında 398 sayı yayınlanmıştır (Mir Celal vd., 1982: 25).

Tiflis'in valilik merkezi olması dolayısıyla 1850'li yıllardan sonra artan ihtişamı 1900'lü yıllardan başlayarak Bakü'nün iktisadi statüsünün değişmesi yanında zayıflamıştır. Köklü kültürel etkinliklerin yaşandığı Tiflis şehri XX. yüzyılın başlarında *Molla Nasreddin* dergisiyle temsil edilirken, Bakü kalabalık bir siyasî ve edebî gelişmenin içindedir. Böylece, Bakü sanayi şehri olmanın yanında ideolojilerin de başkentidir. Kültürel hayattaki canlanma siyasî olayları etkilemekte bu da matbuat hayatında faaliyetin keskin şekilde değişmesine neden olmaktaydı. İdeolojik

çeşitlenmeler artmakta, karşıt söylemli yayınlar faaliyetlerine hız katmaktaydı. Bolşevikler tarafından neşredilen *Hümmet* (1904-1905) karşıt söylemli aydınların matbuat organı olarak değerlendirilirken, bu dönem Rus devrimiyle çeşitlenmiş, 1905-1920 yılları arasında Azerbaycan'da yaklaşık altmış kadar gazete ve dergi neşrolunmuştur. Bunların bir kısmı siyasî ve kültürel alanda önemli yere sahip başlıca gazete ve dergiler olmakla birlikte bir kısmının kısa yayın hayatları olmuştur: *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Tekâmül* (1906-1907), *Taze Hayat* (1907-1908), *Burhan-Terakki* (1906-1911) (Bu gazete Astırahan'da neşredilmiştir), *İttifak* (1908-1909), *Mazhar/Mezher* (1908-1917), *Terakki* (1908-1909), *Hakikat* (1909-1910), *Nicat* (1910-1912), *Seda* (1909-1911), *Hilal* (1910-1911), *Asar-Hakikat* (1911-1912), *Yeni İrşad* (1911-1912), *Seda-yı Vatan* (1911-1912), *Basiret* (1914-1920), *Açık Söz* (1915-1918), *Yeni İkdam* (1915), *Seda-yı Kafkaz* (1915-1916), *Son Haber* (1915-1916), *Doğru Söz* (1916-1917), *İttihad* (1917-1920), *Millet* (Akmescit 1917, *Bakû* 1918-1920), *Müsavat* (1917), *Azerbaycan* (Gence 1918, *Bakû* 1918-1920), *İstiklal* (1918-1920), *Davet-Koç* (1906), *Debistan* (1906-1908), *Molla Nesreddin* (1906-1931), *Himmet/Hümmet* (1904-1905), *Rehber* (1906-1907), *Behlul* (1907), *Füyûzat* (1906-1907), *Yeni Füyûzat* (1910-1911), *Güneş* (1910-1911), *Işık* (1911-1912), *Mekteb* (1911-1920), *Hak Yolu* (1911-1912), *Kel Niyyet* (1912-1913), *Şelale* (1913-1914), *Dirilik* (1914-1916), *Tuti* (1914-1917), *Baba-yı Emir* (1915-1916), *Kurtuluş* (1915-1920), *Şeypur* (1918-1919), *Zenbur* (1918-1920) gibi gazete ve dergiler bu dönemin siyasî, edebî, kültürel çehresini gösterebilecek yayınlardır (Yıldırım, 2013: 2/2: 149).

XX. yüzyılın başlarında Bakû artık bölgenin endüstri şehridir. Ekonominin gelişmesi şehirde zengin bir tabakanın oluşmasını sağlamakla birlikte, bölgenin aydın kesiminin, şairlerin, ediplerin, fikir ve sanat adamlarının Bakû'e yığılmasını sağlamıştır.

Bir yönüyle sanat merkezi, diğer yönüyle bir endüstri şehri olan Bakü’de sosyal eşitsizliğe tepki olarak doğan gruplaşmalar çeşitli partiler etrafında birleşmişlerdir. Matbaa ve matbuatın merkezi XX. yüzyılın başında Bakü’ye taşınmış, gazete ve dergilerin çoğu Bakü’de yayın hayatına başlamıştır. Bu dönemde matbuat bir nevi fikir ve sanat adamlarının ideolojik görüşlerini savundukları ve tartıştıkları bir statü kazanmıştır.

Tiflis’te faaliyet gösteren Gayret matbaasıyla birlikte Bakü’de de birtakım yeni matbaa ve yayınevleri kurulmuştur. Bakü’de Orucov kardeşlerden başka İsa Aşurbeyov’un, Hasimbey Vezirov’un (1867-1916) matbaaları faaliyete başlamıştır. Bakü’deki bu yoğun faaliyet bölgelerde de görülmüş, Gence, Şuşa ve Lenkeran’da birkaç matbaa faaliyete başlamıştır. Sadece Bakü’de 1908 yılında matbaa sayısı 30’a ulaşmıştır (Vurgun vd., 1960 : 381).

XIX. yüzyılda Tiflis’te sınırlı sayıda neşredilen kitap, gazete ve dergiler yüzyılın başında Bakü’nün kültürel ve toplumsal gelişmesine bağlı olarak hız kazanmıştır. Bakü’de Kaspi matbaasıyla birlikte Oruçov kardeşlerin (Oruç, Ganber ve Abuzer) açtıkları matbaada birçok gazete ve dergi neşredilmiştir. Bu iş Bakü’de hız kazanmakla birlikte, genellikle matbaa işini Orucov kardeşler yürütmüşlerdir. Edebiyat tarihi kitaplarında “kazanç maksatlı” bir matbaa olarak değerlendirilen bu matbaada Kuran’ın Azerbaycan Türkçesine tercümesi ve tefsiri, şeriat kitapları, Ahund Mirza Ebutürab’ın *İslam, Ahund ve Hatifü’l-geyb* kitabıyla birlikte, *Güneş, Hakikat, Malumat, Kelniyet* gibi dergi ve gazeteler de neşredilmiştir (Celal vd., 1982:,7- 8; Vurgun vd., 1960: 382).

Orucov matbaası Bakü’nün edip ve şairlerini etrafına toplamıştı. Matbaada Seyid Hüseyin, Said Selmasi, Alipaşa Hüseyinzade gibi Azerbaycan edebiyatında romantik akımın temsilcileri olarak bilinen şairler olmakla birlikte Sovyet edebiyatında bolşevik

olarak takdim edilen Ruhulla Ahundov bu matbaada çalışmıştır (Vurgun vd., 1960: 382). Said Selmasi *Füyûzat* dergisinin yazar kadrosunda yer almıştır.

1905 yılından itibaren Bakü’de petrol sanayisinin gelişmesi buraya birçok milletlerden olan insanların akın etmesine ortam sağlamıştır. Nüfusun sosyal statülerinin giderek değişmesi siyasî faaliyetin de artmasına sebep olmuştur. Rusça matbalar kurulmuş, dergi ve gazateler yayın hayatına başlamıştır. “Bolşevizm”, “Leninizm” fikirlerini yayan gizli matbaalar da oluşmaya başlamıştır. Bu yıllarda Bakü’de faaliyet gösteren Nina matbaası daha çok inkılap yönümlü gazete ve dergilerin neşredildiği bir matbaa olarak bilinmiştir (Mir Celal vd., 1982:18). Azerbaycan edebiyat tarihi kitaplarında Bolşevik matbuatı olarak değerlendirilen *Hümme*t, *Bakinski Raboçi*, *Priziv*, *Ryadovoy*, *Orer* (bu üç organın neşr tarihi uzun sürmemiştir) gibi inkılapçı organlar bu matbaalarda yayınlanmıştır (Mir Celal vd., 1982: 18-19).

Azerbaycan edebiyat tarihi kitaplarında bolşevik matbuatı başlığı altında değerlendirilen *Davet* (1906-) gazetesi önemlidir. Gazete sosyal demokratların görüşlerini yansıtan, Ermeni ve Türk dillerinde neşredilen Bakü bolşeviklerinin ilk resmî gazetesidir. Gazetenin yazarları arasında edebiyatçı Firudun Bey Köçerli’nin ismiyle birlikte Azerbaycan siyasî tarihince bilinen Meşedi Bey Azizbeyov, Sultanmecnit Efendiye

vd., Caparidze, Melikyan gibi sosyal demokratların isimleriyle karşılaşmak mümkündür. Onlar bu gazetenin sayfalarında fikirlerini yaymaya, kendilerini topluma tanıtmayı amaçlamışlar. Gazete 26 Mayıs 1906 yılında yayınlanmıştır. 19 sayı neşreden *Davet* gazetesinin kapanması Bakü’de yeni bir siyasî akımın, devrimci matbuatın önünü açmıştır. *Davet* gazetesini *Hümme*t teşkilatının organı *Tekamül* (1906-1907), *Yoldaş* (1907) gibi gazeteler takip etmiş, dönemin panoramasını yansıtan siyasî-toplumsal gazeteler olarak yayın yapmışlardır (Mir Celal vd., 1982: 18-19; Geribli, 2011: 68-69).

Bakü'deki içtimai-siyasî karşı durma matbuat hayatındaki gazete ve dergilerin savundukları ideolojilerle açıklanabilir. Resmî olarak yayın yapan *Davet* gazetesi kapatılınca sosyal demokratların büyük uğraşları sonucu Mehdibey Hacinski üzerine resmî izni alınmış olan *Tekamül* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Gazete sosyal demokratların teşkilatı olan Hümmet'in yayın organıdır (Aşırılı, 2009 : 88). *Tekamül*'ün sayfalarında *Füyûzat* yazarı Muhammed Hadi'nin, Neriman Nerimanov'un, 1-2 Ekim 1915 tarihli *Açık Söz* gazetesinde “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Müasırlaşmak- işte milletimizin hayat-ı ictimaiyesini ıslah için üzerine durduğumuz üç paye-yi medeniyet” diye yazacak olan Mehmet Emin Resulzade ve onun kardeşi Muhammedali Resulzade'nin yazılarını görmek mümkündür (Aşırılı, 2009 : 258). Henüz tam olarak siyasî sınırlar çizilmemiş, millîyet ve sınıf kavramları arasında tercih yapılmamıştır.

Hümmet bu iki gazeteden önce Ekim 1904'ten Ocak 1905'e kadar yayınlanan *Hümmet* teşkilatının yayın organı idi. Teşkilat “Sosyalizmi millîyetçilikle harmanlayarak, hiçbir zaman gerçek anlamda Bolşevik olmadı ve hiçbir zaman millî hareketten tümüyle kopmadı. Ne hiçbir zaman açıkça İslam'a saldırdı, ne de pan-Türk fikirlere. Kendilerini Marksistten çok millîyetçi olarak resmetmişlerdi” (Benningesen, 1995: 28). Benzer bir siyasî ortam Gaspıralı'nın Kırımında da yaşanmakta idi. O dönem itibarıyla *Vatan Hâdimi* ve *Tercüman* üslup ve çizgi olarak farklı değillerdi (Kırımlı, 2010 : 106-110)

Bakü sanat ve kültür merkezine dönüşmüş, şehirde modern yapılar yapılmış, yeni eğitim-öğretim merkezleri açılmıştır. 1887 yılında Bakü'de birinci Rus-Tatar (o dönemde Türk tabiri yerine Ruslar yerli halka Tatar diye hitap etmekteydiler.) okulu açılmıştı. 1913 yılında Bakü'de 9 Rus-Tatar okulu, 8 Rus-Tatar kız okulu ve altı sınıflı bir okul vardı. Okullarda 337'si kız öğrenci olmakla toplam 2249 Türk öğrenci vardı

(Celal vd., 1982: 8; Füyûzat, 1906: 4/52-55). Artan okullar sayesinde ahali çocuklarını Tiflis vs. gibi gelişmiş şehirlere göndermemiş, onlar kendi şehirlerinde tahsil almışlardı.

Siyasî ve iktisadi açıdan bölgenin merkezi durumuna gelen Bakü’de matbaa ve usul-i cedit okullarının açılması, yeni ders kitaplarının yayınlanmasını sağlamıştır. Okullarda Türkçe dersi okutulur, *Vatan Dili* adlı ilk alfabe kitabının 1910 yılında 7. baskısı yapılır. Dersliklerde Mirza Fethali Ahundov, Vakıf ve Seyid Azim Şirvani’nin eserlerinden örneklerle birlikte Puşkin, Gorki, Shakespeare gibi Rus ve Avrupa edib ve şairlerinin eserleriyle karşılaşmak mümkündür (Celal vd., 1982: 8).

Bakü edebî muhiti yeni fikirlerin gündeme taşınması için Rusya Müslümanları/Türkler için iyi bir zemindi. Türkler arasındaki faaliyetleri takip eden aydınlar modernleşmenin yollarını denemişlerdir. Bu dönem, şahsiyetlerin bir nevi olayları yönlendirdiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Henüz bir millet olma bilincinden uzak bu Kafkasya halkı aynı yüzyılın 20’li yıllarına varmadan doğuda bir cumhuriyet rejimini kuracak, kendisini dünya devletlerine anayasalı bir devlet olarak tanıtmaya girişimlerinde bulunacaktı. Ülkede yayınlanan birçok gazete ve dergi bu bilincin şekillenmesi için mücadele vermiştir. *Füyûzat* bu tarihî ortamın ortaya çıkardığı bir matbuat organıdır. Dergi tezde bu fikrî yönüyle ele alınmıştır. 1906-1907 yılları arasında Bakü’de 32 sayıdan ibaret olarak yayımlanan *Füyûzat* dergisi “edebî, fennî, siyasî, ictimai, müsevver, haftalık Türkçe mecmua-yı İslamiyedir” sloganıyla yayın hayatına başlamıştır. Derginin naşiri Ali Bey Hüseyinzâde , malî destekçisi Azerbaycan’da 1900’lü yıllardan itibaren birçok gazetenin neşrine destek olmuş, yeni okulların açılmasında rol oynamış hayırsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev’dir.

e. Sovyet Dönemi ve Sovyet Dönemi Sonrası Kaynaklarda Füyûzat Dergisi

Füyûzat dergisi için Azerbaycan edebiyat tarihçiliğinde çeşitli mülâhazalar yapılmış, dergi birçok yönüyle ele alınmıştır. Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyat tarihi kitaplarında matbuat tarihi ayrı bir bölüm olarak ele alınır. Matbuat, dil ve edebiyatın birlikte kullanıldığı, dönemin yazar ve şairlerinin kendi edebî ve siyasî yaklaşımlarını sergiledikleri bir zemindir. Derginin Azerbaycan bilimsel çevrelerinde kritiğinin yapıldığı yer edebiyat tarihçiliği alanıdır. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı kitabın II. cildi XIX. yüzyılın başlarından 1917 yılına kadarki dönemi kapsamıştır (Vurgun vd., 1960: 379-418). IV. Bölüm “Matbuat” bölümüdür. Kitapta dönemin zengin içerikli matbuat hayatının genel görünümü çizilmiştir. Sovyet edebiyat tarihçiliğinin geleneksel çizgisine bağlı kalınarak matbuat organları bolşevik ve burjuva matbuatı olarak gruplandırılmıştır. *Kaspi*, *Baku*, *Bakinskiye İzvestiya*, *Hayat*, *Füyûzat*, *Yeni Füyûzat*, *Şelale*, *Açık Söz*, *Dirilik* gibi organlar burjuva matbuatı olarak değerlendirilmiş, bu dergi ve gazeteleri benzer matbuat organlarından ayıran özellikler üzerinde durulmuştur. *Hayat* ve *Füyûzat*’a karşı dönemin edebiyet ve dil politikasından kaynaklanan öznel yaklaşımların yanında, bu organların yürüttükleri siyaset hakkında dönem kaynaklarında (Sovyet öncesi) nesnel yaklaşımlarla da karşılaşmak mümkündür. Bu kaynakta, *Füyûzat* dergisinin editorü Ali Bey Hüseyinzâde “derin bilikli, geniş mütalie sahibi” biri olarak değerlendirilmiş, onun Nizami ve Sadi, Shakespeare ve Bayron, Goethe ve Tolstoy gibi klasiklerden tercümeleleri ve Fûzuli, Schiller, Tolstoy, Mendeliyev gibi tarihî şahsiyetler hakkındaki makaleleri olumlu bir yaklaşımla ele alınmıştır (Vurgun vd., 1960: 412).

Füyûzatçıların edebiyatta sanat arayışı, dili en karmaşık biçimiyle kullanıyor olmaları onları sert eleştirilerle yüzyüze bırakmıştır. Derginin sanat anlayışı şöyle ifade edilmiştir:

“Osmanlı Türklerinin Edebiyatı cedideleri müstesna olduğu halde, İran’la beraber sair Türklerin eşar ve edebiyatları tılsıma giriftar olmuş kimi bir nöktada donub kalmıştır. Bazı rehberlerimiz buna çaresaz olmak istediler. Lakin şairlerimizi daha fena yollara sevk ettiler. Bunlara dedim ki, canım, bülbülden, mehubdan el çekiniz, bir az da ilme, maarife, sanayeye, mektebe medhiyeler yazınız... biçare şairler de mektebin, elm ve sanatın hizmetçisi olmaya başlayıp, şiiri bütün-bütün tedenniye uğrattılar... Canım, nakkaşa ya ressama demek olur mu ki, ne için bir kuhsarın, bir meşcerenin,...bir grubun lövhe-yi manzarası ile meşgul olursun? Bize bol bol mektep resimleri ver, caamatımızı ilm ve maarife teşfik et; şairliğin ressamlığın meydan-ı hüneri ayırır” (Füyûzat, 1906 : 1/4).

Sovyet döneminde sosyalist realizmi bakış açısını savunan nazariyeciler, edebiyat tarihçileri Füyûzatçıların mesleğini tenkit etmiş, bu akımın mensuplarına olumsuz sıfatlar yüklemişlerdir. Edebiyat tarihinde bazı önemli nüanslara vurgu yapılmakla birlikte *Füyûzat* ve *Hayat* etrafında toplanan yazar ve şair kadrosu “eksinkilapçı Bakı burjuvasına” hizmet eden “mürtece romantikler” olarak değerlendirilmiştir. Bakü burjuvasının yardımlarıyla kültürel hayatın canlanmasına katkı sağlayan bu aydın zihniyet, sonraki dönemlere yaptırım yapmış, aynı zamanda millîyetçi bir zihniyetin oluşmasına ön ayak olmuştur (Vurgun vd., 1960 : 463).

Edebiyat tarihinin VIII. bölümü “Romantizm” bölümüdür (Vurgun vd., 1960: 763-795). Burada Muhammed Hadi, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaig gibi edebî şahsiyetlerle birlikte Ali Bey Hüseyinzâde , Ahmet Kemal ve edebî bir ekol olan *Füyûzat* dergisi de ele alınmıştır. Kitap, dönemin tenkid anlayışına bağlı kalmış, edebî şahsiyetleri nesnel bakış açısıyla değerlendirmeden kaçınmıştır. Bu yaklaşım gelenekselleşmiş, *Füyûzat* ve

Füyûzat yazarları edebiyat tarihçiliğinde “eksinkılapçı”, “pantürkist”, “panislamist”, “kozmopolit” sıfatıyla değerlendirilmiştir (Celal vd., 1982: 65).

XX Asr Azerbaycan Edebiyatı kitabında Azerbaycan edebiyatının 1900-1920’li yıllardaki dönemi genel olarak değerlendirilmiştir. Edebiyat tarihi kitabı beş bölümden ibarettir: 1. Matbuat (*Bolşevik Matbuatı, İnkilabi-Demokratik Matbuat, “Molla Nasreddin” Jurnalı, “Molla Nasreddin”in Matbuata Tesiri, Uşak Matbuatı, Burjuva Matbuatı*); 2. İnkilabi-Demokratik edebiyat (*Celil Memmedguluzade, Mirza Elekber Sabir, Neriman Nerimanov, Abdürrehim Bey Hakverdiyev, Ali Nazmi, Memmed Said Ordubadi, Aligulu Gemküsar, Mirze Ali Möcüz, Bayrameli Abbaszade*); 3. Realist-Maarifperver edebîyyat (*Süleyman Sani Ahundov, Üzeyir Hacıbeyov, Abdulla Şaig, Sultanmecid Ganizade, Raşit Bey Efendiyev, Yusuf Vezir Cemenzeminli, İbrahim Bey Musabeyov, Marağalı Zeynalabidin*); 4. Romantik edebiyat (*Mehammed Hadi, Huseyn Cavid, Abbas Sehhet, Abdulla Bey Divanbeyoğlu*); 5. Edebîyyatşünaslık (*Firidun Bey Köçerli*) (Celal vd., 1982: 15-424). *Füyûzat* dergisi ve dergiyi takip eden zümrenin araştırılması yıllardır geleneksel bir tasnife tabi tutulan Azerbaycan edebiyatının dönemleştirilmesi meselesine yeni bir bakışın veya yeni bir tasnifin yapılması gerekliliğini şart koşmaktadır. Elbette bu konumuzun dışında bir mevzu olduğundan dolayı sadece not düşmek olarak kabul edilmelidir.

Matbuat bölümü kitabın birinci bölümünü oluşturmaktadır. Burada dönemin matbuatının özellikleri üzerinde durulmuş, bu genel olguyu destekleyen ana dinamiklerden bahsedilmiş, bu dinamikleri birbirinden ayıran farklılıklar tartışılmıştır. *Füyûzat* dergisi “Burjuva Matbuatı” başlığıyla ele alınmıştır. Burada *Füyûzat*’la birlikte *Hayat* gazetesi hakkında önemli bilgiler verilmiştir. 1906 yılında *Hayat* gazetesinin kapanmasıyla ilgili Azerbaycan Sovyet edebiyatında *Füyûzat* ve Füyûzatçılara karşı

koyulan *Molla Nesreddin* dergisinde (1906, N: 27) Sabir'in "Cavablar cavabı" şiirinde "Efsus, Hayat ise memat ol, kapandı" mısrasıyla bir içleme, bir üzüme içeren şiiri yer almıştır. Eser, Sovyet dönemi geleneksel çizgisinden hareketle *Füyûzat ve Molla Nasreddin* dergilerini birbirine hasım, bu dergiler etrafında toplanan aydınları birbirine zıt güçler olarak takdim etmiştir. Bunun yanı sıra kitapta bu cereyan hakkında değerli bilgiler ve nesnel yaklaşımlar da olumlu bir algı olarak değerlendirilmelidir.

XX. yüzyılın 80'li yıllarından başlayarak *Füyûzat ve Molla Nasreddin* dergilerinin münasibetlerine dair bakış değişmeye başlar. Dergilerin mücadelesi "iki karşıt tarafın, ahlak ve ideya karşı durması" değil, onların bu mücadelesi "orta asırlarla, feodal-patriarhal geçmişle, iktisadi kültürel gerilikle savaşta ve millî terakki yolunda mücadelede hayata geçirmişler" şeklinde bir yorumla eleştiri objesinin diğer bir yönü gösterilmiştir (Garayev, 1988 : 96). Bu, *Füyûzat ve Füyûzatçılara*, özellikle XX. yüzyılın başlangıcında oluşan Azerbaycan fikir tarihine yeni bir yaklaşım idi. *Molla Nasreddin* dergisiyle ilgili yapılan araştırmalar, dergide *Füyûzat*'ın yayın amacına dair herhangi bir eleştirel makalenin yer almadığını belirtir. Bu, sadece ayrı ayrı "mülâhiza ve şiirlere eyhamlarla, replica ve nazirelerle" sınırlı bir karşı çıkma idi (Garayev, 1988 : 96).

Dergiler arasındaki farkın genellikle dergi yazarlarının *kalemleri ve kalemlerinin renkleriyle* ilgili olduğunu vurgulamak gerekir. Savunulan fikirlerin kanıtlamak için kimi zaman dergilerdeki bilgilere göndermeler yapılmıştır. *Nicat Muhabbettedir* makalesinde İngilizlerin kölelik siyasetini ve Fas'taki yıkıntıların somutlaştırılması nedeniyle *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanan yazıya istinat edilmiştir: "Bunu bilmek isteseniz, *Molla Nasreddin* mecmuasında Fas sultanının hâlini tasvir eden bir

resme müraciet edebilirsiniz” cümlesiyle ülkenin sıkıntılarından bahsetmiştir (Füyûzat, 1906: 6/84).

Derginin sayfalarında yeni açılan veya faaliyetini sürdürüp olumlu izlenim uyandıran matbuat organları takdim edilmiştir. Sözü edilen makalede (*Nicat Muhabbetedir*) *Tekamül* gazetesinin yayın faaliyetine başlaması takdireşayan bir durum olarak değerlendirilmiştir. Sovyet literatüründe mesleğinden dolayı sürekli eleştirilen dergi, sosyal konularla ilgilenmiş, bu konuları asıl meselesi yapmıştır. Kendisini yalnız bırakmadığı için *Molla Nasreddin*’e teşekkür eden Ali Bey Hüseyinzâde fikrini şöyle açmıştır: “... bir müddetten beri, alelhusus *İrşad* ve tekfir edilen *Molla Nasreddin* gazeteleri kapatıldıktan sonra etrafımız çirkaplarla dolmaya başladı” (Füyûzat, 1907: 23/ 254).

Molla Nasreddin dergisinde *Hayat*’ın kapatılmasına duyulan hüznün Sabir’in yorumunda ifadesini bulduğu gibi, *Füyûzat* dergisinin kapanmasının sebepleri de *Battak* felyetonunda gösterilmiştir (1907:43). *Molla Nasreddin* dergisinin 48. sayısında *Füyûzat* dergisinin kapatılmasına dair bir resim yer almıştır: Ali Bey Hüseyinzâde öğle vakti Diogen gibi elinde fener ne ise arıyor. Resmin altında “Adam Ahtarıram” (İnsan Arıyorum) şeklinde bir not vardır (Garayev, 1988: 97).

Bu, uzun zaman Sovyet edebiyat tarihçiliğine malzeme olmuştur. *Molla Nasreddin* ve *Füyûzat* dergisi arasındaki fikir ayrılığını Celil Memmedkuluzade *Hatıratım* kitabında açıklayacaktır: “Elbette bu dil ki, biz onunla *Molla Nasreddin*’i yazırdık, o dili biz Türkler için edebî bir dil hesab etmek fikrinde değildik ve bu da bize hiç lazım değil. Bizim maksadımız hal-hazırda öz fikrimizi asan dil ile Azerbaycan Türklerine ve belke de sair Türklere yetirmek idi ve zenn edirem ki, yetirdik de.”(Garayev, 1988: 97). Sovyet tenkitşinaslığının etkisiyle birbirne karşı konulan dergilerden biri amacını en

sade cümlelerle açıklamıştır. *Füyûzat ve Molla Nasreddin* dergileri arasındaki fark tercih ettikleri dille ilgili idi. Memmedkuluzade'nin de vurguladığı gibi *Füyûzat*, edebî bir Türk dili olgusunu oluşturmak gayesi taşırken, *Molla Nasreddinciler* yazılanların anlaşılır olması yolunu tercih etme mücadelesi vermişlerdir. Bu düşünce onu döneminin diğer yayın organlarından ayırmıştır. Çizgisinin daha koyu, amacının daha genel (bütün Rusya Türklüğünün meslelerini sayfasına taşımak) olduğunu göstermiştir.

Füyûzat Azerbaycan dışında, Türkiye'de de araştırılmıştır. Konu ile ilgili kapsamlı çalışma Erdoğan Uygur'a aittir. Uygur, derginin fikir ve yenileşme hareketinin öncüsü rolünü vurgulamıştır: “Türk dünyasının Rönesansını gerçekleştirmek için kültürel ve manevi değerleri ihmal etmeksizin bir fikir ve yenileşme hareketinin öncüsü rolündeki dergi Azerbaycan'dan bütün Türk coğrafyasına açılan bir pencere olur” (Uygur, 2010:164). Nadir Devlet ise Azerbaycan'da tehlikeli bir boyuta gelen mezhepçiliği önlemek, asimilasyon hareketine karşı Türklük bilincini bir karşıt güç olarak kullanan derginin öneminden bahseder: “ ... birkaç yüzyıldan beri Azerileri mezhepçilik vasıtasıyla cezbe çalışan İranîlik ve 50 - 60 yıldan beri tesirini göstermeye başlayan Ruslaştırmaya karşı Türklüğü, Türklüğün temizliğini ve birliğini savunması idi. *Füyûzat* şii ve sünni ihtilafını ortadan kaldırmak için çok çalışmıştı” (Devlet, 1999: 156). *Füyûzat* veya Füyûzatçılık asimilasyon ve mezhepçiliğin milliyeti yok etme gücüne karşı bir direniş, karşı koyma hareketi idi. İhtilal yolunu değil, ittihat yolunu seçmiştir; kültürel yolla millî varoluşu bir çeşit ispatlama ve bunun için de edebiyatı entellektüel araç olarak kullanmıştır. Millî kimliğin göstericisi olan ortak edebî dilin kullanılması ve yaygınlaştırılması için mücadele vermiş, ceditçi yaklaşımı onu toplumun maarifleşmesi için yapılması gerekenleri (*Ne Gibi Muallimlere Muhtacız?* problematiğini dergi sayfasına taşımıştır) derginin sayfalarına taşımasına sebep olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

FÜYÛZAT DERGİSİ: SİYASÎ-EDEBÎ DERGİNİN OLUŞUMU

1.1. Füyûzat Dergisi

Füyûzat etrafında toplanan devrin fikir ve sanat adamları Azerbaycan'da millî şuurun uyanması sürecini başlatmışlar ve millî kimlik arayışıyla dergiyi ideolojilerinin (Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak) taşıyıcı ve yayıcı aracı olarak düşünmüşlerdir. Sovyet sonrası *Füyûzat* kuşağı kendi yazarlarının isimlendirdiği gibi Füyûzatçılık mektebini 1905 sonrası Azerbaycan fikrî yapısının oluşmasında esas mekanizma olarak kabul etmiş ve bu kuşağın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin oluşmasına ön ayak olduğuna fikir beyan etmişlerdir. Yıldırım ise, Füyûzatçılığın Azerbaycan'da romantizmin, ortak Türk dilinin, ortak edebî dil kavramının, İslamcılığın, millî meselelerde Farslaşma ve Ruslaşmaya karşı Türkçülük ideolojisinin tebliği anlamına geldiğini ifade etmiştir (Yıldırım, 2013 : 153).

Kafkasya'da yaşanan siyasî ve millî gerginlik, millet bilincini geliştirici dinamiklerin (eğitimin, matbatın) hız kazanması, halkların millî kimliklerinin farkına varmaları bölgede millî terkipli devletlerin oluşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde farklı görüş ve fikir sahibi yazarlar kendi düşüncelerine uygun matbuat organlarının etrafında toplanarak düşüncelerini bu organlar aracılığıyla okurlarıyla paylaşmışlar. Özellikle *Hayat* gazetesinden sonra neşre başlayan *Füyûzat* dergisi daha geniş bir kitleyi

etrafında birleştirmiştir. Bu misyonu yüklenen *Füyûzat* dergisi sonraki yıllarda aynı amacı ve mefkûreyi savunan dergi ve gazetelere öncülük etmiş, kendisi gibi düşünen, yazan bir ekolün ortaya çıkmasına sebep olmuştur: *Şelale* (1913-1914), *Dirilik* (1914-1916), *Kurtuluş* (1915-1920), *Yeni Füyûzat* (1910-1911), *Açık Söz* (1915-1918) gibi matbuat organları bu çizgide yayın yaparak siyasî ve sosyal bilincin oluşmasında etkili olmuş ve *Füyûzat* dilini örnek almışlar (Veliyev, 2009: 15; Garipli, 2011: 69).

Bakü’de şekillenen siyasî temelli kutuplaşma batıda eğitim alan aydın kitlesinin etkisiyle oluşmakla birlikte bu kutuplaşmada etken olan yerli millî zihniyetin gözardı edilmemesi gerekmektedir. 1906 yılından itibaren *Molla Nasreddin* ve *Füyûzat* dergisinin etrafındaki edip ve şairlerin biyografileri dönemin fikrî yapısı hakkında bilgi sahibi olmayı kolaylaştırmaktadır. Kutuplaşmış güçlerin homojen özellik taşımadığı dikkat çeker: *Füyûzat* dergisi sadece “Azerbaycan edebiyatının yönünü Anadolu’ya çevirmiş” değildi, o, buranın, yani Anadolu’nun Avrupa’ya çıkmak için en uygun yol olduğunu tespit etmiştir. Bundan dolayı İslam itikadı ve tefekkür imkanlarını Füyûzatçılar Türkçülük ve garplılaşmak meyli ile daha da zenginleştirebilmişlerdi (Veliyev, 2009: 301).

Füyûzat’ı ortaya çıkaran diğer bir faktör ise Rusya’da yaşanan siyasî-kültürel temelli gelişmelerdir. Dinî bağımsızlığı içeren “17 Nisan ...çar fermanı ve imperya ahalisine “vatandaş azadlıklarının sarsılmaz esaslarının verilmesini ilan etmiş, 17 Ekim 1905 tarihli çar manifestosu siyasî partilerin ve teşkilatların, hayır cemiyetlerinin oluşmasında büyük rol oynamıştır” (Seyidzade, 2004: 99). Ekim Manifestosuyla hem siyasî partiler ve matbuat organları artış göstermiş hem de bu güçlere yardımcı olan millî sahipkarların halkın hayır işlerinde onlara destek olmasına ortam sağlamıştır. Çarın imzaladığı ferman ve manifesto merkezden uzak yerlerde, gayrı Rus tebaa arasında

birçok alanda gelişmeyi sağlamıştır. Bakü’de millî burjuvazinin gelişmesi yerli halkın seçkin bir konuma gelmesine sebep olmuştur. Bu siyasî-sosyal muhit birçok alanda yerli halkın söz sahibi olmasını, maddî durumunun ve entellektüel seviyenin yükselmesini ve saygın bir sınıfın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eğitim ve basın yayın sahasından edebî sahaya kadar her alanda bir gelişme görülmüştür. *Füyûzat* böyle bir tarihî ortamın ürünü olarak matbuat sahasında yerini almıştır (Seyidzade, 2004:11-53; Azerbaycan Tarih - V, 2008a: 105-143).

Füyûzatçıların edebî faaliyetleri ve düşüncelerini yorumlama şekilleri Azerbaycan edebiyatında yeni bir ekolün-romantizmin doğmasına öncülük etmiştir. Bu bağlamda 1905 yılından başlayarak *Füyûzat* çizgisinde yeni bir edebî ekolün oluşması sözkonusudur (Celal vd., 1982: 62-69). “Ali Bey Hüseyinzâde’nin romantik edebiyata dair düşünceleri, nazarî-estetik konsepti ve *Füyûzat*’ta yayınlanan edebiyat materialleri Azerbaycan’da edebî proseye ciddi tesir etti. Bu tesir sadece millî edebî fikirde romantik tefekkür tarzı ve bedii metodunun gerçekleşmesi ile neticelenmedi, hem de Muhammed Hadi, Hüseyin Cavid, Abbas Sehhet, Abdulla Şaig, Divanbeyoğlu, Said Selmasi, Sebur, Mansur ve başka romantiklerin yaratıcılık uğurlarına sebep oldu...” (Veliyev, 2009: 110).⁴

1905 İhtilali Türk modernleşme hareketine önyak olmuştur. 1901 yılından itibaren farkındalık duygusuyla Türk intelligentsiası Türk toplumunun kültürel anlamda

⁴Bu ekolleşme çağdaş Azerbaycan Edebiyatında iki akımın romantizmin ve realizmin oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Nitekim Veliyev’in zikrettiği isimler Azerbaycan Edebiyatında XX. yüzyılın başlarından itibaren oluşmaya başlayan realist ve romantik akımın etkin temsilcileri olmuşlar. Bir kısım yazar ve şairler Azerbaycan Edebiyat tarihince bilinmekle birlikte, bir kısmı dönemin kargaşasıyla tarihin bilinmez sayfalarına kavuşmuşlar. Mesela, Sebur- Alipaşa Hüseyinzade (1885-) pek bilinen isim olmamakla birlikte 1910 yılında Yeni Füyûzat dergisini neşr etmiştir. Onun Bakü’de Orucov kardeşlerin matbaasında neşr edilmiş “Milletperestler” (1913), “Zümzüm” (1914) ve “Düşünce yaprakları” gibi şiir kitapları edebî muhitçe bilinmektedir. (Veliyev, 2009: 296).

ilerlemesine katkı sağlamasının yanı sıra siyasî teceddüd hareketına öncülük ettiği de görülmüştür. Eğitimi Türk modernleşmesinin şartı olarak kabul eden bu yeni kuşak yeni tipli okullarda modern kuşağın yetişmesini sağlar. Rus devriminin ivme kattığı matbuat eğitimle birlikte, diğer alanlara göre hızlı gelişmiştir. Bakü, Kazan, Kırım ve Orenburg'da yayımlanan gazetelerin bir diğer özelliği edebî olmanın yanında daha çok siyasî-kültürel içeriğe sahip olmalarıydı (Georgeon, 1986: 54).

Füyûzat, Türk teceddüd edebiyatının örnek simalarını sayfalarına taşımakla yürüttüğü siyaseti bir nevi meşrulaştırmış, edebiyat bir nevi ideolojilerinin yayım aracı kaygısını taşımıştır. Dergide Osmanlı üdebasının etkisini açıkça görmek mümkündür. *Füyûzat*'ın her sayısında Osmanlı fikir adamlarından, şair ve ediblerinden söz edilir, onların fikir ve sanat dünyası *Füyûzat* okurlarına tanıtılır. Örneğin, *Füyûzat*, 22. sayısından başlayarak Osmanlı üdebasından bazı veciz sözler yayınlamaya başlar. Bu vecizeli yazıların yazarlarının bir kısmı hakkında zaman zaman bilgi verilmiş, fakat bir kısmı ise sadece hikmetli yazılarıyla *Füyûzat* okurlarına tanıtılmıştır. Namık Kemal (1840-1888), Abdulhak Hamid (1852-1937), Recaizade Mahmud Ekrem (1847-1914), Şinasi (1826-1871), Şemseddin Sami (1850-1904), Samipaşazade Sezai (1859-1936), Muallim Naci (1850-1893), Fazlı Necib (1863-1932) sözlerinden sıkça bahsedilen yazar ve şairlerdir. Bunların yanı sıra Azerbaycan ve diğer Türk yurtlarına Namık Kemal'in *Füyûzat*'la başlayan yolculuğu sonraki yıllarda da devam etmiştir. *Füyûzat ve Şelale* dergilerinde Namık Kemal etkisi görüldüğü gibi Muhammet Hadi ve Mirza Ali Ekber Sabir sanatında da Namık Kemal etkisini görmek mümkündür (Akpınar, 1994: 226-273).

Füyûzat'ta herhangi bir malumat veya yazı raslantısal değildir. Makale ve şiirlerin yanı sıra dergide yayımlanan resimler hususunda da özen gösterilmiştir. Batı dünyasına,

Osmanlı üdebasına ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki tarihî yapıtlara dair resimler derginin hemen her sayısında yer almıştır. Resimler birer fikri temsil etmiş, derginin içeriğinin biçimlenmesinde rol üstlenmiştir. Örneğin, 22. sayıda “Fransa dühat-ı şüarasından Sefiller müellifi Viktor Hugo” altıyazısıyla Viktor Hugo’nun resmi yer almıştır. Derginin muhtevası incelendiği zaman Osmanlı fikir tarihinde etkin olan Namık Kemal ve onun fikirlerinin önem taşıdığı görülür. Namık Kemal’in bu anlamda Viktor Hugo’dan etkilendiği edebiyat tarihinin malzemesidir.⁵

Ali Bey Hüseyinzâde ve Hasan Sabri Ayvazov’un makalelerinde Namık Kemal ismi sık sık geçer (Füyûzat, 1906: 4/56-59). Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar “Edebiyatın rabita-ı millîyeye ait olan hizmetinden ise o kadar mahrumuz ki, lisan-ı Arap münteşir olduğu yerlerde Yunanî [Eski Yunanca] gibi kaffe-i meâsir-i ilmiyesiyle kuvvet bulmuş bir lisanı galebe-i fasahatla mahvetmiş iken, Türkçemiz henüz elifbası bile bulunmayan Arnavut lisanını dahi unutturamamıştır. Münasebat-ı edebîyenin fıkdanı cihetiyle mesela bir Buharalı Türkçe söylediği halde buradaki Türkler içinde bir Fransız kadar dilinden anlayacak aşına bulamaz” (Tanpınar, 1988 : 420-421) sözleriyle fikrine atıfta bulunarak Namık Kemal’i Türkçülük akımını başlatanlardan biri olarak kabul etmiştir. Tanzimat dönemi aydınlarının, özellikle Namık Kemal’in Yunanca ve Arapçayı üstün dil durumlarıyla mukayeseye çalışması *Füyûzat* ekolünün edebî dilin normları meselesinde yönelecekleri bir kaynak durumuna getirmiştir.

⁵Bizzat etkilendikleri kaynak değil, aslında yardımcı kaynaklar da dergi sayfasına taşınmıştır. Vecizeli sözlerinden sıkca istifade edilen Samipaşazade Sezai’nin hem Namık Kemal’den, hem de Hugo’dan etkilendiği malumdur. “Samipaşazade Sezai Yeni Osmanlıları Jön Türklere bağlayan halkalardan biridir. Sezai’nin yaşı uygun olmadığı için Yeni Osmanlıların faaliyetine fiilen katılamamıştır. Fakat Sami Paşa konağının entelektüel kavşak noktası işlevi sayesinde Namık Kemal’le sık sık tartışma imkanı elde etmiştir. Sezai, Namık Kemal’in hayranlarından olduğu gibi, bizzat Namık Kemal’in de hayran olduğu Victor Hugo’yu taparcasına seviyordu. Fikirlerinde Victor Hugo’nun romantik hümanistliğinin izlerini bulmak mümkündür. Gençliğinde Sezai aynı zamanda Yeni Osmanlıların 1870’ten sonra ortaya çıkardıkları panislamizm başlangıçlarının etkisi altındaydı. Kendisi de onlara paralel olarak o zaman çıkan ilk makalelerinde İttihad-ı İslam sorununu ele almıştı. Bu fikirlere sonraları bir daha rastlamıyoruz.” (Mardin, 2012: 258-259).

Füyûzat, Batı şair ve ediblerinin yanında Osmanlı üdebasını da Azerbaycan’da geniş anlamda tanıtmıştır. Yukarıdaki paragrafta da belirttiğimiz gibi Namık Kemal’i Azerbaycan camiasına tanıtan *Füyûzat* mensuplarıdır. *Füyûzat*’ın daha ilk sayısında Ali Bey Hüseyinzâde’nin *Tolstoyluk nedir?* adlı bir yazısında Namık Kemal’le ilgili görüşleri Kemal’in Hüseyinzâde ve *Füyûzat* üzerindeki edebî ve fikrî etkisini belirler: “onun nazirlerini Müslüman aleminde arayalım: Yeni Türklerden Namık Kemal Bey hatıra geliyorsa da fakat Kemal Bey, Tolstoy’la kıyas olunamaz; çünkü Kemal’in ömrü vefa etmedi. Kemal Bey devr-i kemale henüz yetiştiği sıralarda ve ancak elli yaşında bulunduğu halde Osmanlı isdibdadının seyyiatı karşısında kahrından çürüyüp Sakız ceziresinin menfasında fevt oldu. Kemal Rusya’da ve Ruslar arasında dünyaya gelseydi belki bi-hakkin bir kemal olurdu. Tolstoy da Türkiye’de bulunsaydı, asla Tolstoy olamazdı (*Füyûzat*, 1906: 1/13).

Türk edebiyatının, özellikle Tanzimat Dönemi mensuplarının *Füyûzat*’ta sıkça zikredilişi onların savundukları siyasî-içtimai fikirlerle ilgili idi. Namık Kemal “Toplumsal fikirlerini yaymak için kullandığı yeni edebî şekillerde romantizmin tesiri altındaydı” (Ülken,1992: 99). Ülken’e göre Namık Kemal “Yalnız eserlerinin konularını, yazış tarzını değil, bu yeni çağır açış şeklini de Fransız romantiklerine borçluydu. Cromwell önsözünde, Victor Hugo romantizmin bildirisini verdiği gibi, o da Celâleddin Harzemşah’a yazdığı önsözde, Türk romantizminin beyannamesini vermekteydi” (Ülken, 1992 : 99). Bu vesileyle dergide Batı edebiyatına özgü yeni türlerin ve özellikle piyeslerin yer aldığı görülür.

Derginin sayfalarında zaman zaman Yeni Osmanlıların önemli ismi olan Abdullah Cevdet, Ali Suavi ve Namık Kemal’le ilgili resim ve yazıların yayınlandığı görülmektedir. Dergi mensuplarının Yeni Osmanlıların dil görüşlerinden etkilendikleri

de olsılıklar içindedir. Nitekim dergide sıkça adı geçen Abdullah Cevdet Türkçeyi millî bir kültürü sağlayacak araç saymıştır (Mardin, 2012: 25) .

Ali Suavi ve Namık Kemal'in dille ilgili dikkate değer fikirleri mevcuttur. Fuad Köprülü Ali Suavi'nin ilmî çalışmalarına eleştirel açıdan bakmış, kendisinden sonraki nesil üzerindeki tesirini şu cümlelerle özetlemiştir: “1908 inkılabından evvel, Türkçülüğün filoloji ve tarih tedkikatı şeklinde tecelli eden devresinde Şemseddin Sami Bey ve Veled Çelebi Ahmed Vefik Paşa'yı, Necip Asım Bey Süleyman Paşa'yı, Bursalı Tahir Bey de Ali Suavi'yi takip etmişlerdir” (Tanpınar, 1988: 245).

Suavi'nin dil görüşleriyle Füyûzatçıların dil görüşleri arasında bazı benzerlikler vardır. Suavi “Türkçenin her dil gibi yabancı kaynaklardan zenginleşmesini gayet tabîî bulur, buna mukabil, dilimizin güzel bir ahengi bulunduğuna ve sade kısa cümlelerle yazıldığı takdirde çok güzel neticeler alınacağına inanır. Suavi'ye göre “Türkçe”ye “Osmanlıca” demek yanlıştır” (Tanpınar, 1988: 247).

Jön Türklerin örnek alınacak kaynaktan yoksun olmaları, dili öğrendikleri gibi kullanmalarını gerektirmiştir. *Füyûzat* yazarları da edebî anlatım ve sanatsal görüşlerinin ifade edilmesinde dilin ince ve güzel kullanımını ölçüt almışlar, ifadeyi en olgun biçimde İstanbul Türkçesi örneğinde uygulamayı daha makul görmüşlerdir.

Romantik akımın Füyûzatçıları üzerindeki yoğun etkisi dergi sayfalarında Batı edebiyatına dair yayınladıkları tercüme eserlerle de bağdaşmakta idi. “Hislerin aşırı taşkınlığı, hayalin aşırılığı, konuların tarihten seçilmesi, millî hayatın köklerinin oradan çıkarılması, halka iniş, büyük kitlenin diliyle temas romantizmin başlıca vasıflarıydı” (Ülken, 1992 : 99). *Füyûzat* yazar ve şairlerinde romantizm bütün vasıflarıyla yansımakla birlikte Batı romantiklerinin savundukları hürriyet ve vatan fikirleri bir

milletin tarihine ve belirli bir vatan kavramına bağılı idi. Osmanlı romantiklerinden farklı olarak Füyûzatçıların, özellikle Ali Bey Hüseyinzâde'nin edebî dünyasında bu belirli bir vatana, Turan kavramına dönüşmüştür. Batı romantiklerinin, dili kullanma maharetlerini göstermek için kullandıkları ve zenginleştirmeye çalıştıkları Fransızca, İngilizce, Almanca (Hugo'nun edebî sanatında bütün sosyal tabakalara hitap eden Fransızcası, Shakespeare'in eserlerinde halk dilini kullanıyor olması, Goethe'nin Almancası) ve bu eserlerin Türkçeye çevrilerek *Füyûzat* sayfalarında yayınlanması Türkçenin zengin bir dil seviyesinde kullanılabiliyor olmasıyla ve Füyûzatçıların dil stratejileriyle örtüşmektedir. *Füyûzat*'ta malzemesi bol, hazır bir İstanbul Türkçesinin kullanılması Füyûzatçıların etkilendikleri edebî ideolojik akımın bir yansımasıydı. Bu sebeple onlar “müphem bir tarihi”ten değil (Ülken, 1992 : 99), Türk adıyla bilinen bir halkın tarih şuurundan hareket ederek Türklerin kullanmaları gereken bir millî dilin mücadelesini vermişlerdir.

Osmanlı tarihi, Osmanlı kültürü, Osmanlı'da yenileşme tarihi *Füyûzat*'ın yayın stratejisinin temel meselesidir. Tanzimat - Yeni Osmanlılar Cemiyeti - I. Meşrutiyet çizgisindeki Osmanlı Devleti'nin batılılaşma tarihi *Füyûzat*'ın yayın politikasını etkilemiştir. Avrupa'ya entegre olmak, modernize olma düşüncesi, maarifi, bilimi batıdan alarak bulundukları ortama uygulama biçimleri *Füyûzat*'ın ana meselesi, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak” şiarının içeriğini oluşturmuştur (Hüseyinzâde, *Füyûzat* 1907 : 23/356).

Batı'ya göre tamamen teokratik bir yapının hüküm sürdüğü Müslüman doğuda padişah kendi haklarından taviz vermekte, Tanzimat fermanıyla haklarını sınırlamakta idi: “Hatt-ı hümayununda munderiç olan kavanin-i şeriyenin harfbehârf icrasına ve mevadd-ı esasiyesinin furuatına dairekseriyet-i ara ile karar verilen şeylere müsaade

eyleyeceğime ve harfî ve celi haricen ve dahilen taraf-ı hümayunuma ilka olunan şeyleri kavanin-i müesseye tevfiğ ve tatbik etmedikçe kimsenin lehine ve aleyhine bir hüküm ve ferman etmiyeceğime ve vaz olunmuş ve olunacak kavaninin tağyirini tecviz buyurmayacağıma...” şeklinde devam eden bu yeminle Müslüman doğunun en güçlü devleti Batı karşısında kendi hak ve hukukunu sınırlıyordu (Tanpınar, 1988: 130).

Bu fermanla imparatorluk kurum ve kuruluşlarında yeniliğe kapılarını açmış, meşrutiyetin ilanına ortam sağlamıştır. Aynı zamanda bu ferman İmparatorluğun “kendisini garba açması, onu vücuda getiren esasları ve kıymetleri kabul etmesi demektir” (Tanpınar, 1988: 130). Tanzimat fermanıyla yönetim bir nevi batı düşünce tarzını resmî olarak kabul eder. Bu kabulleniş Osmanlı sınırları içinde devletin yönetim şeklini eleştiren yeni bakış açılarının biçimlenmesini ve yeni zihniyetli aydın kitlesinin ve siyasî güçlerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Namık Kemal (1840-1888), Ali Suavi (1839-1878), Ziya Paşa (1825-1880) bu dönemin Osmanlı İmparatorluğuna kazandırdıkları edip ve fikir adamlarıdır. Bunlar Türk fikir hayatında ve edebiyatında Yeni Osmanlılar (I. Yeniler) olarak addedilerek, onları takip eden kuşağı (Bu ister imparatorluk dâhilinde, isterse de imparatorluk haricinde) derinden etkilemiştir. Bu yenilerin birçoğu mutaassıp insanlardı. Yeni Osmanlıların Füyûzatçılar üzerinde derin etkisi dergide yayımlanan makale ve resimlerden anlaşılmaktadır. Özellikle Ali Bey Hüseyinzâde ve onun Kırım’daki devamcısı Hasan Sabri Ayvazov bu etkileşimi yazılarında sıkça dile getirmişler: “... “Meşrutiyet! Kanun-i esasi” diye feryad ediyordu. Bunlar miyanında Said Begler, Ziya Mollalar, İsmail Safaları, Ebuzziya Tevikleri, İsmail Kamalları, Sezaileri, Ahmed Rzaları, Ubeydulları gördüm. Hasretkeş bulundukları kanun vazeleri, fedakarları Midhatler, Suaviler “şirpence”- istibdad ile şehid edilmiş idi” (Füyûzat, 1907: 17/260).

Mülkiye'nin getirdiği yeni dünya görüşünde iki nokta olduğunu görülür: biri çok geniş anlamında "*pozitivizm*" şeklinde isimlendirilebilecek yeni bir tabiat anlayışı, diğeri yine yalnız en geniş anlamında "*realizm*" ismini verebileceğimiz toplumun iktisadî unsurlarını kabul eden, "*say'ı*" (emeği) esas alan bir toplum anlayışı (Füyûzat, 1970: 5/74-76).⁶

Batıyı örnek alan ve Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin nedenleri arasında ilim ve teknoloji açıdan batıdan geri kalındığını gören bu kuşak, devletin birçok alanında batılılaşmadan yana idi. Osmanlı Devletinde batılılaşma siyasî bir boyut kazanmakta idi. Kanun-i Esasî'nin gündeme gelmesi de batılılaşma temayülünün doğurduğu bir gelişme idi. Bu sebeple I. Meşrutiyet büyük ölçüde durumun zorlamasıyla tepeden inme geldi (ve gitti) (1876-1880). Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni Namık Kemal dahil sekiz kişi kurmuştu ve örgütü genişletmek, güçlendirmek için çaba harcanmamıştır. Cemiyetin terkibi oldukça karışıktı. Burada Şehzade V. Murad gibi fazla üst kademe bürokrati yer almakla birlikte Fuad Paşa, Midhat Paşa, Ali Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal gibi edip ve siyaset adamı da yer almıştı. Midhat Paşa Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından biridir. Derginin daha ilk sayısında resmi verilir ve *Midhat Paşa* adlı makalede onun siyasî faaliyeti ve fikirleri hakkında bilgi verilmiştir. Yazıda bir siyaset adamı olan Midhat Paşa'nın siyasî faaliyetiyle birlikte, "Kanun-i Esasinin Esasları" hakkında da geniş malumat yer almıştır (Füyûzat, 1906: 1/11-12; 2/27-28; 4/61-63; 5/72-73).

Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet'i 1908'de gerçekleştirmiştir. II. Meşrutiyet'i, II. Mahmut'la başlayan modern yüksek okulların öğrenci ve mezunları, yani "mektepliler"

⁶Bu sayıda Hasan Sabri Ayvazov'un "Beşer ve Say" isimli yazısını yayınlamıştır.

gerçekleştirmişlerdi. Mekteplilerin örgütü 1889'da Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılında kurulan gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. İdeolojileri Namık Kemal'in vatan ve hürriyet, yani Fransız Devrimi ideolojisiydi (Akşin, 2010: 15). Ali Bey Hüseyinzâde'nin siyasî faaliyetinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir yerinin olduğunu belirtmek gerekir (Ülken, 1992: 268). I. Meşrutiyet'in ilanı Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni doğurmuşsa, kapatılmasıyla da Mülkiye ve Tıbbiye⁷ okullarında siyasî vaziyet gerginleşmeye devam ederken İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştu. Ali Bey Hüseyinzâde bu cemiyetin üyesi idi.

Tanzimat aydınlarından etkilenen *Füyûzat* mensupları fiilî açıdan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden sonra kurulan *İttihat ve Terakki* cemiyetinin faaliyetlerine iştirak etmişlerdir.⁸ Azerbaycan için Osmanlı muhiti yabancı değildi, oradaki siyasî ve kültürel faaliyet basın yayın organları vasıtasıyla, aynı zamanda aydın zümre tarafından takip edilmekteydi. Henüz 1870'li yıllardan başlayarak *Ekinci*'nin sayfalarında Osmanlı devletinde vuku bulan hadiseler aktarılmakta, Osmanlı Devletindeki gelişmeler takip edilmekte idi. *Ekinci* gazetesinin ikinci sayısında “Taze (Yeni) Haberler” bölümünde Osmanlı devletinde okul ve üniversite inşa edileceğine dair haber yer almıştır (Ekinci 1875 : 2/42)

⁷“Tıbbiye ve askeri okullar Batıcı, laik ve millî ideolojileri besleyen yuvalardı. Özetle, Batılılaşmanın iki temel kaynağından birincisi basın ise, ikincisi idadiler ve laik mekteplerdi. Bizde aydınların biyografilerini okuyun, büyük fikir öncülerinin hayatında idadilerin büyük yeri vardır. 1827 yılında Tıbbiye, 1834'te de Harbiye kurulmuştur. Hukuk devletin başlangıcı Tanzimat Fermanı'dır. 1839 yılında “tepeden inme” gelmişti. Bocalama dönemi yaşayan, en esası Batı'dan gelen fikir akımlarına ve Batı'nın azametine kapılarını açmış İmparatorluk yukarıdan gelen bir düzenlemeyle ilk fermanını 1838'te vermişti. Tanpınar, Tanzimat Fermanı'nı “Onunla İmparatorluk, asırlarca içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele halinde bulunduğu başka bir medeniyetin dairesine girdiğini ilan ediyor, onun değerlerini açıkça kabul ediyordu” sözleriyle özetlemiş bulunuyor. “Mahmud II. 1839 tarihinde ölümü üzerine, yerine çıkan Abdülmecid Han'ın zamanında ilan edilen Gülhane Hattı ile (3 Teşrinisani 1839, Pazar günü) cemiyet hayatında yeni bir devir başlar. Bu ferman, yenileşme hareketinin ikinci zaferiydi.” (Tanpınar 1988: 129).

⁸ Ali Haydar Bayat, Ali Bey Hüseyinzâde'nin İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin (bu cemiyet daha sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti adını alacaktı) kurucuları arasında olmadığını yazmıştır (Bayat 1998 : 12)

Osmanlı Devletinde yaşanan siyasî hadiseler Kafkasya'ya kadar yayılmıştır. Azerbaycan edebiyat tarihinde realist şair olarak takdim edilen, aynı zamanda Molla Nasreddinci olarak bilinen Ömer Faruk Nemanzade Jön Türklerle olan yakınlığından şöyle bahsetmiştir:

“İntibahnameler sadece Tiblisi (Tiflis) işçileri için değildi. Bunlar onsuz da göderek ve küçük olurdu. Bu aşamada bizi rahatsız eden Osmanlıya gönderilecek uzun mündericatlî intibahnameler idi. Bu intibahnameleri burada çap ettirip Türkiye'ye götürmek için Prens Sebaheddin Paris'ten buraya Hüseyin Tosun adında bir genç Türkü hususi olarak göndermiştir.

Avropa'da, Mısır'da, Türkiye'nin hılası için çalışan genç Türklerden Ahmet Rıza'yı, Abdulla Cevdet'i epeydir tanıyordum. Nitekim benim yardımına güvenerek Paris'ten buraya inkılap hatırı için gönderilmiş Hüseyin Tosun'un şahsi fedakarlık ve cesareti benim yeniden Paris'te olanlarla elageye girişmeyime sebep oldu.” (Veliyev, 2009 : 69).

Osmanlı Devletindeki gelişmelerin Bakü'de yaşayan müslüman Türkler tarafından takip edildiği görülür. Yusuf Akçura *Türkçülüğün Tarihi* adlı kitabında yazmıştır: “Elimizdeki “Ziya” nüshalarından bu gazetenin Kafkasya'da yaşayan Türkleri dünyada baş veren hadiselerden haberdar etmek istiyor, müslüman ve Osmanlı memleketine ait haberlere öncelik vererek yazdığı anlaşılır, fakat dil, edebiyat, tarih ve gayesinde Türk millîyetçiliği ile ilgilendiğine dair bu nüshalarda bir işare yoktur” (Aşırılı, 2009: 55).

Füyûzat siyasî ve sosyal muhitin ürünü olmakla birlikte dönemin aynı mizaçlı gazetesi olan *Hayat*'ın (1905-1906) bir devamı olarak değerlendirilmektedir. *Hayat* gazetesinin neşriyle ilgili şöyle bir malumat verilmektedir: “22 Nisan 1905 yılında canişin (vali) katipliği basın şubesine haber vermiştir ki, Ali Merdan Bey Topçubaşov'a Bakü'de “ilkin senzura şerti ile Tatar dilinde gündelik *Hayat* gazetesinin neşrine icaze

verilsin” (Zeynalov, 1989: 3). Ahmed Ağayev ve Ali Bey Hüseynzâde gazetesinin sorumlu editörleri görevine atanmışlardır. Ahmed Ağayev 102 sayıdan sonra gazeteden ayrılmış, *İrşad* gazetesini neşretmeye başlamıştı. Kaynaklarda Ali Merdan Bey Topçubaşov’la aralarında fikir ayrılığı gazeteden ayrılma sebebi olarak gösterilmiştir (Zeynalov, 1989 : 4).

Gazetenin kadrosunda Rusya Müslümanlarının en kaliteli yazar ve şairlerinin isimleri geçmektedir. *Kaspi* gazetesi “Kafkas’ın, Kazan’ın, Kırım’ın, Ufa’nın ve başka yerlerin yazan müslümanları sırasından bütün en yahşı müslüman küvveleri”nin *Hayat* gazetesinin yayınlanmasında faal rol oynamaları hakkında malumat vermiştir” (Seydzade, 2004 : 77). *Hayat* 1890’lı yıllardan sonra Bakü’de Türkçe yayımlanan ilk basın organıdır. Bilhassa yayınlanan gazeteler içinde duruşu, ideolojisi, yazar kadrosuyla sonraki yıllarda Bakü’de diğer halklar arasında o döneme kadar (1905 yılına kadar) yayımlanan ve “mesleğini” temiz ve aydın dille ifade eden tek basın organı niteliği taşımaktadır.

Hayat’ın yazar kadrosuyla *Füyûzat*’ın yazar kadrosu hemen hemen aynıdır. *Hayat*’ın yazar kadrosu siyasî ideolojik özelliklerine göre de diğer gazetelerin yazar kadrosundan farklılık gösterir. Bu ediplerin isimleri edebî şahsiyetleri ve siyasî bakışlarıyla ilgili bilgi verir: Ali Bey Hüseynzâde (1864-1940), Ahmed Bey Ağayev (1869-1939), Sanatulla Eynullayev- İbrahimov (), Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938), Ahund Abuturab (1817-1910), Abdürreşid İbrahim(ov) (1857-1944), Ahund Yusuf Talıbzade (1877-1923), İbrahim Tahir Musayev (1869-1943), Mirza Hasib Güdsi (1828-1908), Tatar oğlu Münib (-), Hasan Bey Zerdabî (1837-1907), Haşim Bey Vezirov (1867-1916), Neriman Nerimanov (1870-1925), Mirza Aliekber Sabir (1862-1911),

Abdurehim Bey Hakverdiyev (1870-1933), Abbas Sehhet (1874-1918) ve Sultan Mecid Ganizade (1866-1937) *Hayat* gazetesinin yazar kadrosunu oluşturmaktadır.

Füyûzat'ın yazar kadrosunu *Hayat*'ın yazar kadrosuyla karşılaştırıldığı zaman büyük bir benzerlik, benzerliğin yanı sıra çeşitlilikle karşılaşmak mümkündür: Ali Bey Hüseyinzâde , Hasan Sabri Ayvazov, Ahmet Kemal, Muhammed Hadi (1879-1920), Mirza Ali Ekber Sabir, Abbas Sehhet, Muhammed Emin Resulzade (1884-1955), Abdulla Sur (1883-1912), Hasan Bey Zerdabî (1837-1907), İbrahim Tahir Musayev, Abdulla Şaig (1881-1959), Said Salmasi, Mirza Hasib Gudsî, Ahund Yusuf Talıbzade, Abdullah Cevdet (1869-1932), Ahmed Râik. İsimlerinden anlaşıldığı gibi *Füyûzat*'ın sayfalarında çeşitli Türk ülkelerinden yazar ve şair kadrosu iştirak etmiştir.

Hayat'ın neşri Bakü'de Azerbaycan aydın zümresinin ve yerli Türk burjuvasının bir zaferiydi. 1905 yılında büyük bir aradan sonra Bakü'de Türkçe bir gazete yayınlanmıştır. Bu tarihî olayı kutlamak amacıyla 6 Haziran'da (1905 yılında) “ibadet edilmiş, guberniya gazisinin başkanlığında tüccarlar ve ünlü kişilerle birlikte toplantı yapılmıştır. Toplantıda gazetenin malî destekçisi “*Bakü milyoncusu*” Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1823-1924)'e övgü dolu sözler söylenmiş, teşekkür edilmiştir (Seydzade, 2004 : 77).

Toplantıda guberniya idaresinin kâatibi Asefbey Atamalıbeyov'un *Hayat*'ın devlet sensörü olarak atanması hakkında malumat verilmiştir. Aynı gün (6 Haziran 1905) Tağıyev ve gazetenin editörü Ahmet Ağayev ve Ali Bey Hüseyinzâde'nin imzaları ile canişine (valiye) teşekkür telgrafi gönderilmiş ve ona bütün Kafkas'ın huzuru için sağlık dilenmiştir (Zeynalov, 1989: 5). 7 Haziran 1905 yılında *Hayat* gazetesinin ilk sayısı yayınlanmıştır. *Hayat* millî siyasî içerikli ilk matbuat organı olarak kabul edilmektedir.

Onu takip eden yıllarda *Füyûzat* (1906-1907), *İrşad* (1905-1908), *Terakki*, *Açık Söz*, *Seda*, *İstiklal* vb. gazete ve dergiler aynı çizgide yayın yaparak millî siyasî matbuatı oluşturmuşlar, aynı zamanda Azerbaycan'da ulus bilincinin yerleşmesine katkı sağlamışlardır.

Dergi ilk sayısında mesleğinden söz eder, ön sözünde *Hayat*'ın devamı olduğunu açıklar:

“Mesleğimiz gazetemizin adından da istidlal olunabileceği vechle hayatın mana-yı hakikisine hizmettir. Hayat ise manen, fikren ve maddeten daimi bir hareketden, bir faaliyetden, cismanî ve ruhanî bir neşvü nûmadan, bizi bir devr-i kemale yakınlaştıran mütemadi bir neşvü nûmadan ibaretdir”. “Diğer taraftan malumdur ki, dünya ve hayat bir meydan-ı cengdir. Bütün zihayat daima yekdiglerleri ile rekabet ve muhit-ı tebiyyeleri ile mübarizede bulunuyor. İşte gazetemizin asıl vazifesi bu cihetdedir” (Füyûzat, 1906: 1/1-2).

Hüseyinzade, *Füyûzat*'ın ilk sayısında *Hayat* gazetesinin birinci sayısında yazmış olduğu baş yazıdan alıntı yapmıştı (Hüseyinzade, 2007: 102). *Gazetemizin Mesleği* adlı yazıda hayat kavramı ile ilgili birtakım açıklamalar yapılmıştır. “Hayatın mana-yı hakikisi nedir?” sorusu ise *Füyûzat*'ın ilk sayısında problem olarak konulur. Bu soru ile *Füyûzat*'ın *Hayat*'ın ideya devamcısı olduğunu belirtmiştir: “Hareket, faaliyet, rekabet, mübarize ne içindir? Hayatın mana-yı hakikisi nedir? ... Pek çok hükama ve üdaba bu hususda zihinlerini yormuşlardır. Bize kalırsa hayatın mana-yı hakikisi meyl-i Füyûzattır!..” (Füyûzat, 1906 : 1/2). Hüseyinzâde *Hayat* gazetesinde verilen mücadelenin, ulaşılmak istenen idealin *Füyûzat*'la devam edeceğine, *Füyûzat*'ın estetik

yönünün daha ağır basacağına, *Füyûzat*'ın sanata odaklı bir dergi olacağına gönderme yapmıştır (Füyûzat, 1906 : 1/2).

Hayat, Füyûzatçılara göre faaliyettir (mücadeledir), rekabettir, maddî ve manevî feyz kaynağıdır. *Füyûzat*'ı takip eden yıllarda “Hayat” kavramı Ziya Gökalp'ın felsefî ve ideolojik davasının temel kavramı olmuştur. O, *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan *Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler* adlı makalesiyle Türkçülük hareketine teorik bir özellik kazandırdığını söyler (Heyd, 2010: 124). 1918 yılında yazdığı *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* ve 1923 yılında yazdığı *Türkçülüğün Esasları* adlı eserleriyle 1911 yılında *Genç Kalemler* dergisindeki fikirlerini sistemleştirir, onları teorik çerçeveye oturtur. Gökalp'ın teorilerinin temel özellikleri aslında *Hayat* ve *Füyûzat*'ta ortaya konulan düşüncelerin daha sistemleştirilmiş ve geliştirilmiş halidir. *Füyûzat*, bu düşüncüyü henüz 1906 yılında ortaya koymuş ve Türklerin edebî estetik zenginliklerini yayınladıkları yayın organlarıyla olgunlaştırmayı, onları bilinçli bir şekilde yeni ve modern bir biçimde dünya medeniyetine tanıtmayı amaçlamışlardır: “... Malumat-ı fenniyyemizi tevsi, adet ve ahlakımızı tehzip, eşar ve edebîyyatımızı tasfiye, lisanımızı, Türkçe lisanımızı islah edebileceğiz” (Füyûzat, 1906: 1/3). Terakki, temmeddün, tekamül, teceddüd gibi tevsi⁹ kelimesi de *Füyûzat*'ın yayın politikasının temel kavramına dönüşmekteydi.

Terakki kavramı 1910'lerden sonra Osmanlı Türkiyesinde başlayacak olan Yeni Lisan hareketinin de temel kavramı olmuştur. *Yeni Lisan* makalesine göre Ömer Seyfettin (1884-1920) ve arkadaşları terakki fikrinin temelinde millî dili görmektedirler: “Türkler ancak kuvvetli ve ciddi terakki ile hâkimiyetlerini, mevcudiyetlerini muhafaza

⁹Terakki-yükselme, ilerleme; temmeddün-medenileşme, uygarlaşma; tekamül- olgunlaşma , evrimler; teceddüd-tazelenme, yenilenme;tevsi –genişleme anlamlarını içerir.

edebîlirler. Terakki ise ilmin, fennin, edebiyatın hepimiz arasında intişarına vabestedir. Ve bunları neşir için evvela lazım olan millî ve umumi bir lisandır. Millî ve tabii bir lisan olmazsa ilim, fen ve edebiyat yine bugünkü gibi bir muamma hâlinde kalacaktır” (Korkmaz, 2005 : 195).

Hüseyinzade’nin *Hayat* ve *Füyûzat* gibi yayın organlarında izleyeceği strateji daha 1904 yılında Mısır’a gönderdiği bir mektupla özetlenmiştir. Bu mektupla o, fikirlerini, beklentilerini, kendi bakış açısını ortaya koymuştur.¹⁰ Mektup, aynı zamanda yayımlanan ilk yazısı olarak da gösterilebilir. Burada 1892 yılında yazdığı düşünülen *Turan* şiiri de yer almıştır (Hüseyinzade, 2007a: 473).¹¹ Yıllar sonra bu şiirin içeriğine yakın bir şiiri Ziya Gökalp de kaleme almıştır. Nitekim Hüseyinzâde’nin kendisinden sonraki Türkçüler üzerindeki etkisi konuya ilişkin araştırmalarda ihmal edilmemiştir. Uriel Heyd, Hüseyinzâde’nin Ziya Gökalp üzerindeki etkisini vurgularken onun mücadelesini de özetlemiştir: “Hüseyinzâde’nin Gökalp’in aynı adlı şiirinden önce yazdığı “Turan Şarkısı” ilk Türk birliği çağrısıdır. Türk-Yunan Savaşı (1897)’nda savaştıktan sonra, Rus Azerbaycanı’ndan Bakü’ye geçerek sünnilerle şiileri birleştiren millîyetçi akımı başlatmış ve Osmanlı Türk kültürünün yayılması, Türkiye ile bağların güçlendirilmesi yönünde çalışmalar yapmıştır” (Heyd, 2010 : 121-122).

Dergideki konular *Füyûzat*’ın fikrî faaliyetinin göstericileridir. İster yazılar ister konularla ilgili veya konuların dışında yayınlanan resimler derginin mesleğiyle, onun

¹⁰ A. Turanî imzasıyla *Türk* gazetesi, sayı 56, 24 teşrinî-sani 1904’te yayımlanan makale için bakınız: Ali Bey Hüseyinzâde, Seçilmiş Eserler, Şark-Garp, Bakü, 2007a

¹¹ Şiir, *Türk* gazetesinde yayımlanan mektubun sonunda yer almasına rağmen yayınlanmamıştır:

Sizlersiniz ey gövm-i Macar bizlere ihvan,
Ecdadımızın müştereken menşei Turan.
Bir dindemiz biz, hepimiz hakperestan
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kuran?
Çingizleri titretti şu afağı seraser
Timurları hökm etdi şehinşahlara yekser.
Fatihlerine keçdi bütün kişver-i keyser...

mensup olduğu halka sunmak istediği fikirlerle bağlantılıdır. Dönemin önemli toplumsal, millî, politik, pedagojik meseleleri derginin sayfalarına taşınmıştır. Dergi bazı güncel sorunları dışarıda tutmayı başarabilmiştir. Bilhassa 1850’li yıllardan sonra Türk coğrafyalarında, özellikle Osmanlı İmparatorluğunda doğmaya başlayan Ermeni sorunu *Füyûzat* sayfalarında yeterince işlenmemiştir. Midhat Paşazade Alihaydar* imzası taşıyan *Osmanlı Kadetleri ve Ermeniler* başlıklı bir yazıda Ermenilerin bir millet olarak Osmanlı Devleti içinde varlıklarını sürdürebilmelerinin şartları üzerinde durmuştur:

“... Ermeniler bugün bir Ermenistan teşkil etmek fikrinden vaz keçmişlerse, bize dest-i ühuvveti uzatarak ve cümlemizin düşmen-i ekberi olan istibdada karşı yürümek istiyorlarsa, biz neçün millet-i hakime olduğumuz halde dövr-i idbarımızı hazırlayan böyle bir müstebid idareye karşı dövr-i tereggimizi temin edecek bir ittihad-ı millî ile bir idare-yi meşrute tesis etmiyeceğiz? *Eger Ermeniler, Rumlar fikr-ı istiklalda bulunarak memleketimizi parçalamağa teşebbüs ederlerse müsebbeblerini tedib edecek elimizde asker, kanun yok mu?* Bu kuvvet-ı rifetde istemal etmek devletimizin, vatan-ı ümumimizin hakk-ı serihi değil mi? Binaeneleyh biz ancak Osmanlılık namile çalışan Ermenilerin hukuklarını kendi hukukumuz gibi mukaddes add eyleyerek miyanımızda bir ferg-ı millî görmez isek Avrupaya karşı müteessib olmadığımızı ve Kuran-ı ezimüş-şanın ve din-i islâmın evamir-i celilesi olan adalet ve ittihadın egvam-ı mühalife arasında kanun-ı zamana gore gabili icra olduğunu hareket-i mizeisbat etmiş oluruz. Anlar bu ittihada tekasül eder ve bir fikri segime hizmet ederlerse kabahatleri alem nezerinde sabit olup netayicinden mesul tutulacakları şüphesizdir (Füyûzat, 1907 : 25/390).

1910’lardan sonra Osmanlı ülkesinde daha kesif bir hâl almış olan Ermeni sorunu 1905’lerde artık bir program olarak Ermeni partileri tarafından desteklenmekte idi. Midhat Paşazade Alihaydar Ermenilerin memleketi parçalama teşebbüslerine karşı kanun ve askeri gücün gerekliliğini şart koşmaktadır.

Füyûzat, dönemin en sıcak sorunu olan Ermeni-Müslüman davasından uzak kalmıştır. Bunun sebeplerinden biri sansür endişesi olabilir. *Füyûzat*'ın *Hayat* gazetesinin birer devamcısı olduğuna defalarca gönderme yapılmıştır. Nitekim Ali Bey Hüseyinzâde derginin ilk sayısının önsöz kısmında bu konunun üzerinde durmuştur. *Hayat* gazetesinin kapatılma sebeplerinden biri olarak gazetenin Ermeni - Müslüman davasında izlediği politikanın da olduğu aktarılmıştır (Zeynalov, 1989 : 13). *Hayat Gazetesi ve Senzura* adlı makalede *Hayat* gazetesini üzerinde ciddî baskının sebepleri ve sansürün o dönemde Müslüman basın organlarına karşı yürüttüğü taraflı siyasetin ayrıntıları üzerinde durulmuştur. Zeynalov, *Hayat*'ın kapatılma sebeplerinden biri olarak gazetenin 8 Haziran 1905 tarihli 8. sayısında "Hayırhah" imzasıyla birisinin *İrevan'dan Mektup* adlı yazısında verilen bilgilerden kaynaklandığını belirtmiştir. Makalede, Erivan bölgesindeki Ermeni-Müslüman davası hakkında malumat verdiğini, bu hadiselerden şehir başkanı Melik Ağamalov'un sorumlu tutulması gerektiğini göstermiştir (Zeynalov, 1989 : 14).

Hayat gazetesini üzerinde sıkı kontrol ve sansür uygulaması vardı. Sansürün kendisi de ciddî baskı altında idi. Yayınlanması için 23 Nisan 1905 yılında resmî izni alınan gazetenin ilk sayısı 7 Haziran'da çıktı. 22 Nisan'da Bakü gubernatorunun (valisinin) Asef Bey Atamalıbeyov'un sansür üyesi atandığına dair yazı canisinin Baş idaresine resmî olarak bildirilir (Zeynalov, 1989: 5). Asef Bey Atamalıbeyov'un Ekim 1905 tarihinde kendi isteğiyle sansür kurulundan istifa ettiği, 31 Ocak 1906 yılında Necefkuşu Bey Veliyev'in *Hayat*'ın sansörü olarak atandığı bildirilir. Bununla yetinmeyen Bakü jandarma reisi Aliyev ve Rza beyov'u gazetenin yardımcı sansörleri tayin eder. Valilik ise *Hayat*'a Ermenice ve Türkçeyi iyi bilen sansürün atamasını teklif eder (Zeynalov, 1989: 8).

Baş idareye gelen garazlı mektuplar sonucunda *Hayat* gazetesi üzerindeki baskı artmakta idi. *Hayat* gazetesinin yayınının durdurulmasında Ermeni unsurunun etken olduğu gözardı edilmemektedir. Nitekim *Hayat* gazetesinde Ali Bey Hüseyinzâde 'nin Ermeni basınına dair bazı cevap nitelikli yazılarıyla karşılaşmak mümkündür (Hüseyinzade, 2007a: 115-119).¹²

Osmanlı Kadetleri ve Ermeniler adlı makale dışında Ermeni sorununun sözkonusu edildiği, meselenin ciddiyeti üzerinde durulup ona çözüm yolu aranması gibi konular derginin diğer sayılarında ele alınmamıştır. Buna binaen konu, *Füyûzat'ın* tamamen kapattığı bir mevzu değildir. 5. sayıda yayımlanan *Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar* makalesi birçok meseleyi ele aldığı gibi dönemin en aktüel meselesi olan Ermeni-Müslüman sorununa da gönderme yapmıştır. İnkılap ve irticanın karışıklık oluşturacağı için başka bir yol arama çabası içinde olan Hüseyinzâde fikirlerini şu cümlelerle özetlemektedir:

“Doktor Garabeg Garabegov’un daşnaksütunçulara ve bilhassa G.H. cenablarına “Kaspi” sütunlarında verdiği cavabda olduğu gibi “biz özümüz bir yol bulup o yol ile gideceğiz. Bizim başkaları ile büğz ve edavetimiz yoktur. Bizim özümüze mahsus daha layık, daha şanlı bir vazife-yi mücahidemiz vardır ki, o vazife de zulmet-i gaflette bulunan külliyyet-ı avam arasında nur-ı maarifi ekmektir” diyoruz. İşte bu nur-ı maarif de Gara Beg Garabegov’un özü de ve bütün anın gibi münevver’ül-efkar olan mücahidin-i şübbanımız da yeşil ışıklardır. Kırmızı karanlıklar içinde peyda olan yeşil ışıklardır” (Füyûzat, 1906: 5/68).

Hüseyinzâde Ermeni sorununun Alihaydar Bey’in ifadesiyle kanunla çözülmesinden yanadır. Makale, adıyla edebî konuyu işleyecekmiş izlenimi uyandırmasına rağmen dönemin en önemli sorunlarını söz konusu etmiş, kendi

¹² *Hayat* gazetesinin 21. sayısında (1905) “Ermeni Vatandaşlarımıza Tavsiye ve İhtarımız” adlı makalede Nikoksov adlı bir Ermeni muharririne cevap nitelikli bir yazısı bulunmaktadır.

yaklaşımıyla meseleye çözüm yolları önermiştir. Kafkasya'daki kanlı olaylarla tarih sayfasına taşınan Ermeni-Müslüman karşıdurması derginin üzerine fazla gidemediği konular içinde yer almakla birlikte, bu makale aslında konuya ilişkin yazıların dergi sayfalarında hangi sebeplerle yer almadığına dair soruya da cevap niteliği taşır.¹³

Füyûzat'ın siyâsî içerikli yazıların yanında edebî değer taşıyan yazılara fazlaca yer vermesi derginin estetik zevk oluşturma çabası, aynı zamanda onun yayın hayatını sürdürebilme mücadelesi olarak da görülebilir. Bu bağlamda *Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar* makalesi değerli bir makaledir. Makale ismi ve ele aldığı konuların içeriği açısından Hüseyinzade'nin dergide yayımlanan diğer makalelerinden ayrılır. Yazarın kendisi makalenin giriş kısmında şöyle bir açıklama yapmıştır: “Dekadent olmadığımız ve olamadığımız halde makalemizin serlevhası “dekadentizma” gaydasında oldu” (Füyûzat, 1906: 5/65). Zira makalenin ismi edebî bir yazı izlenimi uyandırmakla birlikte “dekadentizma, simvolizma” gibi kavramların özellikleri ve ortaya çıkışıyla ilgili bilgiler vermektedir. Makalede bu bilgilerin yanı sıra döneminin birçok toplumsal, kültürel, ideolojik olaylarına da vurgu yapılmıştır. Ülkedeki modernleşmenin dinamiklerini yeşil ışıklar adlandırmakta, görülen her olumlu hadise taktir edilmektedir. Hüseyinzâde, Ermeni zulmüne uğrayan “Karabağ gehtzadeleri”ni (Karabağ mağdurlarını) de makalenin içeriğine dâhil etmekten kaçınmamıştır:

“Rical beşeriyetin bir kanadı ise, nisvan da diğer kanadıdır. Ahı bu hakikati anlamış olmalıyız ki, kızlarımız maarife heves, hanımlarımız cemiyet, komitet teşkiline gayret etmeye başlıyorlar. Bakü’de, Vladikafkas’ta hanımlar tarafından iane komiteleri açılıp herkes Hazret-ı Süleyman’ın karıncası kadarınca bir hediye getirerek Karabağ gehtzadelerine

¹³Konuya ilişkin bkz: Ordubadi, M.S., Kanlı İller 1905-1906-cı İllerde Gafgazda Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi, Bakı, 1991; Nevvab, Mir Möhsün, 1905-1906-cı İllerde Ermeni-Müselman Davası, Bakı, 1993.

iki min manattan ziyade pul cem etmeleri ve o yolda müsamire-yi hayriyeler vermeleri şayan-ı dikkat ve tahsindir” (Füyûzat, 1906: 5/70).

Füyûzat’ta yayımlanan resimlerin içinde Karabağ’a dair resimlerin bulunması dikkat çeker. 4. sayıda “Karabağ’ın merkezi ve birçok Kafkasya Türk üdaba ve şüarasının Vatanı Olan Şuşa Şehrinde bir Manzaradır” alt yazısı ile Şuşa şehrinden bir manzara verilmiştir. Sayıyı takip eden 5. sayıda da “Karabağın Merkezi olan Şuşa Kalesinden bir Manzaradır” alt yazısıyla Şuşa’nın resmi vardır. 7. sayıda ise “Kafkas’da asar-ı kadime Kafkas’da İrevan şehrinde asar-ı kadime-yi İran’da bulunan müzeyyen ve müsavver bir sarayın resmidir” alt yazılı bir resim bulunmaktadır. Dergideki resimler titizlikle seçilmiştir. Özellikle Karabağ ve Erivan şehirlerinden görüntülerin dergiye verilmesi bu anlamda düşündürücüdür.

Füyûzat, Türk siyâsî ve kültürel hayatında edebî dil yönünde yaptırımcı faaliyetler yapmıştır. 1910’lu yıllarda Türkiye’de dilin sadeleşmesine yönelik bir akımın canlandığı görülmektedir. Bu akımın başını çekenler Ömer Seyfeddin, Mehmet Emin Yurdakul ve bunların içtimai-kültürel faaliyetleri sonucunda doğan Yeni Lisan hareketidir. Ziya Gökalp dil meselesinin önemi üzerine eğilmiş, dilde sadeleşmenin gerektiğini hararetle savunmuştur. Ziya Gökalp’in düşüncelerinin gelişmesinde ve biçimlenmesinde Rusya Türklüğünün etkisinin yerini ayrıca belirtmek gerekir. Tokluoğlu, Jacob M. Landau’u referans vererek Pantürkçülüğün tarihini dört döneme ayırmış, bu dört dönemden birinin Rusya Türklüğünün Türkçülük tarihine katkılarıyla ilgili olduğunu belirterek onların Osmanlı Türkiye’sindeki Türkçüler üzerindeki etkilerini vurgulamıştır (Tokluoğlu, 2013 : 113).

Füyûzat, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan ve aynı zamanda Türk mıntıkalarında ortaya çıkan dil sorununa eğilmiş ve bu sorunu Türklerin lehine yönlendirmek politikası izlemiştir. Bu strateji *Füyûzat* dergisi kapatıldıktan sonra onun çizgisini devam ettiren yayın organları tarafından sürdürülmüştür. Batılı yazarın yorumuyla “*Füyûzat*’taki yazıların çoğu seçkin bir tavırla, ortalama bir Azerbaycanlının anlayıp anlamayacağı dikkate alınmaksızın, Osmanlıca ve ince bir üslûpla yazılmıştır. Aralık 1907’de *Füyûzat*’ın kapanmasından sonra dil konusundaki tavrı yeni edebî dergiler olan *Yeni Füyûzat*, *Şelale* ve *Dirilik*’te devam eder” (Swietochowski, 1988 : 89).

Füyûzat ve Füyûzatçılar Türk halklarını ortak edebî bir Türk dili etrafında birleştirmek istemektedirler. Ali Bey Hüseyinzâde bu konu ile ilgili olarak yazdığı makalede Türk lehçeleri esasına dayalı ortak bir dil bilincinden bahsetmiştir (Füyûzat, 1907: 9/140-142). Fakat pratik olarak *Füyûzat* mensupları İstanbul Türkçesini kullanmışlardı. Bu, temelde sunî dil bilinci yaratma fikrinden uzak bir yaklaşım, aynı zamanda bilinçli bir tercih idi. İstanbul Türkçesi kullanılacak, fakat bu Türkçe belli bir sürede tasfiye edilecekti (Füyûzat, 1907: 9/140-143).

Dil konusuna sık sık eğilen Ahmet Râik, *Füyûzat*’a Kıbrıs’tan yazdığı yazılarla katkı sağlamıştır. Ahmet Râik, adeta *Füyûzat*’ın savunduğu dil politikasının sınırlarını çizmiş, tek gramere dayalı, tasfiye edilmiş İstanbul Türkçesinin Türkler arasında bir yazı dili/edebî dil olarak kullanılmasını önermiştir (Füyûzat, 1907: 1/9-10; 2/28-30).

Füyûzat’ın Kırmılı yazarı Hasan Sabri Ayvazov’un da ortak edebî dille ilgili birtakım çalışmaları vardır. O da bu lisanın İstanbul Türkçesi olması gerekliliğini birçok yazısında savunmuş, pedagoji içerikli yazılarında ağıdalı Osmanlı Türkçesi kullanmıştır (Füyûzat, 1907: 16/251-254).

Füyûzatlık mesleğinin temel kavramlarından olan tevsî kavramına bağlı kalan Füyûzatçılar Türklük alanını hedef almış, geniş bir kitleye hitap etmişler. Ele alınan konuların içeriği yerel değildir. Konular daha çok ortak millî bilincin şekillenmesine odaklanmıştır. “Türk coğrafyasının farklı bölgelerinden yapılan katkılar, derginin millî sorunlara geniş bir açıdan bakmasını sağlar. Bu durumun, millî meselelerin tespitinde ve hedeflerin belirlenmesinde ortak şuurun oluşması sürecine ivme kazandırdığı söylenebilir” (Uygur, 2007 : 56).

Kırım, Kıbrıs, Mısır’dan gelen yazılar *Füyûzat*’ın sürekli yazarları tarafından yazılmıştır. Bu yazılardan başka *Füyûzat* zaman zaman Türk illerinden gelen mektuplara da sayfalarında yer vermiştir. Başka bir ifadeyle dergiye çeşitli Türk ülkelerinden gelen mektuplar hem muhteva açısından hem de gönderen şahısların kimliği açısından bilhassa önem arzeder. Girit, Ürgenç, Buhara, Yalta gibi çeşitli illerden gelen mektuplar *Füyûzat*’ın üzerinde durduğu konulara zenginlik katmış, aynı zamanda derginin çeşitli Türk illerinde okunuyor olma fikrini kuvvetlendirmiştir (Füyûzat, 1907: 15/229, 231; 17/269).

Füyûzat’ın Rusya ve Osmanlı Türklerinin sosyal ve siyasî hayatlarıyla yakından ilgilendiği ve onların kültürel hayatlarına ivme kattığı mektupların içeriğinden anlaşılmaktadır: “Türk dünyasının Rönesansını gerçekleştirmek için kültürel ve manevi değerleri ihmal etmeksizin bir fikir ve yenileşme hareketinin öncüsü rolündeki dergi Azerbaycan’dan bütün Türk coğrafyasına açılan bir pencere olur” (Uygur, 2010 : 164).

Dergiye gelen mektuplar *Füyûzat*'ın, Çar Rusyası'nın sınırlarının dışına, Türklerin yaşadığı birçok coğrafyaya nüfuz ettiğinin somut örnekleridir.¹⁴ Birkaç mektup Mısır'dan gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğuna bağlı, fakat bir özerkliği olan Mısır, devletten siyasî faaliyetleri veya savundukları ideolojiler sebebiyle kaçan aydınların bir nevi siyasî barınağı konumundadır. Nitekim dönemin meşhur ideolojik periodiklerinden *Türk* (1904), *Doğru Söz* (1906), *İctihad* (1904-1932) Kahire'de yayın hayatına başlamış ve burada yayın hayatını sürdürmüşlerdir. 1907 yılında bir jöntürk olan Ahmet Kemal Mısır'da siyasî mücadele verirken, Ali Bey Hüseyinzâde tarafından Bakü'ye davet edilmiş ve *Füyûzat*'ın esas yazar kadrosunda yer almıştır. 19. sayıdan itibaren Hüseyinzade ile birlikte *Füyûzat* sayfalarında siyasî yorumların esas müelliflerinden biri Ahmet Kemal'dir. Yazılarının içeriği açısından diğer *Füyûzat* yazarlarından ayrılan Ahmet Kemal polemiklerindeki sert tutumuyla da dergideki diğer yazarlardan farklı bir üslûp sergiler (*Füyûzat*, 1907: 21/326-334).

Türklük bilincine hizmet eden dil olgusu birleştiricilik özelliğini yakın zamana kadar korumuştur. Nitekim *Füyûzat*'ın önemi ve modern bir toplum oluşturma yolunda verdiği mücadele 2000'li yıllarda titizlikle araştırılmış, Türklük araştırmaları içinde ideolojinin öncülüğü görüşü savunulmuştur (Hüseyinzade 2007a; Veliyev 2009; Bayramlı 2007). XXI. yüzyılın başlarında edebî dilin gelişme seyrinin bir istikameti olarak değerlendirilmiş 1900'lu yıllardaki edebî ve kültürel muhite şöyle bir gönderme yapılmıştır: "... İbrahim Tahir Musayev ve başkalarının eserlerinde, isterse de Ahmed Kemal, Ali Bey Hüseyinzâde ve başkalarının dilinde leksik hibridlerin olması

¹⁴ Müctehid Ağa Tebatebai Hezretlerinin Mektubu (*Füyûzat*, 1906: 6/85); *Füyûzat* Mecmuasının Müdiriyyetine (*Füyûzat*, 1906: 6/96); Mektup-Romanyadan (*Füyûzat*, 1906: 9/138); *Füyûzat* idaresine Mısır'dan (Ahmet Cevdet tarafından) (*Füyûzat*, 1907: 11/176); Mektup- *Füyûzat* mecmua-yı muhteremesine 15 mart efrenci 1907, Paris (Midhat Paşazade Alihaydar tarafından) (*Füyûzat*, 1907: 12/183).

umumiyetle tarihî prosesle, edebî dilin inkişaf normaları ile bağılı idi” (Veliyev, 2009 : 238). Konumu azınsanmayacak derecede olan, bölgedeki ehemmiyeti edebiyat tarihine verdiği şahsiyetlerle belirlenen Azerbaycan ve burada konuşulan Türk dili Füyûzatçılar tarafından edebî normlarıyla yerel niteliklerden arındırılmak istenmiş, millîyet tartışmasını kapsayacak “lisan-ı umumî” kavramıyla teorik bir yapılandırılmaya sokulmuştur.

Dil meselesi sadece Kafkasya’da Rusya Müslümanlarının genelini meşgul eden bir mesele değildi. İsmail Gasğıralı’nın Kırım’da, Hüseyinzade’nin Bakü’de, Yusuf Akçura’nın (1876-1935) Kazan’da verdikleri kültürel mücadelenin birleştirici kollarından biri dil unsuruydu. Onlar dili millet bilincinin oluşmasında en tabii unsur olarak görmüşlerdir.

“Dil sorununda yirmi yıldan bu yana Tercüman’ı Rusya’da yaşayan ve Türkçe konuşan bütün farklı toplulukların anlaması için basitleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesiyle yayımlayan Gasprinski’nin tutumunu benimsiyordu. Esasen Rusya Müslümanları III. Kongresi’nde bu genel dilin ortaöğretimde ve hatta mümkünse ilköğretimde ve medreselerde öğretilmeye başlanması karar altına alınmıştı. Dil birliğinin sağlanması kaygısı, Rusya’daki Türkler için ortak bir araç yaratılması amacıyla sınırlı değildi; aynı zamanda onları Türkiye’ye yaklaştırmak da amaçlanıyordu. Akçura bu soruna daha da önem veriyordu; o dönemde kaleme aldığı broşürlerde ve *Kazan Muhbiri* ve *Vakit’te* yayımlanan makalelerinde hep bu genel dili kullanıyordu” (Georgeon, 1986: 57).

Ali Bey Hüseyinzâde ve meslektaşları dönemin problemlerine umum Türk tefekkürüyle yaklaşmışlardır. *Füyûzat*’ın yayımlanmaya başladığı tarihte Rusya Müslmanlarının II. Kongresi yapılmıştı. 16 Ocak 1906 yılında Moskova’da toplanacağı ilan edilen Kongre’ye hükümet bazı gerekçelerle (toplantının Rusya’da yaşayan diğer gayri Rus halkların da toplanmasına neden olacağı mazeretiyle) izin vermediği için

toplantının yapılacağı yer Peterburg’a nakledilmiştir (Demiroğlu, 2012: 110). *Füyûzat*’ın 25 Ocak 1907 tarihli 8. sayısının son sayfasında “Rusya Müslümanları İttifakı” isimli küçük bir yazı yayınlamıştır (Füyûzat, 1907 : 8/128). Yazının dili *Füyûzat*’ın genel çizgisinin dışında bir özellik içermektedir. Haber niteliği taşıyan yazı toplantı hakkında ayrıntılı malumat vermiştir:

“İdare-yi merkeziyenin Moskova’da yığılıb “İttifak”ın nizamnamesin düzeltti. İşbu nizamnameyi ganunlaştırmak için Peterburg gradonaçalnikine bu günlerde arz edilecektir. İdare-yi daime (büro) sayılab goyu, hazırda bazı maneeler bulğanlıgdan, tehir edildi. Nizamnamenin ganunlaştırmak işi, dehi de idare-yi daimenin bundaki başka bazı işleri, vahtlığına hem de vazifesiz (mevacibsiz) idare-yi merkeziyenin Kazan’daki ezalarına tapşırıldı. İttifak programının bazı maddeleri azrag özgertildi.

İdare-yi merkeziyye, müselman saylarçilerige, ikinci devlet dumasında ittifak taraftarları bulğan müselmanları saylav leyagetini eger ittifak ezaları bulmasa müselandan fikirli kişilerini saylav giriklikten bildirip, müselandan mebus (deputat) saylatu mümkün bulmağan yerlerde ümumi partiyaların Rusiya’da bulğan türlü milletlerini cemi hukukta çinlap müsavi gore turğan hem de 17 Oktyabr manifestindeki esaslarının feliyetge çığu ve bele çinlap tarşa turğanları birlen gene birgeleşub iş gılanın meğullıgın görsetüb bir hitap taratırğa gerar berdi.

İdare-yi merkeziyyenin müselmanlar faydasına gebul etkan gerarı cümlesinden birisi de neşriyyat ve matbuat işleri için “kitap” isminde bir aksioner cemiyyeti yaşamagdır. Bu şirketden birinci maksad müselmanların hukuklarını himaye etmek için Peterburg’da Rusça bir gazette çıkarı buladır.

Nizamname kanunlaşdırılacağı da idare-yi mehelliyelerden saylanıp birilgan mürehheslerin birinci ümumi cemiyetleri olacagdır” (Füyûzat, 1907 : 8/128).

1.2. Füyûzat Dergisinin Şekil Özellikleri

Füyûzat 30×21cm ebatlarında, 6 sayısı 1906 yılında (1 Kasım-29 Aralık), 26 sayısı ise 1907 (son sayı 1 Kasım 1907) yılında, bir sene içinde toplam 32 sayısı çıkan bir dergidir. Her sayının kapak resmi vardır. Resmin hemen üstünde sol tarafta derginin sayısı (1), ortada neşredildiği gün, ay ve yıl (26 Ramazan 1324), tam ortada süslü bir çerçevenin içine ise “EDEBÎ, FENNÎ, SİYASÎ, İCTİMAÎ, MUSAVVAR HAFTALIK TÜRKÇE MECMUA-I İSLAMİYYEDİR” sözleri yazılmıştır. Yine ortada iri puntıyla derginin ismi (FÜYÛZAT) yazılmıştır. Sayfanın alt kısmında derginin o sayıda uygun gördüğü resim (mesela, birinci sayıda Midhat Paşa) ve “Münderecat” yer almıştır. Derginin sadece birinci sayısında “Münderecat” derginin kapak kısmında verildiği tespit edilmiştir. Diğer sayılarda bu kapaktan sonraki iç kısımda (birinci sayfada) yer almaktadır.

Derginin ilk (bu kapaktan sonraki ilk sayfadır) sayfasında süslü bir çerçevenin içine derginin klışesi yerleştirilmiştir. Üst kısmının sol tarafında derginin basıldığı yer hakkında Türkçe ve Rusça (Rusça kısmı Kiril alfabesiyle yazılmıştır.) malumat, sağ tarafında ise derginin abone bilgileri (fiyatı) yer almıştır. Bu iki sütunun ortasına *Füyûzat* yazılmıştır. *Füyûzat* adının hemen altında “Edebî, fennî, siyasî, ictimâî musavvar haftalık Türkçe mecmua-ı İslamiyyedir” sözleri yer almıştır. Yine ortada sol köşede önce Rumi, sağ köşede ise Miladi takvim yazılmıştır. Rumi ve Miladi takvimin ortasında haftanın günü yer almıştır. 23. sayıdan sonra bu bilgilere Rusça gün, ay, yıl ve *Füyûzat* sözünün Rusçası eklenmiştir. Bu sayfanın alt kısmında baş makaleler yer almıştır. Derginin bu yapısı, 23. sayıdan başlayarak derginin klışesinin altına gün, ay,

yıl ve *Füyûzat* sözünün Rusça yazılması dışında, 32. sayıya kadar devam etmiştir, değişmemiştir.

Dergi, o tarihe kadar Bakü’de yayımlanan resimli ilk dergi niteliğindedir (*Molla Nasreddin* dergisi Nisan 1906 yılından itibaren Tiflis’te yayınlanmaktaydı). 1. sayıda, derginin kapağında Osmanlı Sadrazamı Ahmed Şefik Midhat Paşa’nın resmi yer almıştır. Dergide bu bilgi “Midhat Paşa’nın tasviri”dir diye geçmektedir. 32. sayıya kadar her kapak sayfasında dergi mensuplarınca önemli görülen devlet adamı, devlet dumasının milletvekilleri, şairler, Anadolu insanının resmi, Tatar ailesine ait resim, Japonların aile gelenek göreneğini yansıtan resim, Rusya’da inşa edilen camii resmi, Bakü’nün tarihî yerleri, Hicaz demiryolu, mektep resimleri rastlanan resimlerdenidir.

Belirtildiği gibi, *Füyûzat*, fotoğraf ve resimler açısından zengin bir dergidir. Dergide Osmanlı yazar ve şairlerinin edebî ve siyasî faaliyetlerini yansıtan makaleleri onların resimleriyle birlikte verilmiştir. Edebî yönlerinden ziyade fikrî özellikleriyle dikkat çeken Midhat Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal gibi Yeni Osmanlıların resimlerinin yanında Recaizade Mahmud Ekrem, Halit Ziya Uşaklıgil, Siret Efendi, Tevfik Fikret, Ahmet Kemal’in de resimleri vardır. 4. sayının münderecat kısmında Doktor Abdulla Cevdet, 6. sayıda Midhat Paşazade Ali Haydar Bey’in tasviri, 11. sayıda Namık Kemal’in resmi (Resmin altında “Osmanlıların dövr-i ahır mücahidlerinden edib-i azim Namık Kamal begin tasviridir”) yer almıştır. Mısır hidivi Muhemmedali Paşa’nın resmi 16. sayıda, 17. sayıda Ali Suavi’nin (resminin altında “Şehid-i hürriyyet Ali Süavi’nin tasviridir”), Recaizade Mahmud Ekrem’in resmi “Ustad-ı möhterem Recaizade Mahmud Ekrem Bey Efendi hazretleri” alt yazısıyla 21. sayıda yer almıştır.

Füyûzat’ın her sayısının kapak renginin kendine özgü bir rengi vardır. Genellikle pembe, mavi, açık mavi, açık pembe gibi renkler kullanılmıştır. Derginin her sayısı 1-8

veya 1-10 sayfadan ibarettir. Her sayfa tek sütunla iki kısıma ayrılmıştır. Derginin kağıdı oldukça incedir. Son sayfada (dış kapak) *Füyûzat* 'ın kapak bilgileri Rusça verilmiştir.

Derginin her sayısının son sayfasında küçük ilanlar yer almıştır. Kitap, kitap satışı, özel eşyalar, yeni neşr olunan dergi ve gazeteler vb. gibi değişik içerikli ilanlara derginin son sayfalarında rastlamak mümkündür. İlk sayılarda küçük ilan verilmesine rağmen sonraki sayılarda sayının bir veya iki sayfası ilan kısmına ayrılmıştır.

1.3. Füyûzat Dergisinin Yazar Kadrosu

Füyûzat mefkûrevi edebî-siyasî, ilmî bir dergidir. Dergi bu rolleri üstlenerek Kafkasya'nın ve Türk coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan siyasî, ictimai ve edebî şahsiyetleri etrafına toplamıştır. *Füyûzat* 'ın yazar kadrosunun siyasî, iktisadi ve kültürel anlamda gelişmiş merkezlerde yetişmiş ve/veya tahsil almış kişiler olması derginin edebî ve fikrî niteliğini belirleyici unsurdur. Ahmet Kemal'in büyüdüğü şehir İstanbul, siyasî açıdan yetiştiği yer Mısır olarak nitelenirse, Hasan Sabri Ayvazov Kırım'ın kültür merkezlerinden biri olan Karasubazarı'nda bir olgunlaşma dönemi geçirmiştir. Bununla birlikte onun Mısır'da bir süre bulunduğu da malûmdur (Kırımlı, 2010: 119). Karasubazarı genellikle demokrat görüşlü siyasî faallerin bulunduğu merkezdir. Türklük alanının en kuzey noktalarından olan Kıbrıslı Ahmet Râik Efendi Kıbrıs'ın Jön Türklerle dolup taşıdığı bir muhitte büyümüştür (Muradov, 2011a: 47-75).

Bakü, Karasubazarı, Mısır, Kıbrıs, İstanbul birçok yönleriyle diğer merkezlerden daha ayrıcalıklı konumlara sahiptirler. Bu şehirler ekonomik açıdan diğer şehirlere göre gelişmiş merkezler oldukları için genellikle ülkenin aydın kesiminin de toplandığı yerlerdir. Asrın evvellerinde Bakü petrol sektöründeki büyümeyle birlikte gelişmiş,

şehrin millî terkihi giderek değişmiş, fabrika ve iş merkezlerinin çoğalmasıyla sınıf mücadelesinin de yoğun yaşandığı bir yer hüviyetine dönüşmüştür. Azerbaycan'ın güneyinden işçi gücünün Bakü'ye gelmesi, aynı zamanda Rusya'nın çeşitli şehirlerinden Rus işçilerinin Bakü'de ikamet etmesi sayesinde şehrin XIX. yüzyıldaki görünümünü değiştirmiştir. Güney Azerbaycan'dan mevsimlik işlerde çalışmak için gelen işçilerin siyasî görüşleri burada şekillenmiştir. 1906-1909 yıllarında İran'da yaşanan meşrutiyet ve millî mücadele hareketinde Çarlık Rusyasındaki siyasî olayların ve Rus ihtilalinin etkisinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Swietochowski, 1988: 97-105).

Füyûzat dergisinde ele alınan İran konusu, İran'da yaşanan siyasî hadiselerin dergi sayfalarında analizi Azerbaycan-İran arasındaki siyasî-kültürel yakınlığın temeli açısından önemli bir noktadır. *Füyûzat*'ın esas konularından biri olan İran meşrutiyeti dönem matbuatının da aktüel konusu idi. Bunun yanı sıra *Molla Nasreddin* dergisinin ve Mirza Ali Ekber Sabir sanatının esin kaynakalarından biri idi. Bu konu sonraki yıllarda Azerbaycan edebiyatının merkezî konularından biri olarak edebiyata hareketlilik kazandırmıştır. *Füyûzat*'ın yazar kadrosunda yer alan Said Selmasi İran sınırları içinde olan Güney Azerbaycan'dan idi (Erol, 2012: 147-162). Derginin 13. sayısından itibaren Said Selmasi'nin altı şiiri (*Tahassür* (Füyûzat, 1907 : 13/207), *Etme Isrâr* (1907 : 19/302), *Hayâl-i Menfûr* (1907 : 20/316), *Farsça İlk Sone* (1907 : 22/348), *Leyâl-i ıztırâr* (1907 : 25/397), *İğbirâr* (1907 : 30/474) yayınlanmıştır. İran'dan gelen şairlerinin dergide yer aldığını vurgulama adına verilen bu bilgi *Füyûzat*'ta İran konusunun yeterli kadar işlendiğini de belirtme özelliği taşımaktadır.

Dönem itibariyle Bakü ve Kırım birbiriyle sürekli irtibat halindedir. Bir Kırım lının gözüyle Kafkasya'daki siyasî kültürel hayatın tüm boyutlarıyla analizi bu söylemi doğrulayacak niteliktedir:

“... Kafkas kıtası Rusya müslümanlarına belki Osmanlı Türklerine bile herkesten ziyade hizmet etmiştir, etmektedir ve edecektir. Kafkas her hususta Rusya Türklerine rehber ve müellim olmuştur ve olacaktır. Bu gün yirmi sene müddet-i davamiyyesi ile iftihar ettiğimiz “*Tercüman*” Kafkas “*Ekinci*”lerinin ektiği tohum değil midir? Geçen sene İsmayıl beg hezretlerinin : “Yaşa Hasan beg, yaşa!” namı altında yazdığı hitaplar kime ve ne için idi?..” *Füyûzat* sayfalarında yer alan bu cümleler Kafkas’ın Rusya Müslümanlarının hayatında önemli bir yer oynadığı, yeniliklerin bu coğrafyadan dışarıya yayıldığı fikrini destekler (*Füyûzat*, 1906 : 6/94).

Ayvazov’un da ifade ettiği gibi *Ekinci* (1875-1877)’nin çıkarılma sebebi zirâî meselelerde halkı bilgilendirmek olsa da ele aldığı konuların yelpazesi çok daha geniştir. Gazetenin matbuattaki hayatının uzun sürmemesine rağmen Rusya Müslümanları arasında bilinmesi ve okunması onun ehemmiyetini Türklerin fikir hayatına taşımıştır. Bu noktada gazete önemli bir ilktir. Hasan Bey Zerdabî 1875’lerde yayınladığı gazetenin sayfalarında dile getiremediği, yazamadığı duygu ve düşüncelerini 1905 yılında yayınlanan *Hayat* gazetesinin sayfalarında ele almıştır. Zerdabî ulus bilincin oluşmasındaki faktörleri Türklük alanına taşımakla bunu Rusya Müslümanlarının geneline ait etmiştir. *Hayat*’ta daha aktif olan Zerdabî *Füyûzat* dergisinde yayınlattığı bir yazıyla yazar kadrosunda yer almıştır.

Füyûzat dergisinin içerik çözümlemesi onun mevzularının önem çerçevesini genişletmekle birlikte, zengin tefekküre sahip yazar kadrosu hakkında da bilgi verir. *Füyûzat* sayfalarında reformist, millîyetçi aydın zümreden, liberal görüşlü şahıslara kadar görüş zenginliği içeren edib ve şairlerin yazılarıyla karşılaşmak mümkündür. Yazarları şöyle sıralamak mümkündür: Ali Bey Hüseyinzâde, Hasan Sabri Ayvazov, Ahmed Kemal, Muhammed Hadi, İsmail Safa, Ahmet Râik Efendi, Mirza Ali Ekber

Sabir, Abbas Sehmed, Muhammed Emin Resulzade, Abdulla Sur, Hasan Bey Zerdabî, İbrahim Tahir Musayev, Abdulla Şaig, Said Salmasi, Mirza Hasib Güdsi, Ahund Yusuf Talıbzade, Abdulla Cevdet.

Dergideki makalelerin veya edebî türlerin yayınlanması açısından dergi yazarlarını birkaç gruba ayırmak mümkündür. Bir kısım yazarlar (yazar, şair ve siyaset adamları)- Ali Bey Hüseyinzâde, Hasan Sabri Ayvazov, Ahmed Kemal, Muhammed Hadi, Ahmet Râik Efendi, Said Salmasi, Mirza Hasib Güdsi, Ahund Yusuf Talıbzade, Abdulla Cevdet- dergiye sürekli yazmışlar, onlar dergide seri makaleler yayınlamışlardır. Bu yazar ve şairler *Füyûzat*'ın daimi yazar kadrosunu oluşturmuştur.

Bir kısım yazarların ise dergide sadece yazıları yayınlanmıştır. Bunlar Avrupa ve Osmanlı şair ve yazarları olarak gruplandırılabilir. Dergide Abdülhak Hamid, Nigâr Osman, Tevfik Fikret, Hüseyin Suad, Muallim Naci, Abdülhak Mihriinnisa Hanım gibi Osmanlı şairlerinin şiirleri yayınlanmıştır.

Derginin yazarları çeşitli rumuzlar kullanmışlardır. *Deli şair, Deliler muhibbi, Şair Naim, Saveci, Nüktedan, Azad* gibi rumuzlar derginin yazarlarının kimi zaman gizli ad kullandıkları fikrini desteklemektedir. Genellikle bu yazıların şiir türünde yazıldığını, edebî sanat özelliği taşıdığının altı çizilmelidir.

Ali Bey Hüseyinzâde ve Muhammed Hadi'nin sık sık kısaltmalar kullandıkları tespit edilmiştir. Ali Bey Hüseyinzâde: Turanî, Füyûzatî, Hayatî, Ayn. Ha., Ali Hüseyin, A. Hüseyinzâde, Salyani; Mehmed Hadi: Mehmed Hadi, M. Hadi, Mim.Ha, Şirvani, Şirvanizade, Abdulselimzade, Abdusselimzade; Ahmed Kemal: Elif. Kef. ve A. Kemal gibi isimler kullanmışlardır.

Aşağıdaki tabloda dergideki yazarların isimleri makaleleriyle birlikte yer almış, aynı zamanda kullandıkları adlar makaleleriyle birlikte verilmiştir. Tablodaki makaleler birinci sayıdaki yazılar temelinde sıralanmaya başlamıştır, bu sebepten alfabetik sıra gözetilmemiştir.

Yazar Adı	Makalenin Adı	Makalenin Yayınlandığı sayı
Ali Bey Hüseyinzâde (1864-1940)	İcmâl (Ayn. Ha.)	1
	Faust (Goethe-tiyatro) (Ali Hüseyin)	1
	Midhat Paşa (Turani)	1
	Tolstoyluk nedir?	1
	Vaka-i âleme bir nazar (Ayn. Ha.)	2
	Tolstoy	2
	Midhat Paşa (Turani)	2
	Kıta(Salyani)	2
	Kıta (A. Hüseyinzâde)	2
	Şuûnât (Ayn. Ha.)	3
	Faust (Goethe-tiyatro) (A. Hüseyinzâde)	3
	İcmâl (Ayn. Ha.)	4
	Bakû Müslüman ünâs mektebi (Ayn. Ha.)	4
	Abdullah Cevdet (Ayn. Ha.)	4
	Midhat Paşa (Turani)	4
	Kırmızı karanlıklar içinde yeşil ışıklar (Turani)	5
	Midhat Paşa (Turani)	5
	Şiller (Ayn. Ha.)	5
	Necât muhabbetdedir(Ayn. Ha.)	6
	Midhat Paşazâde Ali Haydar Bey (Ayn. Ha.)	6
	Muzaffered-dîn(Ayn. Ha.)	7
	Şûrâ-yı ümmet ve şûrâ-yı ümem(Ayn. Ha.)	8
	Rüyâ	8
	Türk dilinin vazîfe-i medeniyyesi(Turani)	9
	İkinci devlet duması(Ayn. Ha.)	11
	Nevrûz-ı-inkılâb (Ayn. Ha.)	12
	Faust (tiyatro)	12
	Mesâilü'l-hayât (Ebû Ali ibn-i Sinâ)	13

	(Ayn. Ha.)	
	Cilvegâh-ı hukûk (Ayn. Ha.)	14
	Mevlid-i Nebî (Ayn. Ha.)	15
	Hakâyık-ı ictimâiyye, yer ve insan (Ayn. Ha.)	16
	Faust (Goethe-tiyatro)	16
	Duma ve ahvâl-i memleket (Ayn. Ha.)	16
	Mecnûn ve Leylâ-i İslâm (Ayn. Ha.)	17
	Mecnûn ve Leylâ-i İslâm (Ayn. Ha.)	18
	“İrşâd”a ihtâr	18
	Ahvâl-i âlem ve diri müstehâseler	19
	Mecnûn ve Leylâ-i İslâm (Ayn. Ha.)	20
	İntikâd idiyoruz, intikâd olunuyoruz (Ayn. Ha.)	23
	Güzel sözlerden (Ayn. Ha.)	23
	Yüksek bir dağa (şiiir)	23
	Kazablanka fâciası ve Osmanlı-İran komedyası (Ayn. Ha.)	24
	Bir ziyâ-yi ebedî (Ayn. Ha.)	26
	Kolera (Ayn. Ha.)	27
	Kolera (Ayn. Ha.)	28
	“Faust”dan Mefistofel (tiyatro) (Ayn. Ha.)	31
	Perde iniyor. Son temâşâ (Ayn. Ha.)	32
	Eşref (şiiir)	32
Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938)	Hayâtın gürûbundan Füyûzatın tulûundan hâsıl olan teessürâtım	2
	Hayât-ı akvâm ne ile kâimdir?	3
	Hayât-ı akvâm	4
	Beşer ve say	5
	Kırımlılar ne için tenkîd idilmiyor?	6
	Hayât-ı akvâm	7
	Hayât-ı âile ve âilecilerimiz	10
	Matbuâta bir nazar “İslâm ve mezâhib”	10
	Mikadoya bir hediye.	10
	Neden bu hâle kaldık? (tiyatro)	12
	Talîm-i etfâl meselesi	13
	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)	14
	Telefotografiya (Servet-i fûnûn)	14
	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)	15
	Lisân kavgası	16
	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)	16
	Esâret kurbânları	17
	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)	18
	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)	20
	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)	21
	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)	22
	Kadınlık ve kadınların ehemmiyeti	25
	Hayât-ı akvâm	27
	Hayât-ı akvâm	29

Muhammed Hadi (1879-1920)	Fünûn ve maârif (şiiir)	1
	Âmâl-i terakkî (şiiir)	1
	Kaleme (şiiir)	1
	Şükûfe (şiiir)	1
	Nazîre	2
	Abdullah Cevdet hazretlerine (şiiir)(Şirvanizade)	2
	Âmâl-i istikbâl (Abdulsehimzade)	2
	Bedâyi (şiiir) (M. Hadi Şirvani)	3
	Kitâb-ı hayât (şiiir)	3
	Almanyada darü'l-malûlîn (Abdulsehimzade)	3
	Hissiyât-ı maderâne	4
	İsmet (şiiir)	5
	Nidâü'l-vatan li ebnâihî (Vatanın evladına nidası)	5
	Nidâü'l-vatan (şiiir)	6
	Müctehid ağa Tebatebai hazretlerinin mektubu	6
	Bakû târihinden bir nebze	6
	Tebrîk-i id-i ezha	7
	Terâne-i millî (şiiir)	7
	Matbûât-ı İslâmiyye	8
	Bûlbûl (şiiir)	8
	Hicâz demiryolu	8
	Fezâil-i insâniyye (şiiir)	9
	Sâkiye bir reca-i niyâz-mendâne (şiiir)	9
	Fezâil-i insâniyye, mebuslarımıza hitâb (şiiir)	10
	Perî-vidcân (şiiir)	10
	Dumanın yevm-i gûşâdı (şiiir)	11
	İrandaki harekât-ı hürriyyet- kârânenin tafsîlâtı	
	Malûmat-ı târihiyye	11
	Edebiyyât bir emelim? (şiiir)	11
	Levha-i bahâr (şiiir)	12
	Devr-i medeniyyet	13
	Şirvân hatîrâtı (şiiir)	13
	Mevlid-i fahr-i âlem (şiiir)	14
	Civân-merdlik (şiiir)	15
	Fâcia-i hayâtımızdan bir perde (şiiir)	15
	Âmâl-i vicdân (şiiir)	16
	Nisvân-ı İslâmîda âsâr-ı intibâh	17
	Tahattur-ı mâzî (şiiir)	17
	Bükâ-yı tabîat (şiiir)	18
	Akşam Tenezzühleri (şiiir)	18
	Zemzeme-i âşîkâne (şiiir)	19
	Nevâ-yı rindâne (şiiir)	20
	Numûne-i esaret	20
	Tevhîd (şiiir)	21
	Amerikada usûl-i talîm ve terbiye	25
	Gözlerin (şiiir)	26
	Kafkasa âid	26
	Bir âşîk-i hürriyyet (şiiir)	26
	Nizâmînin evlâdına nasîhâtı (şiiir)	27
	Bakûda muallimler ictimâi	27
	Bakûda yeni gazete	27

	Saâdet nedir? Ramazânü'l-mübârek (şiiir) Hikâye-i aşk (şiiir) Elvedâ	28 29 30 32
Ahmet Kemal Aküenal (1873-1942)	Felsefe-i perîşân (şiiir) Simurğun kanatları altında Güzelim, açma mâziyi... (şiiir) Adada bir gece (şiiir) Bulgaristan İştikâ-yi rindâne (şiiir) Mısır Kavlü'l-müfti Muhtasar bir cevâb Bir safha-i hayât yâhûd İsmail Sefa Sefa (şiiir) İsbât-i iştibâh Avrupalılarla anlaşalım Şebgerd-i hayâl (şiiir) Avrupada Karanlıklarda (şiiir) Tahir Musayev (<i>Elif. Kef.</i>) Mülâhaza (<i>Elif. Kef.</i>) İhtâr-ı mahsûs (<i>Elif. Kef.</i>) İsbât-i iştibâh	17 18 18 19 19 20 20 20 21 22 22 23 24 26 29 30 19 19 22 32
Deli şair Deliler muhibbi	Hayret, yâhûd bir meleşin insanlara hitâbı Deli şâire nazîre (şiiir)	1 6
Abdullah Cevdet (1869-1932)	İltifât-ı feyz-perverâne ve eşâr Kıta (şiiir) Bir kitâbe-i seng-i mezâr (şiiir) O "Ben" (şiiir) Bir kıta (şiiir) Kıta (şiiir) Timsâl-i hürriyyete (şiiir) Senin için (şiiir) Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro) Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro) Akvâl-i hikemiyye Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro) Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro) Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro) Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro) Rûhnâme-i-Fuzûlî Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro) Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)	3 4 8 10 12 12 13 24 24 25 25 26 27 29 30 30 31 32
Ahmet Râik Efendi	Musâhabe-i edebiyye Musâhabe-i edebiyye (Tevhîd-i lisân) Terbiye ve ahvâl-i ictimâiyye Temâşâ-i tabiât Musâhabe-i edebiyye Mısırdan îâne Şiiir-i mensûr	1 2 7 9 11 11 14

	Avrupanın inkişâfât-ı fikriyyesi	30
Henri Hayne	Bir nağme (şiiir) (Mütercimi E. Hüseyizâde)	3
E. Celiller	İstanbul müzehânesini ziyâret	3
İbrahim Tahir Musayev Şuşî	Tebrîk ve izhâr-ı teşekkür (şiiir) İnsanlara hitâb Nağme-i feryâd (şiiir)	3 4 11 11
İsmail Bey Gaspıralı	İltifâtnâme	4
Sabir Tahirzade -Mirza Aliekber Sabir- (1862-1911)	Söz (şiiir) Abdullah Cevdetin eşârını tahmîs (şiiir) Terâne-i âşıkâne (şiiir) Terceme-i kavlü'l-müfti (şiiir) Şirvani Şir tercemesi (şiiir)	5 7 15 22 26
Sona Hanım Tağıyeva	Bakûda Sakine hanımların cemiyeti	5
Muallim Bekir	Ne gibi muallimlere muhtâcız? Türkler için şîve-i umûmiyyenin lüzûmu	6 9
Kahire Tatar Talebesi Cemiyeti	“Füyûzât” mecmûasının müdiriyyetine	6
Ahund Yusuf Talibzade (1877-1923)	Nutk Hacca dair Azhâr-ı butlân Müftinin terceme-i akvâli (şiiir)	7 7 21 22
Mirza Hasib Güdsi Badkubeyi (1828-1908)	Cülûsiyye (şiiir) Gazel (şiiir) Gazel (şiiir) İntibâh-ı maârif (şiiir) Mu'allimler ictimâi	7 19 26 29 29

Tebrizi	Henri Hayne (şiiir)	7
Mehemmed Vaiz Novruzi	İran meclîs-i millîsine (mektûb)	7
Ayn. Nun. Cim.	Mercan Kıta (şiiir)	8 24
Hasan Bey Zerdabî (1837-1907)	Hıfzus-sıhha Rusya Müslümanları ittifâkı	8 8
Şair Naim	Velvele ve zemzeme Havâdis-i dâhiliyye Havâdis-i hâriciyye	9 9 9 9
Kırımîzade Ali Rıza (-)	Mektûb ve büyük Petronun bir sergüzeşti Büyük Petro ve Stenmiş (tiyatro)	9 10
Aliğa Hasanazade(-)	Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir? (Tolstoy) Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir? (Tolstoy) Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir? (Tolstoy) İlânât Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir? (Tolstoy) Çin ve âsâr-ı terakkî Terâcim-i ahvâl	9 10 12 12 13 13 15
Nüktedan	Bir noktanın ehemmiyyeti	10
Müteveffânın şakirdlerinden biri	Mendeleyev ve Kimya	10
Münir	Muzaffered-dîn şâh-ı merhûmun târîh-i vefâtı (şiiir) Terâne-i vifâk (Farsça şiiir) Mısra dâ'ir	10 17 17

Muallim Mirza Abdullah Tahbaze (Abdulla Şaik) (1881-1959)	Şamil ve Hefidi Şamil ve Hefidi Bir kuş (şiir)	9 11 11
Midhat Paşazade Alihaydar (Ahmed Şefik Midhat Paşa'nın oğlu (1822- 1884)	Paristen mektûb Osmanlı kadetleri ve Ermeniler Marâz-ı ibret (şiir) Anadolu ahvâline dâir	12 25 25 25
Seid Selmasi	Tahassür (şiir) Matbûât Etme ısrâr (şiir) Hayâl-i menfûr Farsca ilk sone (şiir) Leyâlî-i ıztırâr (şiir) İğbirâr (şiir) Bakûda muallimler ictimâi	13 13 19 20 22 25 30 30
Feyzi Azerbaycani	Kasîde-i mevlidiyye	15
Kari' ibn Taceddin	Ümîd	15
H. R. Nahçıvani	Hâl-i esef-i iştîmâl (şiir)	15
Abbas Sehhet (1874-1918)	Fransızcadan tercüme-i eşâr (şiir)	16
Muallim İsmail Hakkı	Vâlîde kucağı	17
İdare	Yeni kalem yoldaşımız	18
Recaizade M. Ekrem	Nigâr hanım Kırmızı merkûblar (şiir) Bir amâ çocuğun tehassürü Makber (şiir) Yâd et! (şiir) Bahardan bir yaprak (şiir)	18 18 19 20 21 29
Nigâr Osman	Çırpınma (şiir) Fermân-ı hümayûn	18 19

Tevfik Fikret	Fuzûlî (şiiir)	30
Hüseyin Suad	“Buvadamur”da (şiiir)	19
Abdulhak Hamid	Tecellî, yâhûd tesellî (şiiir)	20
Saveci	Yakarış	21
İsmail Sefa	Kamere hitâb (şiiir)	22
Muallim Naci	Bekâ-yı rûh Akvâl-i muhtelife	22 22
Şin. Çim.	Meskûkât-ı atıkaya dâir (Mektup) Cüzeppe Garibaldi	22 22
Abdülhalik Gafarzade	Fahriyye (şiiir)	24
Mirza Rahim Fena	Sikkeye cevâb	24
Şamil Celilzade	Kasîde (şiiir) Kasîde-i arabîyye (şiiir) Şerîf efendi-zâde hazretlerine Solli Prudom Resimlerimize dâir	24 26 26 26 26
M. Şerif Efendizade	Terceme-i kavlu’l-müfti	24
Azad	Hanımlara (şiiir)	24

Abdülhak Mıhrinnısa Hanım	Bir kız ki, tanırdım	25
Tabib-i Hive	Türkî gazel (şiiir) Fârisî gazel (şiiir)	25 25
Se. Fe.	İtalya muharrireleri ve eserleri	26
Abdulla Sur (1883-1912)	Sinan Paşaya bir nazar Sinan Paşaya bir nazar Fuzûliye bir nazar Fuzûliye bir nazar Muallimler ictimâı	28 29 30 31 31
Ustad-ı Fazıl Muhammed Ubeydulla Bey Efendi	Müslümanlık	30
Mehemmed Emin Resulzade (1884-1955)	Hasbihâl (şiiir) Tasavvurât-ı ahrarâne (şiiir)	30 32
Mehemmed Rasizade-i-Nahçıvani	Şın. Çim. sikkesi hakkında bir-iki söz daha	30
Kazı Mir Mehemmed Kerim Ağa	Sikkeye dâir	32

Derginin Türk fikir hareketine katkısı elbette onun yazar kadrosunun çeşitliliğiyle ilgilidir. Tablodan da görüldüğü gibi *Füyûzat'a* birçok Türk bölgelerinden yazılar gönderilmiştir. Tezde bu çeşitlilikten yola çıkılarak Bakü, İstanbul, Kırım ve Kıbrıs ekseninde bulunan yazar kadrosundan birer şahsiyetin faaliyeti hakkında bilgi verilmiştir.

1.3.1. Ali Bey Hüseyinzâde Turan (1864-1940)

Ali Bey Hüseyinzâde Hüseyin oğlu 24 Şubat 1864 yılında Salyan şehrinde doğmuştur. Küçükken Tiflis'e gitmiş, dedesi Kafkas Şeyhülislamı Şeyh Ahmed'in yanında eğitimine devam etmiştir. İlköğrenimini Rus-Tatar okulunda alarak burada Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1885 yılında Petersburg Üniversitesi'nin Matematik ve Tabiiyyat Fakültesi'nde lisans eğitimine başlamıştır. Mendeleyev, Vagner gibi bilim adamlarından ders almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek 1889 yılında Tıp Fakültesi'nde öğrenimini sürdürmüştür. 1903 yılında Bakü'ye gelmiş burada içtimai ve siyâsî hayatın önderlerinden olmuştur (Bayat, 1998 : 9-14).

Ali Bey Hüseyinzâde'nin hayatının kronolojisi kültürel zenginliklerle dolu olan şehir merkezlerinde geçmiştir. Salyan-Tiflis-Petersburg-İstanbul-Bakü-İstanbul hattı üzerinden geçen 76 yıllık hayatına mütavazı ve kendince bir mücadele yerleştirmiştir.

Ali Bey Hüseyinzâde Bakü'deki ideolojik ve kültürel faaliyetlerini önce *Hayat* gazetesi, daha sonra ise *Füyûzat* dergisi çevresinde sürdürmüştür. *Füyûzat*'ın yayın tarihi Bakü'de yayınlanan, çizgilerine göre birbirinden ayrılan bir mizah dergisi olan *Molla Nasreddin*'le sık sık mukayese edilmiştir. Özellikle, Sovyet edebiyat tarihçiliğinde ve düşünce tarihinde iki dergi birbirine karşı olan iki hasım cephe olarak tanıtılmış ve karşılaştırılmıştır. Yakın dönem tenkitşinaslığında önemli bir sayfa açan Yaşar Garayev her iki derginin yayın amacını belirlemiş, dönemin analizini yapanlara ve taraflı davranan araştırmacılara “millî hizmet”in “sınıflı hizmet” ten daha önemli olduğunu hatırlatmış ve dönemin iki ekol dergisi karşılaştırıldığı zaman bu konteksten bakılması gerektiği üzerinde durmuştur. *Molla Nasreddin*'le *Füyûzat*'ın birbirine düşman olmadığı, farklı yöntem ve üslûpla halkı aydınlatma amaçları içinde oldukları

bizzat *Molla Nasreddin* dergisi tarafından ifade edilmiştir (Molla Nasreddin, N: 43, 23 Aralık, 1907). *Füyûzat* kapatılınca *Molla Nasreddin* bu durumu sayfalarında duyurmuş ve *Füyûzat*’a bir resim armağan etmiştir: “Hüseyinzâde öğle vakti, gün ortasında Diogen gibi elinde fener birşeyler ararken resmedilmiştir. Resmin altındaki “Adam arıyorum” ibaresi yazılmıştır (Garayev, 1988 : 97). *Molla Nasreddin* bu ibareyle *Füyûzat*’a ve Ali Bey Hüseyinzâde’ye olan bakış açısını belirgin bir şekilde ortaya koymuştur .

Ali Bey Hüseyinzâde’nin sanatı, edebî kişiliği ve siyasî mücadelesiyle ilgili epey söz söylenmiştir. Azer Turan, Hüseyinzâde için denilen sözleri bir araya getirmiştir: “Beyaz sakallı, pembe yüzlü, güzel gözlü, şair, ressam, musığışinas, filosof, gazeteci, profesör, doktor, mütercim... bütün bir devrin hakikaten gizli hayat kaynaklarından biri” (Samed Ağaoğlu), Türk dünyasının fahri, Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak triadasının müellifi ve “Azerbaycan bayrağını menalandıran üç ümde amilin idelogu” (Mirza Bala Memmedzade), hele sağlığındaki büyük muasırları tarafından resul-i hakk (Abdulla Cevdet, Ziya Gökalp), dahi (Muhammed Hadi)” olarak tanımlanan Hüseyinzade yaşantısıyla da örnek bir şahsiyet olmuştur (Hüseyinzâde, 2007a : 29).

Hüseyinzâde, Azerbaycan düşünce tarihinde iz bırakan ve Türk Dünyası’nın önde gelen şahsiyetlerinden biridir. *Füyûzat* dergisi Ali Bey Hüseyinzâde ’nin Bakü hayatıyla ilgilidir ve onun yayınladığı son matbuat organıdır. Bununla birlikte o, bu dergiyle hayatının ve sanatının külliyatını oluşturmayı başarmıştır.

Yüzyılın başlarında Osmanlı Devletindeki siyasî hayat fikir adamlarının ülke dışına göç etmelerine sebep olmuştur. Kahire, Paris, Bakü, Kıbrıs Osmanlı devlet yönetiminden (kendi deyimleriyle istibdattan) kaçıp burayı kendi fikir ve görüşlerini

yaymak için “*bağımsız bölge-azad mekan*” olarak gören aydınlarla dolup taşmıştır (Mardin, 2012; Tunaya, 2010; Akşin, 2011). *Füyûzat*’ın temel prensiplerinin oluşmasına önyak olan Ali Bey Hüseyinzâde tahsilini Rusya’da almasına rağmen Osmanlı Devleti’ne gitmiş, buradaki siyasî hayata bizzat etkili olmuştur. Söylemlerini Bakü’de çıkardığı *Hayat* gazetesi ve *Füyûzat* dergisi sayfalarında yayınladığı yazılarında dile getirmiştir. Bakü’de yayımlanan *Hayat* ve *Füyûzat* biri diğerinin devamı olan, Kafkasya’da yeni fikirlerin tartışıldığı matbuat organıdır. Türk coğrafyasının birçok yerinde ilgi gören ve okunan bu yayınlar, aynı zamanda etrafına bu bölgenin, Türk ve İslam coğrafyasının aydın kesimini toplamış periyodiklerdir.

Ali Bey Hüseyinzâde Türk fikir hayatıyla yakından ilgili olmuştur. Rusya Türklerinin fikrî yapılarında etkin olmuş yayın organlarını takip etmiş ve onlar hakkında derginin sayfalarında bilgi vermiştir: “Bakü’de *Hayat* sönüyor, Taşkent’te *Hurşid*, Bahçesaray’da *Millet* zühur ediyor. Taşkent’te *Hurşid* sönüyor, Bakü’de *Tekâmül*, Moskova’da *Terbiyet-i Etfal* neşr-i envar etmeye başlıyor” (Füyûzat, 1907: 5/70). Hüseyinzade, *Hayat*, *Hurşit*, *Tekâmül*, *Millet*, *Terbiyet-i Etfal* gibi yayın organlarını “yeşil ışıklar” adlandırmıştır. Bu organlar dönemin seçkin yayın organlarıdır.

Ali Bey Hüseyinzâde edebiyatta “Sanat sanat içindir” ilkesini benimseyen Edebiyat-ı Cedide nesliyle yetişen, millî edebiyata sevgi besleyen romantik bir kuşağın temsilcisi, aynı zamanda kurucusu idi. Kemal Talibzade’nin Hüseyinzâde’yi “mühafızakar romantizmin, “sanat sanat içindir” kuramının Azerbaycan’da felsefi, edebî programını hazırlayan, onu yeni tarihî ortamın istekleri doğrultusunda yönlendiren” bir şahsiyet olarak tanımlaması Hüseyinzâde’nin hayata bakış felsefesiye ilgilidir (Talibzade, 1966 : 279).

Yaşadığı dönem de dâhil olmak üzere Sovyet dönemi araştırmalarında daha çok ağdalı dilinden dolayı eleştirilen Hüseyinzade'nin diliyle ilgili yorumların niteliği 2000'li yıllardan itibaren değişmeye başlamıştır. “Aslında anlaşılmaz dedikleri dil hususî estetik mahiyeti olan bir dildir. Ali Bey'in yazıları devrin zihniyetine ünvanlanmış bir üslûpla kaleme alınırdı ve Ali Bey sadece Türk Dünyasının değil, İslam âleminin fikir mücahidleri ile dialog kurmuştu. Bu dil elit bir dildi” (Turan, 2008: 173).

Yeni edebî türleri Azerbaycan edebiyatına getirmiş, Goethe, Schiller, Byron, Hugo gibi Avrupa edebiyatının büyük simalarını Azerbaycan okurlarıyla tanıştırmıştır (Talibzade, 1966: 279).

Hüseyinzade Azerbaycan'da mezhepçiliği eleştirmiştir. İran'ın bölge üzerindeki etkisinden endişelenmiştir. Bu, Hüseyizâde'nin Füyûzatçılık olarak isimlendirilen mesleğin/ kuşağın hayat felsefesinin kendi kaleminden bir özetidir:

Füyûzat'ın tuttuğu yol Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır. Türk hissiyatı ile mütehasşis, İslam dini ile mütedeyyin ve Avrupa medeniyet-i haziresile mütemeddin olmaktır, yoksa Farlaşmak, Zerdüş'tün sönmüş medeniyeti ile medenileşmek değildir. Şehrimizde Fars lisanında çıkarak üstü örtülü bir Şark bürokratisi kokusu neşr eden “Hakayık” mecmuası “Hebl'ül Metin” ceride-yi muteberesinden ibret almalı idi, anlamalı idi ki, Farşlığın, Fars lisanının, Fars efkarının meydan-ı ictihadı İran'ın cenubu ile Belucistan ve Hindistan'dır, yoksa Azerbaycan, Kafkas, Rusya ve elelümüm Baykal gölünden Afrika sehra-yı kebirine kadar imtidat eden Türk alem-i müezzemi değildir. Nafile yere “Hakayık” mecnun olan “İslam hekimi”nin beden-i İslamda Türkiye'ni ser itti haz ettiğine içerliyor. Bu gün mecnunların değil, bütün alem-i İslam agillerinin bele özlere ümumen bir reis-i din-i ruhani itti haz etmeleri lazım gelse, o reisi İstanbul'da arayacaklarına “Hakayık” muharrirleri şüphe etmemelidirler (Füyûzat, 1907 : 23/356-357).

Hüseyinzâde'nin çalışmalarında alem-i İslam ve memalik-i etrak; ümmet ve millet, İslam ve Türk kelimeleri birbirini tamamlayan kelimelerdir. Hüseyinzâde felsefesinin bütününi oluşturan bu kavramlar, biri diğerinden ayrılmamış, İslamlaşmak ve Türkleşmek olarak eşit ilkeyle ifade edilmiştir. Nitekim bir Türk kavminin terakkisini diğer Türk kavminin terakkisi olarak görmüştür; Türk'le İslam kavramını birbirinin tamamlayıcısı olarak kullanmıştır:

“Türkistan-i Çin bir Fransa kadar legal bir Felemeng, bir Belçika kadar müterakki bir memleket olsa idi, bunun Osmanlı Türklerine de bir faidesi olmayacak mıydi?.. Alem-i İslam, ya memalik-i etrak gayrı münbit bir çöl, bir biyaban halını aldığı takdirde emin olunuz ki, Osmanlı medeniyeti dahi, ne kadar çalışsa yine bu biyabanın ortasında bir vaheden başka bir şey olamaz! Bir memleketin bağlarına filoksara arız olmuş iken orta yerde bir iki bağın şu illetten tamamiyle mesun kalabilmesi çok müşküldür. İslam, Türk her tarafta terakki etse, kuvvet bulsa memalik-i Osmaniyye de o alemin içinde bir vahe değil, bir behişt-i ender behişt olur” (Hüseyinzade, 2007 : 100).

Hüseyinzade, umum Türk memleketini “bir memleketin bağları” olarak ifade etmiştir. Türk memleketlerinden birinin gelişmişliği diğerine olumlu anlamda destek olacaktı.

Alman dilbilimcisi Maks Mülleri'n¹⁵ “...fövelade muayyen ve mantıka müvafik surette mükemmel olmakla bu dil bütün Asiya için bir lisan-ı umumi yerine geçebilir” cümlesindeki Asya kavramına Balkan, Ural ve hatta Afrika'nın sahra-yı kebirine

*¹⁵Büyük Oryantalist olan İgnaz Goldziher (Macar Yahudisidir) 1876'da *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung* (“İbrani Söylenceleri ve Tarihsele Gelişimi”) adlı kitabını yayınlamıştır. Bu inceleme Sanskrit uzmanı ve karşılaştırmalı filolog Friedrich Max Müller'in etkisi altında kaleme alınmıştır. Müller ilkel mitolojinin doğasına ilişkin birtakım görüşler öne sürmüş ve ilk söylencelerin önünde sonunda insanların gün ve gece, yeryüzü, gökyüzü, yıldızlar, deniz ve en çok da güneş gibi temel doğal olguları algılayışından kaynaklandığını iddia etmiştir. Max Müller'in Hind-Ari mitolojisiyle ilgili olarak geliştirdiği kuramlar Goldziher tarafından İbranilerin ilk inançlarına ve çoktanrıçılıktan tektanrıçılığa ilerleyişlerine uygulandı (Robert Irwin, Oryantalistler ve Düşmanları (çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.195).

kadarki yerlerini de ekleyerek bu coğrafyayı geniş bir arazi olarak telakki eder. Bu coğrafyada yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Türk, dilinin de buna binaen Türk dili olduğunu söyleyerek Türkçenin bu coğrafyada üst dil olarak kullanılabileceğini söylemiştir. Ali Bey Hüseyinzâde felsefesinde dil milletin millî simgesidir, onu var eden bir olgudur, varoluş göstergesidir. O, Türklerin dünya medeniyetine katkısından bahsetmiştir. Hüseyinzâde'ye göre bir milletin oluşturduğu siyasî ve kültürel değer, dünya tarihinde onun yerini belirlemiştir. “Müverrih-i şehir Karamzin, edib-i şehir Turgenev, şair-i şehir Derjavin, übadan Radişşev, Bulgakov, Çomina Hanım, ilmî iktisad ülemasından Togan Baranovski ve birçok saireleri hep Türk ve Tatar neslinden (bazısı Tatar hanları neslinden) bulundukları gibi meşhur şair Jukovski'nin de validesi Osmanlı Türklerindendir” (Füyûzat, 1907:9/141).

Hüseyinzâde'nin ceditçi mülâhazası tekamül, terakki, temeddün, teceddüd, tevsi kavramları üzerinde yapılanmıştır. Bu beş kavram *Füyûzat* ve *Füyûzatçıların* da temel ilkelerini, ulaşmak istedikleri noktayı belirlemekteydi. Var olan bir olgunun olgunlaşarak yükselmesi ve yükselerek Türk-İslam adıyla bir medeniyet oluşturması, bu medeniyetin dünyaca bilinmesi ve genişlemesi *Füyûzatçıların* ulaşmak istediği en son basamaktır. Bu anlamda dili bu amaca ulaşmak için en gelişmiş vasıta olarak görmüşler ve bunun için Arapçanın ve Farsçanın “hazain-i lüğeviyyesini özüne mehez” olarak belirleme yoluna gitmişlerdir. Osmanlı Türkçesi ise bu aşamalardan geçmiştir, bir İmparatorluğun resmi dilidir. Lewis'in bu düşüncesi *Füyûzatçıların* Osmanlı Türkçesini kullanma düşüncelerini açmak için söylenebilir: “İmparatorluğun hâkim dili Türkçe idi ve saray, ordu ve bürokrasi onu kullanırdı. İmparatorluğun kozmopolit idareci eliti, pek çok ırktan kimseler arasından seçildi; fakat Türkçe konuşma, bu gruba mensup olmanın

normal bir ek şartıydı ve Türkçe genellikle onların çocuklarının konuştuğu dil oldu” (Lewis, 1996: 328).

Hüseyinzâde, *Füyûzat* dergisinde ortaya birtakım problemler koymuştur. Aynı zamanda ortaya konulan bu problemlerin halledilmesi için toplumun modernleşmesini sağlayan eğitim ve sanat kavramını birlikte savunmuştur.

1.3.2. Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938)

Hasan Sabri Ayvazov 1878 yılında Kırım'ın Alupka şehrinde doğmuştur. Hayatının ilk yıllarına ait bilgileri Zühal Yüksel şöyle anlatmıştır: “İlk öğrenimini Alupka'daki mektep ve medresede yaptığı, zamanın şartlarından dolayı öğrenimine devam edemediği, ancak 1902-1903 yıllarında İstanbul'da Necatizade Abkerimbek gibi tanınmış edip ve tarihçilerden ders aldığı belirtilmekte ise de Hasan Sabri Ayvazov'un İstanbul'da öğrenim yaptığına dair herhangi bir belge yoktur. Daha 19 yaşındayken Alupka ve etrafındaki okullarda öğretmenlik yapar.” (Yüksel, 2003: 423).

Hasan Sabri Ayvazov'un gazetecilik hayatının *Vatan Hadimi* 'yle başladığı *Füyûzat* ve *Millet* 'le devam ettiği görülür. Kanlıdere'nin belirttiği üzere İstanbul, Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan modernist hareketlere açık olan bu bölge aydınları gibi Ayvazov da kendi memleketi dışındaki yayınlarla sıkı bir bağlantı içinde olarak Kırım dışında yayımlanan *Muvazene* ve *Türk* gazetelerine makaleler göndermiştir (Kanlıdere, 2004 : 154; Yüksel, 2003 : 423).

Ayvazov *Füyûzat* dergisinin sürekli yazarlarından. *Füyûzat* 'tan önceki yayın hayatı 1 Mayıs 1906 yılında Karasubazar şehrinde yayımlanan *Vatan Hadimi* gazetesiyle yakından bağlantılı olsa da *Füyûzat*, Ayvazov'un hayatında siyasî bir

mekteptir. Gazeteci-pedagogun bu derginin hemen hemen bütün sayılarında yazıları neşredilmiştir.

Türk halkları arasında dil birliğinin taraftarı olan ve yüzyılın başlarında matbuat organlarında bu mevzuda çalışmaları bulunan Ali Bey Hüseyinzâde ve Hasan Sabri Ayvazov'un 1926 yılında Bakü'de yapılan I. Türkoloji kurultaya delege olarak katılmışlardır. Ortak edebî dil çalışmalarını uygulamaya koyan ve *Füyûzat* edebî mektebinin kurucuları olan bu iki şahıs Sovyet döneminde bu çalışmaların zirve noktası olan bir mekanda tekrar bir araya gelmişlerdir. Birbirleriyle mektuplaşmalarından anlaşıldığına göre *Füyûzat* dergisini tarih sahnesine süren Ali Bey Hüseyinzâde Ayvazov tarafından bir üstad olarak kabul edilmiştir.¹⁶

XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın ilk yıllarında Rusya'da Türklerin yaşadığı bölgelerde kültür merkezleri oluşmaya başlamıştır. Siyasî, kültürel, ekonomik ve toplumsal özellikleriyle birbirinden ayrılan bu merkezlerin dışında bölgelerde yeni merkezler de oluşmaya başlamıştır. Bakü'nün yanında Gence, Kazan'la birlikte Astırhan şehirleri de bölgenin kültür merkezlerine dönüşmüşlerdi. Bu açıdan Bahçesaray'la Karasubazar Kırım için iki önemli merkezdi (Kırımlı, 2010 : 93-99).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan modernite anlayışı toplumsal ve kültürel gelişmelere çığır açmakla eğitimde yenileşmeyi Rusya Müslümanları arasında yaymaya çalışan bir grup ıslahatçının da oluşmasına sebep olmuştur. Rusya

¹⁶Naşir-i Marif Ali Beyefendi Hazretleri, (Alupka, 14 Eylül 1906 tarihli mektup); Mir-i İrfanperverim Efendim Hazretleri (Alupka 21 Mayıs 1909); Üstad-ı Ekremim Ali Beyefendi Hazretleri (Alupka 16 Eylül 1909); Muhterem Edibimiz ve Üstad-ı Ekremimiz Ali Beyefendi Hazretleri (Moskova 23 Kanunsani 1910) gibi hitaplarla başlayan mektuplardan Ayvazov'la Hüseyinzâde'e arasında uzun süren bir dostluğun olduğu anlaşılır (Özcan, 2010: 238-244).

Müslümanları arasında oluşan bu yenilikçi ıslahatçı grup her bölgede farklı özellikler göstermekle birlikte onları birleştiren ortak yönlerin olduğunu söylemek gerekir:

“Kazan Tatarlarının coğrafi olarak daha geniş açılımları vardı. Bunlar Batı’ya olan yakınlıkları yanında, Hindistan’da, İstanbul’da ve Mısır’da ortaya çıkan dinî reformcu ve modernist hareketlere de daha fazla açıldı. Diğerlerinden farklı olarak, Kazan Tatarları arasındaki harekette güçlü bir dinî ıslahçı çizgi vardır. Azeriler ve Kazaklar arasındaki aydınlanmada ise Rus tesiri ve modernist eğilim daha ağır basmaktadır. Buradaki modernleşmenin öncüleri Çarlık yönetiminin birtakım ayrıcalıklarla kendisine bağladığı yerli aristokrat kesimin ve tâcir sınıfının çocukları arasından çıkmıştır. Rus mekteplerinde okuyarak Rus dili ve kültürü aracılığıyla Batı’nın fikir ve değerleriyle tanışan yerel aydınlar seküler dünya görüşünün temellerini atmışlardır” (Kanlıdere 2004:154).

Georgeon ve Zenkovsky’ye göre “Pantürkizmin Yaratıcısı”¹⁷ Yusuf Akçura (1876-1935) bilinmeyen nedenlerle Kırım’dan göç ederek Kazan’a yerleşmiş, bu bölgenin saygın ve köklü, aynı zamanda varlıklı bir ailesi olan Akçuraoğulları ailesinin oğludur (Georgeon, 1996: 15). 1900’lü yıllarda Kazan, Kırım ve Bakü’de millî burjuvaziyle birlikte donanımlı aydın kuşak da oluşmuştur. Millî burjuvazi ve aydın kuşak çeşitli bölgelerde Rus sömürüsüne karşı güçleri bir araya getirmek için mücadele vermişlerdir.

“Tatar burjuvazisi, Rus emperyalizmine karşı güçlü bir biçimde direnebilmek için onun karşısına başka bir emperyalizm çıkarmak gerektiğini anladı. Tatar ülkesinin sınırlarının ötesine uzanmalı, Rusya’daki Türklerin hepsi nüfuz altına alınmalı ve bütün Müslüman pazarları ele geçirilmeliydi. Çünkü Rus has imlâ rıyla mücadele edebilmek için, Tatarların elinde tek bir şey vardı: dil akrabalığı ve din birliği. Bu nedenle, Tatar burjuvazisi 80’lerden itibaren etkin bir biçimde Rusya Müslümanları arasında

¹⁷Serge A. Zenkovsky Pan-Türkçülüğün “1904 yılında Yusuf Akçura tarafından ortaya atıldığını, genç Türk yazarı Ziya Gökalpçe de benimsendiğini, Türk milliyetçiliği fikrinin heyecanlı bir bayraktarı” olduğunu belirtmiştir (Zenkovsky, 2000: 102).

Pantürkizm ideolojisinin propagandasına girişti ve İslam düşüncesini etkin kılmaya çalıştı” (Georgeon, 1996 : 13-14).

İdil-Ural, Kırım ve Azerbaycan’da oluşan aydın kesimin sosyal yönleri irdelendiği zaman yüksek zümre mensuplarıyla karşılaşmak mümkündür. Azerbaycan aydın kesimiyle Kırım ve Kazan aydın kesimine bu açıdan bakıldığı zaman onların birçoğu sosyal statü bakımından iyi durumda olanlar ve tahsillerini yurtdışında, Avrupa’nın çeşitli şehirlerinde ve Rusya’da tamamlamış münevverler olduğu görülür. Diğer bir taraftan onlar Osmanlı Devleti’nin payitahtı İstanbul’da herhangi bir amaçla en az bir kez bulunmuş insanlardır. Dolayısıyla fikir bakımından beslenme kaynakları siyasî hayatlarının şekillenmesinde önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Hasan Sabri Ayvazov *Kımlılar Ne İçin Tenkid Edilmiyor?* adlı makalesinde “Rusya Türklerinin *Hayat ve Füyûzat*”ı Kafkas’tan (Asiya’dan) toğsa da muharrir ve naşirlerinin cümlesi terbiye ve telimi (eğitimi) Asiya’dan değil, Avrupa’dan almışlar” şeklinde bir tespitte bulunmuştur (Füyûzat, 1906 : 6/94).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişmeye başlayan Kırım, eğitimde reform hareketini Türklük alanına yayan bir cephe durumundadır. Burası modernleşmenin rüşeyminin merkezi olmakla birlikte Rus idelojisinin derin etkisiyle siyasî mücadelelerin yaşandığı, çeşitli siyasî toplulukların karşı karşıya oldukları yer konumundaydı. Kırım’ın gelişmiş iki şehrinin (Bahçesaray ve Karasubazar) farklı ideolojileri temsil konumuna geldiği de tespitler içindedir (Devlet, 1999 : 131; Kırımlı, 2010). Hasan Sabri Ayvazaov faaliyet alanı genellikle Karasubazar-Bahçesaray arasında gidip gelmekteydi (Kırımlı, 2010, 94)

Hasan Sabri Ayvazov'un *Füyûzat*'taki yazılarını üç başlık altında toplamak mümkündür: Ortak dil, eğitim, kadın ve aile. Konular birbirlerinin tamamlayıcısı ve dönemin en güncel sorunlarıdır.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başındaki değişken sosyo-kültürel yapı ve siyasî ortam içinde fikrî yapısı şekillenen reformcu aydın Hasan Sabri Ayvazov 1926 yılına kadar uzun ve çileli bir siyasî hayat yaşamış ve bu tarihten sonra yoğun siyasî hayattan uzaklaştırılmıştır.

1.3.3. Ahmed Kemal Akünal (1873-1942)

Derginin yazarları *Füyûzat*'ı bir mektep olarak kabul eder ve “Füyûzat”lık mesleğini “İslam itikatlı, firenk fikirli, Avrupa giyafeli olmaktır” şeklinde ifade ederler. *Füyûzat* mesleğinde “istibdad, bürokratya, aristokratya, kapitalizma ve istehgar-ı nisvan tarafdarı olmamak” yolu takip edilmiş, meslekte “hürriyetin, camaatın, demokratiyanın, proletariyanın, hukuk-u nisvanın mücahid-i fedakarı olmak” meselesi şart koşulmuştur (*Füyûzat*, 1907: 32/507). Ahmet Kemal'in tanımladığı bu meslek *Füyûzat*'ın yayın politikasını oluşturmaktadır. Bu mücadele kendine özgü bir çizgiyle Füyûzatlık mesleğine hizmet eden bir kuşağın oluşmasına önayak olmuştur. Ahmet Kemal, bu çizgiyi oluşturan önemli fikir adamlarından biridir. Şamil Veliyev Ahmet Kemal'i şöyle tanımlamıştır: “Genç Türkler hareketına bağlı olan Ahmet Kemal devrinin gabagcıl ictimai-siyasî, edebî-medenî düşünce tarzına derinden beled olan, klasik dünya medeniyetini yahşı benimsemiş demokratik ruhlu bir şahsiyet olmuştur” (Veliyev, 2009 : 236).

Ahmet Kemal *Füyûzat*'ın önemli muharrirlerindendir. O, 18. sayıda “İdare” tarafından aşağıdaki cümlelerle okurlara ve edebiyat camiasına takdim edilmiştir:

“Ahmet Kemal beg enasıl İstanbullu olup Darüşşafaka mekteb-i alisinden neşet etdikden sonra ibtida o mektebde edebîyyat muallimi tayin olunmuş ve bir terefdan de “Sabah” ve “Servet-i Fünun” gazetelerinde Türk edebiyatına hayli hizmetlerde bulunmuş ve “Yeni Edebiyatı-cedide”ye, yeni edebiyatın en son tereggiyyat ve teceddüdâtına Tofig Fikret, Cenab Şehabeddin, İsmayıl Safa, E. Nadir, Hüseyin Suad, H. Siret, Süleyman Nesib beglerle beraber gayret etmiştir.

Bilahare, yani bundan 7-8 sene egdem hürriyet-i fıkır ve vicdani sövgile Osmanlı bürokratiyasının tarz-i segim idaresine tahammul edemeyerek diyar-i ecnebiyyeye hicrete mecbur olmuştur. Diyar-i gurbette dahi daima “amal ve efkar-i igbal-i vatana” münhesir olduğundan ve bir müddet bazı-gazetelerle neşr-i efkar-i milletperveraneye çalışmış ve nihayet Mısır’da garelerimizin ekserince malum olan “Doğru Söz”ü tesis eylemiş idi. Bazı-esbab-i hususiyeye mebna “Doğru Söz”ü tesis eylemiş idi. Bazı-esbab-i hususiyeye mebna “Doğru Söz”ü 14. numarasında tövgif ile Mısır’ı terke mecbur olmuştur” (Füyûzat, 1907 : 18/275-276).

Onun yazılarında savunduğu düşünce ve dil prensipleri, olaylara bakış açısı ve yaklaşımı *Füyûzat*'ın dil ve düşünce siyasetinde etkili olmuştur. Şiir, eleştiri, seyahat, özellikle eleştirel yönümlü yazılarıyla o, 18. sayıdan sonra, derginin politikasında etkili olmuş, derginin siyasî ve edebî çizgisini daha da keskinleştirmiştir. İçerikteki özgünlük ve bakış açısındaki keskin çizgi onu *Füyûzat*'ın diğer yazarlardan ayırmıştır. Yazarın imzasını çeşitli yazı türlerinin altında görmek mümkündür.¹⁸

¹⁸“Simurğun kanadları altında” (Füyûzat, 1907: 18/276-280); “Gözelim, açma maziy”i (Şiir) (1907: 18/283); “Adada Bir Gece” (Şiir) (1907: 19/296); “Tahir Musayev” (1907: 19/298-299); “Bolgariştan” (1907: 19/299-302); “Mülâhaza” (1907: 19/303-304); “İştika-yi rindâne!..” (1907: 20/308); “Mısır” (1907: 20/311); “Mühâsar bir cevap” (1907: 21/326-334); “İhtar-ı mahsûs” (1907: 22/337-338); “Bir safha-i hayat yahût İsmail Sefâ” (1907: 22/338-341); “İsbât-ı iştibah” (1907: 23/361-368); “Avropalılarla

Ahmet Kemal'in Bakü hayatı *Füyûzat*'la bitmemiş, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Bakü'deki hayatı devam etmiştir:

“Beni Bakü'ya şimendöferle yirmi dakika mesafesi bulunan Balahan'daki mektebin başına geçirdiler. Bakü'deki münevver kitapçıları İstanbul'a sevkettim ve bütün tedrisatı İstanbul kitaplarından yapmaya başladım. Bu diğer mekteplere de örnek oldu. Bundan sonra İstanbul kitapçılarıyla Bakü kitapçıları arasında kuvvetli bir temas başladı. Ve az zaman içinde bütün Kafkasya İstanbul evrak-ı matbuasıyla doldu. Mektepler ilerledikçe muallim ihtiyacı arttı ve bir muallim kursu açmak düşünüldü. İşte kıymetli Muallim M. Cevdet'in Bakü'ya getirilmesi bu lüzuma mebnidir ki, bu da 1323 senesine müsadiftir. Çarlık Rusyası'nın bizi orada uzun müddet bırakmayacağı aşıkardığından bu kursa çok ehemmiyet verildi. Ve M. Cevdet de yaratırcasına muallim yetiştirmeye muvaffak oldu. İstanbul'dan Baha Sait ve Darüşşafaka'dan mezun Beşiktaşlı Küçük Fuad gibi değerli zatlar da Bakü'ya gelerek bu mesaiye iştirak ettiler. Neticede:

1. Gençler ve bilhassa çocuklar Osmanlıca konuşmaya başladılar. Hatta iş büyükler arasında bile sohbet esnasında Osmanlıca bir kelime, bir cümle söylemekle bir zarafet yapmak derecesine vardı.
2. Talik bozması olan yazılar kamilen yerlerini rikaya terketti.
3. Şiilik, sünnilik yüzünden birbirine el vermeyen halkın çocukları bir arada okumaya başladı. Bu iki mezhep halkını daima ayrı bulundurmak için Tiflis'te şiilere mahsus bir şeyhülislam ve sünnilere mahsus bir müftü vardı. Ve bunlar Çarlık Rusyası'nın elinde halkı idare için bir aletti. Birincisi tarafından hatta genç bir muharrir tekfir bile edilmişti” (Özgül, 2010: 66).¹⁹

Hatıralardan da anlaşıldığı gibi *Füyûzat* dergisi kapatıldıktan sonra da Ahmet Kemal Bakü'de kalmış, pedagojik ve siyasî faaliyetini burada devam ettirmiştir.

anlaşalım” (1907:24/375-378); “Şebgend-i hayal!..”(1907: 26/402); “Avrupada” (1907: 29/450-455);” Karanlıklarda” (1907: 30/471); “İsbat-ı ıstibah” (1907:32/502-507).

¹⁹M. Kayahan Özgül bu bilgiyi Osman Ergin'in *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, Bozkurt Basımevi, İstanbul, 1937, s. 503'ten aldığını kaydetmiştir.

Balahanı'da açılan mektepte muallimlik yapmış, bir yandan da orada neşr olunan gazete ve dergilere yazılar yazmıştır (Özgül, 2010: 70).

“Farsçanın etkisiyle talik yazısının hakim olduğu Bakü'de İstanbul'dan gelen öğretmenler tarafından rika yazısı yaygınlaştırıldı. Bakü'de İstanbul yazısı öğretmeden evvel bu yazı taammüm etmişti. Ali Bey Hüseyinzâde , Ahmet Kemal ve benim sayemde İstanbul rika hattı oralarda intişar etti. Bilhassa Ahmet Kemal ile ben iki mektebe ve dolayısıyla sekiz mektebe hakimdik. Yüzlerce talebemize rika hattını öğretmiştik” (Özgül, 2010: 71).²⁰ Muallim Cevdet anılarında kendisi kadar Ahmet Kemal'in ve Ali Bey Hüseyinzâde'nin Bakü'de pedagoji alanında verdikleri mücadeleyi anlatmıştır.

Ahmet Kemal Osmanlı Devleti'nin gücüne inanmış ve ittifadı Osmanlı Devleti'yle birleşmede görmüştür. Osmanlı Devleti'nin gücünün değil Asya'da, Avrupa'da da kabul edildiğini söylemiş, İran'ın bu noktada Osmanlı'dan geri kaldığını savunmuştur (Füyûzat, 1907: 23/361-368).

Ortak edebî dil olarak Osmanlı Türkçesini savunan Ahmet Kemal Osmanlı Devletini İslam âleminde tek bir güç olarak kabul etmektedir:

“Eger İslam'a bir baş lazım ise ve eger o baş müslüman olmak şart ise, bu baş işte Osmanlı Devleti olacaktır ve bu gün odur.

Bu gün bir ferd çıkar da bize fâhr-i acemane ile değil, delail-i hakikiyye ile hükumat-i mevcude-yi İslamiyye içinde Osmanlıdan güvvetli bir devletin vücudini isbat ederse, işte ben, Osmanlı, müslüman Ahmed Kemal derhal tabeiyet-i Osmaniyyeden istefa eder ve o devlete tabe olur ve müslüman gardaşlarımı o devletin güvvet ve nüfuzu altında ittihadı davet ederem. Lakin heyhat ki, hükumat-i İslamiyye içinde bugün Osmanlıdan kavi bir devlet yoktur. Bunu eğyarımız da, bedhahn-i İslam da tasdik ettiklerinden ümid-i hal ve

²⁰M. Kayahan Özgül bu bilgileri Osman Ergin'in, *Muallim M.Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937 adlı kitabından aldığını belirtmiştir.

istikbal-i İslam olan ve o devletin zaif düşürecek tedabire tevessül etmeden bir an hali kaldıkları yoktur. Avrupa'nın ikide-birde Osmanlıya hem de müttefikten hücumu hep o devletin İslam'ın pişdar-ı selameti olduğunu bildiği içindir. Halbuki diğer hükümet-i İslamiyyenin hab-i gevletini ihlale Avrupa tenezzül bele etmiyor” (Füyûzat, 1907:23/368).

Ahmet Kemal bu fikirleri rastgele söylemez. Hacimli *İsbat-ı İştibah* adlı yazısında İran ile Osmanlı Devleti'ni mukayeseye etmiştir. Dil ve eğitim açısından mukayese edilen iki devletin siyasî-coğrafi bilgileriyle birlikte makalede İstanbul'da bulunan eğitim müesseselerinin verileri sıralanır. Osmanlı'nın kültürel anlamda gelişmişliğine dikkat çeken yazar İran'ı “pir-i şikeste kuvvet” olarak değerlendirmiştir (Füyûzat, 1907 : 361-368).

İsbat-ı İştibah makalesi Bakü'de Farsça yayınlanan *Hakayık* dergisini eleştiri özelliği taşımaktadır. Aynı makalede yazar Türkçe ve Farsçanın gramer özelliğinden bahsetmektedir. Yazarın Türkçenin dil özelliklerini Farsçanın dil özellikleriyle mukayeseli şekilde değerlendirmesi onun ayrıntılı dilbilgisi birikimine sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim birkaç sene sonra yeni Türkçenin özelliklerini Farsça ve Arapçayla mukayese etmiştir:

1. Türkili Mecmuası'nın lisanı Arapça ve Farsça terkiplerden, cemler'den ve Türkçesi mevcut olan kaidelerden ari olacaktır. İstilahlar müstesnadır. Mesela, “edebîyyat-ı Arabiyye” yerine “Arap Edebiyatı” ve “bir manzara-i dil-rüba” yerine “dil-rüba bir manzara” ve “kavaid, zabitan” yerine “kaideler, zabitler” ve “Arabi vü Farisi” yerine “Arapça, Farsça” denilecektir. Farisi vasf-ı terkebiler şimdilik, fakat yalnız olarak kullanılabilir.

2. Aslı Arapça ve Farsça iken kullanıla kullanıla Türkçeleşmiş olan kelimeler, İstanbul şivesinde telaffuz edildiği gibi, mesela “adem” yerine “adam”, “gavga” yerine “kavga”, “pare” yerine “para” yazılacaktır.

3. İsm-i haslara edat bitiştirilmeyecektir. Mesela, “İstanbulda” değil “İstanbul'da”, “Osmanın” değil “Osman'ın” yazılacaktır.

4. Şiirler hece ve aruz vezniyle yapılacak. Şu kadar var ki, hece vezninin revacına çalışılacaktır.

5. Şive, İstanbul şivesi olacak, mesela “kardaş” yerine “kardeş”, “alma” yerine “elma” yazılacaktır.

6. Türkili’nin iki sahifesi halk edebiyatına tahsis edilecektir. Bu sahifelerde ninelerin naklettikleri masallar, atalardan kalma destanlar, koşmalar, darb-ı meseller, bilmece, avam arasında hala inanılmakta olan tandırnameler tefsiri, unutulmuş olan Türkçe lugatlar bu halk edebiyatına yazılacaktır. Halk edebiyatına yazılacak şeyleri derleyerek gönderenlere müsabaka ile mükafat verilecektir.

7. Yazıcılar tarihten ehemmiyetli vakalar çıkaracaklar; Ankara’nın tarihi, mühim binalar, mescitleri, mabetleri, memleket isimleri, şurada burada görülen antikalara ve eski-yeni Türk hayatı hakkında tedkikatte bulunacaklardır.

8. Gündelik gazetelerde, Türk Yurdu’nda ve bunun gibi Türklükle uğraşan mecmualarda görülen Türklüğe dair havadis ile Anadolu havadisine mahsus bir yer açılacaktır. Esnaf ocaklarına, köy teşkilatına, halkın iktisadi ve içtimai hayat ve âdâtına ait tedkikler bu sahifeye girecektir (Özgül, 2010: 170-171).

Maddelerden de anlaşıldığı gibi Ahmet Kemal’in dil serüveni *Füyûzat* mektebinde şekillenmiş, Anadolu sahasında uygulamaya devam etmiştir. Ahmet Kemal, ilk sayısı 28 Teşrin-i evvel 1329 yılında neşredilen mecmuada İstanbul’a döndükten sonra da edebî faaliyetini sürdürmüştür. *Türkili* mecmuası “siyasî göndermelerden kaçınmayan ve Türklük, yenilik taraftarı olduğunu açıkça ortaya koyan” ve Ziya Gökalp prensiplerine uyarak “dilde Türkçülük” fikrini savunan bir mecmua olmuştur (Özgül, 2010 : 170).

Bakü’deki siyasî faaliyetinin tabanında duran lisan meselesini Osmanlı’ya taşıyor olması mecmuanın sayfalarında imzasız olmakla birlikte “lisan manifestosu”nu yayınlaması onun siyasî faaliyetiyle bağdaşır.

Ahmet Kemal’in *Füyûzat* sayfalarındaki yazıları üslubuyla seçkin yazarlardan biridir. Onun 18. sayıda çıkan *Simurğun Kanadları Altında* adlı yazısı *Füyûzat*’ın o sayıya kadarki yayınlanan sayılarındaki makale ve yazılarda ele aldığı konulara eleştirel yaklaşımıyla farklı bir önemi haizdir. Makalede şöyle bir ifade yer almıştır: “*Füyûzat*’ta bir “İmtahan-ı edebî” serlevhası altında bir fesi-i intigad açıyoruz ki, burada her nev

asar-ı münteşirenin gerek elfaz ve ifadeye, gerekse mana cehetiyle mantıka, elmü'r-ruha, hikmet-ı bedayee aid isbat ve mühalifetleri son tahlil-ı edebî üsûli ile gösterilecektir” (Füyûzat, 1907 : 277).

Simurğun Kanadları Altında adlı makalede yazar bir önceki sayıda yayınlanmış olan Ayvazov’un *Esaret Kurbanları* adlı hikayesini eleştirmiş, eserde Saneha’nın intiharını Türk terbiyesine, Türk töresine aykırı bir davranış olarak değerlendirmiştir. “Fakat muhabbetin hökmran olduğu bir zamanda bir başka ere verilse, kocasını bırakıp kaçmayı bilmez! Gece evden kaçıp intihar etmeğe ağılı ırmez! Olsa olsa verem olur” (Füyûzat, 1907: 18/280). Yazar, doğu toplumu için böyle bir yaklaşımı doğru kabul etmemiştir. Müslüman kadının bu durumda intihar yolunu seçeceğini değil, hasretinden ve üzüntüsünden hasta olabileceğini söylemiştir.

Azerbaycan toplumsal hayatında baş veren sosyo-kültürel değişimin edebî eserlerde yansması 1900’lü yılların ilk 20’li yıllarında ortaya çıkmıştır. Ayvazov, *Esaret Kurbanları* hikayesindeki Saniha ile Türk edebiyatında yeni bir karakter kurgulamıştır (Füyûzat 1907 : 17/262-265). Azerbaycan edebiyatının 1920’li yıllara kadarki edebî muhitinde bu karakterler kısmen Hristiyan inançlı kadın karakterler aracılığıyla verilmiştir. Kurban Said isimli yazar tarafından ele alınan *Ali ve Nino* adlı eser bu toplumsal değişimin, kültürel çatışmaların yansıtıldığı ilk örneklerden biri olmuştur. Şirvanşir soyadını taşıyan Ali doğu kültürünün bir parçasıyken giyim-kuşam ve ev tasarımıyla tam bir batılı örneğini oluşturmuştur. *Füyûzat*, yeni ve modern düşünceli kadın karakterlerini derginin sayfalarında vermekte başarılı olamamıştır. Fakat kadın konusunun ele alındığı kimi yazılarda bu yeni yaklaşımı az da olsa görmek mümkündür. (Füyûzat, 1907: 17/262-265)

Toplum hayatında bu yenilikçi tavırlar yine entellektüeller arasından çıkmıştır. Hasan Bey Zerdabî topluma yeni bir eğitim sistemini getirmek için kendisine yakından yardım edebilecek bir müslüman eşe, kadına ihtiyaç duymuştur. Evleneceği çağdaş kadın tipini Bakü’de değil, Bakü dışında aramış ve Avar asıllı, müslüman bir kız olan, fakat çağının kadınları dışında modern eğitim almış örtüsüz Hanife Hanım’la evlenmiştir.²¹

Ahmet Kemal Mısır’da *Doğru Söz*²² gazetesini çıkarmıştır. Nitekim *Füyûzat*’a takdim yazısında bu Jön Türk, bir *Doğru Söz* yazarı olarak takdim edilmiştir (Füyûzat, 1907 : 18/275).

Doğru Söz, Çarlık Rusyası’nda yaşanan olaylara sayfalarında yer vermiştir. Kemal’in Mısır hayatı da Bakü hayatına benzer. “Süavi’nin güzel bir çerçeve içine alınmış gravürü ve Ahmet Kemal’in “Pir-ı Can-feda-yı Hürriyyet Ali Süavi” şiiri...” yayınladığı *Doğru Söz*’ün daha ilk sayısında yer almıştır (Özgül, 2010: 37). Ahmet Kemal Osmanlı aşığıdır. Ali Süavi hayranlığı Bakü’deki yayın hayatını da etkilemiştir.

²¹ 1850’li yıllardan sonra Azerbaycan’ın çeşitli vilayetlerinde kız okullarının açıldığı görülür. Azerbaycan’da ilk kadın mektebi 1848 yılında Şamahı’da Rus askerleri ve memurlarının çocukları için “Mukaddes Nina” cemiyeti tarafından açılmıştı. Aynı cemiyetin 1875 yılında Şusa’da da okul açtığını, sonraki yıllarda (1894’te) bu mektebin Mariya kadın okulu olduğu görülür. 1885 yılında Gence’de “Mukaddes Nina” okulu açılır. Bu okul 1899 yılında progimnazyum, 1902 yılında ise gimnazyum olur. Rusça eğitim veren bu okullarda Azerbaycanlı çocukların sayısı çok az idi. (Süleymanova, 2009: 118). 24 Nisan 1896 yılında Tağıyev Kafkas valiliğinin eğitim şubesine kız okulunun açılması için yazılı başvuru yapmıştı. Bu sadece izin mahiyetli bir başvuru idi, çünkü Tağıyev bütün malî harcamaları kendisi üstlenmişti. 1 Kasım 1901 yılında Bakü’de kız okulu açıldı. Bu ilk müslüman kız okulu idi. İşte bu mektebin müdürü Tiflis gimnazyumunun müdavimi, Bakü’de ilk Türkçe gazeteyi neşr eden Hasan Bey Melikov’un eşi Hanife Hanım Melikova idi. *Füyûzat*’ın 4. sayısında *Bakü Müselman Ünas Mektebi* adlı makalede (Makalenin *Kaspi* gazetesinde munderic bir makaleden iktibas edildiği malumat yer almıştır.) bu mektep hakkında geniş malumata yer verilmişti (Füyûzat, 1906: 52-55). 1901 yılından sonra Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde: Gence’de, Ağdaş’ta, Gazah’ta, Şamahı’da, Göyçay’da, Karyagin’de ve başkalarında kız okulları açıldı. Şefika Hanım Efendizade, Rahile Hanım Hacıbababeyova, Sara Hanım Vezirova vb. bu okulların ilk öğretmenleri olmuşlardır (Süleymanova 2009: 118).

²² Gazete 22 Mart 1906 yılında yayımlanır. “Abdullah Cevdet’in Kahire’ye gelişi ve *İctihad*’ı yeniden neşre başlaması” *Doğruyol ve Hakayık-ı Şark*’ta yazılar yazan Ahmet Kamal’in harekete geçmesine önayak olur. *Meşveret*’e bağlı olarak bir gazette çıkarmak için teşebbüse geçer ve Ubeydullah’ın *Doğruyol*’unu kapatarak *Matbaa-i İctihad*’da basılmak üzere *Doğrusöz Gazetesi*’ni kurarlar. Gazetenin sahibi ve başyazarı Ahmed Kemal’dir” (Özgül, 2010: 36).

Ali Süavi resmi *Füyûzat*’ın sayfalarında da vardır (Füyûzat, 1907: 17/261). Resmin hemen altında *Doğru söz* gazetesi sahibi ve muharriri Ahmed Kemal’e ait *Felsefe-y Perişan* şiiri verilmiştir. Yayın amaçları açısından mühim bir benzerlik gösteren bu iki yayın organı farklı memleketlerde yayın hayatlarına başlamış olsalar da amaçlarında birleştirici özellikler görülmektedir.

Azerbaycan düşünce tarihinde etkin rol oynayan *Füyûzat* dergisinin önemi daha 1928 yılında çalışmalara konu oluyor, değerlendirilmesi yapılıyor, Azerbaycan’ın siyasî-kültürel hayatındaki yeri belirleniyor, Ahmet Kemal’in dergideki faaliyeti değerlendiriliyordu:

“Hüseyinzâde Ali Bey tarafından tesis olunup Ahmet Kemal Bey gibi Jön Türk muharrirlerinin tahrir muaveneti ile çıkan edebî *Füyûzat* mecmuası Kafkasya muhitinde yeni bir zevk-ı edebî terbiye ediyor; Azeri Türkçesinin (Azerbaycan Türkçesi) “garplılaşma”sına sâik oluyordu” (Özgül, 2010: 167).

1928 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından yapılan bu değerlendirme *Füyûzat* ve onun kaynaklarıyla ilgili bir tespiti göstermektedir. Burada Azerbaycan Türkçesinin garplılaşma temayülüne dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda Ahmet Kemal’e, onun mensup olduğu cereyana ve derginin beslendiği temel kaynağa da atıf yapılmıştır.

Yapılan bu tespit 1920’li yıllardan başlayarak Azerbaycan’ın kültürel ve toplumsal hayatındaki garplılaşma temayülü ile ilgilidir. *Füyûzat*’ın esin kaynağı, genel Türk edebî muhitinden ziyade Osmanlı aydınınının Batı’yı temel alarak özde bir terakki, teceddüt taraftarı olan Osmanlı aydınlarının bakış açısına dayanmaktadır. “Mehmet Hadi’yle beraber gazete ve mecmua sahifelerinde diğer şairler dahi eserler neşrediyorlardı ki, bunlardan bilhassa *Füyûzat* Mecmuası başına toplananları kaydediyoruz. Bu devir

edebiyatı üzerinde bilhassa yeni Türkiye'nin tesirleri görülür. Malum olduğu üzere genç Türk inkılabından sonra millî kültür bakışlarının ifadeleri tamamıyla başkalaşıyordu” (Özgül, 2010: 167). Bu “başkalaşma”nın/garplılaşmanın bir kolunu Rusya’dan gelen yenileşme etkisi oluştuyorsa, diğer etki ise Osmanlı devleti üzerinden gelmekteydi.

17. sayıdan sonraki numaraların neredeyse hepsinde imzası görülen Ahmet Kemal’in aşağıdaki mektuptan Ali Bey Hüseyinzâde’yle daha önce tanışmadığı anlaşılmaktadır:

“Varna-16 Mart 1322*

Azizim efendim,

Size şu birkaç satırı şairin ‘Ehl-i dil birbirini bilmemek insaf değil’ fetva-yı rindanesinden cür’et alarak yazıyorum.

Doğrusöz’ün onbirinci numarasında “Mısır’da İmtiyazat-ı Ecnebiyye” unvanıyla yazmış olduğum bir makale-i esasiyye beni bir tehlike-i siyasîyye altına attı. O makalede Lord Curson’un imtiyazat-ı ecnebiyyenin ilgası hususundaki teşebbüsatını, matbuat-ı mahalliyyenin tervicine rağmen, muahaze ettiğimden İngilizlerin işbirarını mucib olduğum gibi, zaten öteden beri hasm-ı hayatım olan hıdîvin icra-yı husumet için eline fırsat vermiş oldum. Bir müddet mücadeleden sonra, Mısır’ı terketmekten başka muhafaza-i selamet yolu olmadığını anlayarak Kahire’den çıktım. Çıktım, fakat nereye gideceğim? Gariptir!... Bir zaman Servet-i Fünun’da münteşir bir şiirimde

Riyah elimde kalan ebr-i bi-karar gibi

Uçar durur tabakat-ı şükun içinde hayal!...

demıştim. Bizim gibi umman-ı hadisat içinde riyah-ı mezalim eline düşmüş bir mevc-i bi-karardan farkı olmayan fedakaran-ı hürriyyetin veche-i azimeti mi olur? Oof!... Kapayalım bu sahayif-i siyahı!

Nihayet Varna'ya düştüm. İki aydan beri burdayım. Lakin ötedenberi hayran-ı intibah ü terakkıyatı olduğum Kafkasya müslümanlarının içine düşmek isterdim. El-an bu arzudayım. İşte bu mektubumu da o arzu yazdırıyor. Azizim beyim, acaba orada senakarınız hocalık, muharrirlik, matbaada musahhihlik gibi velhasıl her ne suretle olursa olsun, ancak kut-ı yevmiyyemi çıkarabilecek, daha doğrusu şu eyyam-ı mesaibi bitinceye kadar sokakta kalmayacak bir iş yapabilir miyim? İşte himmet ve kemalatınıza müracaatım şu sualimin cevabı içindir. Eğer sürat-i mümkün ile cevaba himmet buyurulursa, zat-ı alilerine minnet-i ebediyye ile minnetdar olurum. Çünkü burada sallantıdayam. İşte matbuat-ı Osmaniyye'de yirmi sene kalem sallamış bir muharririn vaz-ı hayatı ki, devr-i Hamidi'nin tercüme-i seyyiatine bir zeyl-i siyah olsa sezadır. Baki ihtiramat-ı vedadiyye-i acizanemin kabulü istirhamını hatime-i tasdiat ittihaz eylerim efendim hazretleri.

Darüşşafaka Edebîyyat-ı Osmaniyye

Muallim- i sabıkı, Doğrusöz sahibi

Ahmet Kemal (Özgül, 2010: 54-55)

Mektuptan da anlaşıldığı gibi Ahmet Kemal'in “*efendim hazretleri, azizim efendim*” diye hitap ettiği Ali Bey Hüseyinzâde'yle daha önce şahsî bir irtibatı olmamıştır. Fakat yayınlanan mektuplardan anlaşıldığı üzere Ali Bey'i tanıyan birkaç tanıdık vasıtasıyla Bakü'de çalışmakta istekli ve ısrarlıdır (Özgül, 2010 : 55). Nitekim bir takdim yazısıyla *Füyûzat* okurlarına tanıtılan Ahmet Kemal şiirde Muhammed Hadi, başyazılarda daha çok siyasî içerikli konuları ele alan Ali Bey Hüseyinzâde ve Kırım'dan aktif olarak katılan Hasan Sabri Ayvazov gibi *Füyûzat*'ın sürekli yazarlarından olmuştur.

Yazarın yazıları polemik içerikliği ile dikkat çeker. *Füyûzat* yazarlarından Tahir Musayev adlı bir şairin şiirlerini yerici bir üslûpla yazılarında eleştirir. Yazarın “*Muhtasar Bir Cevap*” isimli yazısının giriş cümlesi şöyledir: “Geçen hafta Tahir Musayev isminde birinin eserleri hakkındaki tenkidimize dair bir cevap gözümüze ilişti”

(Füyûzat, 1907: 21/326-334). 8 sayfadan ibaret hacimli bir makale olan bu yazı Ahmet Kemal'in *Füyûzat*'taki en geniş yazılarından biridir. Yazı, ağır üslubuyla dikkat çeker, kimi özellikleriyle ise eleştiri tarihi açısından örnek teşkil etmektedir.

Şairin şiirlerinin yanında “*Simurg*’un *Kanatları Altında*” adlı düz yazısı da örnek bir yazıdır (Füyûzat, 1907: 18/276-280). Bu yazı kendisinin de ifade ettiği gibi “Edib-i necib Ali Hüseyin begin *Hayat* ve ondan iktibasen *Türk* gazetelerinde münteşir *Gaf* ve *Simurg* serlevhalı makale-yi letife-yi edebîyyelerine telmihtir.” Yazıda birçok meselelerle birlikte dil konusu da ele alınmıştır:

“Baku’da en ziyade mevzu behs olan mesailden biri, belke de en ehemmiyetli ve hararetlisi lisan meselesidir. Bu mesele yalnız Baku’yi değil, İstanbul’u da bir zaman hayli işgal etmişti. Hatta sansar (sansür)lardan fırsat buldugca el’an erbab-i kalemi birbirine düşürmekdedir.

Müherrir-i aczin de yigirmi seneden beri gerek matbuat aleminde, gerek İstanbul mekatib-i aliyesinde bu hususda bir hayli hidamet ve tecarübüm olduğundan burada hizmet kılmaya bu meseleden ibtida ediyorum. Bunun için “Füyûzat”a bir “İmtahan-ı edebî ” serlevhası altında bir fasl-ı intikad açıyoruz ki, burada her nev asar-ı münteşirenin gerek elfaz ve ifadeye, gerekse mana cehetiyle mantıka, elmür-ruha, hikmet-i bedayee aid isabet ve mühalifetleri son tehlil-i edebî üsülü ile gösterilecek”(Füyûzat, 1907: 18/277).

Bir duyuru özelliği taşıyan böyle bir yazıdan sonra şair dergi sayfalarında “İmtahan-ı edebî ” serlevhası altında bir bölüm açmıştır. Bu bölümde birkaç şiir yayınlamıştır. Said Selmasî’nin *Etme İsrar* adlı şiirini “böyle küçük, fakat meziyyet itibarile büyük şiir” olarak değerlendirerek şairlere estetik zevk uyandıran şiirleriyle edebiyata hizmet etmelerini önerir. Burada Hasib Güdsi’nin *Gazel* şiiri de tahlil edilmiştir (Füyûzat, 1907: 19/

302-304). Sonraki birkaç sayıda yayımlanan şiirler derginin bu köşesinde tahlil edilmiş, eleştirilmiştir.

Ahmet Kemal'in *Füyûzat*'taki faaliyeti Türk edebiyatının örnek şairlerinin şiirlerinin dergi sayfalarında daha çok yer almasına sebep olmuştur. Dergi Ahmet Kemal'le başlayan yeni bir edebî-kültürel çizgiyi devam ettirmiştir. 17. sayıya kadar daha çok Muhammed Hadi'nin şiirlerinin yayınlandığı dergide, bu sayıdan başlayarak Osmanlı sahasında ait edebî özelliğinin ağır bastığı şiirler yayınlanmaya başlamıştır. Dergi, 17. sayıdan itibaren mütemadi olarak Nigar Hanım, Abdülhak Hamid, Recaizade Mahmud Ekrem, İsmail Safa, Muallim Naci, Abdülhak Mehrennise Hanım, Tevfik Fikret gibi *Servet-i Fünun* şairlerinin şiirlerine yer vermiştir. Keza derginin ilk sayılardan itibaren Osmanlı üdebasının yoğun etkisi görülür. Yayınlanan yazı ve şiirler Ahmet Kemal'in *Füyûzat*'ın sayfalarında edebî gelişmeye daha çok önem verdiğini doğrular niteliktedir (Füyûzat, 1907: 17/32).

1.3.4. Ahmet Râik Efendi (1884-1962)

Ahmet Râik Efendi 1884 yılında Kıbrıs'ta doğmuştur. Bülent Fevzioğlu Ahmet Râik Efendi hakkında şöyle yazmıştır: “Gazete köşe yazılarını bir kitap bütünselliği içerisinde değerlendiren ve Kıbrıslı Türk okurlarına sunan ilk yazarımız Ahmed Râik Efendi oldu” (Fevzioğlu, 2005: 10). Bilgiden ve referanslardan anlaşıldığı kadarıyla Ahmet Râik Efendi asrın başlarında kaleme aldığı (bu zaman aralığı 1904-1913 yıllarını kapsar) yazılarını 1926 yılında *Eski Şeyler* adlı kitapta toplamıştır. Kıbrıs edebî muhiti hakkında malumat veren Harid Fedai kitap hakkında şu bilgileri verir: “Ahmed Râik Efendi'nin yazılarından oluşturulmuş olan elinizdeki kitapçık, Kıbrıs'ta yüz yıl önceki

sosyo-kültürel yaşamımıza ışık tutmaktadır. Yapıt; İngiliz yazınından çeviriler, basında çıkan makaleler, anılar, mektuplar ve konuşmalar olmak üzere beş bölümden oluşturulmuştur” (Atun, 2005: 10).

Kıbrıs Türk edebiyatı beş döneme ayrılır: İlk Dönem (1890-1900), Geçiş Dönemi (1900-1930), Yerelleşme Dönemi (1930-1960), Ulusal Direniş Dönemi (1960-1974), Son Dönem (1974-). Ahmet Râik Efendi Geçiş Dönemi yazarları içinde yer alır. Edebiyat kitabında Ahmet Râik Çağlar’ın *Mektuplar* eseri incelenir (Ökten, 2014 : 120).

Emin Onuş, Râik’in yazılarının tasnifinden yola çıkarak (Harid Fedai Râik’in yazılarını üç başlıkta toplar: İslâmlığı eleştiren fikir yazıları, edebî ve sosyal konulu yazılar ve çeviriler) onu “İslamcılığı ikinci plana atmış ve Türkçülük fikrini savunan bir Jöntürk yanlısı” olarak tanımlar (Onuş, 2015: 1728).

Onuş, Ahmet Râik’i de Lokman Hekim, Ahmed Tevfik Efendi, Bodamyalızade Mehmet Münir ve Osmanlı Türkiyesinden Kıbrıs’a gelen Şair Eşref ile Vizeli Rıza Efendi gibi birer Jön Türk olarak takdim etmiş ve bu düşünce adamlarının Kıbrıs’ta bu hareketi temsil ettiklerini yazmıştır (Onuş, 2015: 1740).

Verilen bilgiler Ahmet Râik’in bir Jön Türk olduğunu doğrular niteliktedir. Nitekim o yazılarını Kıbrıs dışındaki yayın organlarında- *Türk* (Mısır), *Hayat* ve *Füyûzat* (Bakü) gibi dönemin bilinen dergi ve gazetelerinde yayımlamıştır. Dil ve imlâ gibi döneminin en güncel sorunlarını yazılarının esas konusu yaparak derginin sayfalarına taşımıştır (Füyûzat, 1906: 1/9-10; 1906: 2/29-30; 1907: 11/174-176).

Batı edebiyatına aşına olan ve iyi seviyede bir İngilizcesi olan Râik bu eserleri orijinalinden okumuş ve bazılarını Türkçeye çevirmiştir. O, bazı çevirileri Bakü’ye

göndermiş ve bu çeviriler *Füyûzat* dergisinde yayınlanmıştır (Füyûzat 1907 : 7/109-110; Füyûzat 1907 : 9/136-138).

Ahmet Râik'in *Füyûzat*'ın hemen hemen her sayısında yazıları yayınlanmıştır. 14. sayıdan sonra onun yazılarına pek rastlanmamıştır (Füyûzat 1907 : 14/216). Râik'in Ali Bey Hüseyinzâde ile yazışmaları aralıklarla da olsa 1932 yılına kadar devam etmiştir. Hüseyzâde ile en sık yazıştıkları dönem ise 1906-1907 yılları arası olmuştur. Nazim Muradov “Hüseyinzâde’ye olan hayranlığını her fırsatta dile getiren Ahmet Râik”in, Hüseyinzâde arşivindeki altı mektubunu ve kartpostalları incelemiş, mektupların kronolojisini şöyle vermiştir: 1) 22 Haziran 1906; 2) 18 Temmuz 1906; 3) 13. 12. 1906; 4) 27. 12. 1906; 5) 26 Eylül 1907; 6) 1 Eylül 1932 (Muradov 2011b: 169). Bir dönem sık sık mektuplaşan iki mefkûre arkadaşının her ne sebeptense sonraki dönemlerde mektuplaşmadığı, hatta yaklaşık bu tarihten başlayarak Râik'in eserlerinin *Füyûzat*'taki yayımına ara verdiği görülür.

Ahmet Râik'in *Füyûzat*'ta yayımladığı en önemli yazısı *Musâhabe-i edebiyeye* adlı seri makaleleridir (Füyûzat, 1906: 1/9-10; 1906: 2/29-30; 1907: 11/174-176). Üç kısımdan oluşan bu makalede yazar ortak edebî dile dair görüşlerini açıklamıştır. O, burada edebî dilin meselerini ele almış, ortak imlâ , gramer, ifade (konuşma dili) hakkındaki fikirlerini ortaya koymuştur. *Lisan-ı edeb* için yapılması gerekenleri şöyle sıralamıştır: “Suret-i imlâ , tarz-ı beyan, uslub-i ifade ve saire için İstanbul edebiyatı taklid olunmalı, lüzumsuz yere ve sırf Türkçe mukabilleri varken Arabi ve Farsi'den kelime istemal etmek meyl ve inhimakından ictinab etmeli! Ehyası elzem olan ve edebiyata yarar ümumi Türkçe kelimeleri çokça istemal edüb menus kılmalı” (Füyûzat 1906:1/10). İstanbul Türkçesi, dilin güzelliği, ifade gücü ve imlâsının düzgünlüğü karşılığında esas alınmalı, Türkçe kelimeler varken alıntı kelimeler kullanılmamalıdır.

Zira bunun için İstanbul Türkçesinin sadeleştirilmesi, yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılması şart koşulmuştur: “... islah ve *tasfiye-yi lisan* hususunda yapılacak işlerimizin en mukaddemi lisan-ı tahriri (yazı dilini) mümkün mertebe lisan-ı tekellüme (konuşma diline) yanaştırmaktır” (Füyûzat, 1907: 11/175). Ahmet Râik Efendi’nin dergide bir program şeklinde sunduğu edebî dilin sadeleştirilmesi meselesi *Füyûzat*’ta ve *Füyûzat* dergisini takip eden dergi ve gazetelerin dilinde uygulanamamıştır.

Ahmet Râik, ortak imlâ konusunda yapılması gerekenlerden söz ederek, yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılmasının ve dilin sadeleştirilmesinin gerekliliğini belirtmiştir. İmlâda ortaklığın korunması gerekliliğini söyleyen yazar, fikrini şöyle ifade eder: “onlar” denilince hem ittirad-ı kaide pozulmamak, hem de Rumeli ve Anatoliden maeda Kırım, Kafkas, Kazan, Maveraünnehr Türklerinin ve elhasıl tekmil-i alem-i etrakın lisan-ı ümumi-yi tekellümündeki telaffuza müvafık olmuş olur” (Füyûzat, 1907:11/175). Râik’in bu görüşü *Füyûzat* dergisini Osmanlı Devleti’nde bir mektep rolünü üstlenen *Servet-i Fünun* dergisinin geleneğinden ayırmıştır.

Ahmet Râik’in *Füyûzat* dergisinde bir program olarak sunduğu ortak edebî dil meselesi 1926 yılında Bakü’de yapılan I. Türkoloji kurultayın da gündem meselesi olmuştur. Bu kurultayda Türk dillerinin yedi problemi görüşülmüştür: 1. Alfabe meselesi; 2. İmlâ-orfografya meselesi; 3. Terim meselesi; 4. Tedris-metodoloji mesele; 5. Akraba ve komşu dillerin karşılıklı ilişkisi; 6. Türk dillerinin edebî dil problemleri, ortak edebî dil meselesi; 7. Eski dil kuramı ve Türk dillerinin tarihî problemleri (Nerimanoğlu; Ağakişiyev, 2006: 8-9). Kurultayda görüşülen bu meselelerin bir kısmı (imlâ, terim vs. gibi meseleler) daha 1906 yılında *Füyûzat* dergisinin esas meselelerinden biri olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

FÜYÛZAT DERGİSİNİN İÇERİK ÖZELLİKLERİ VE TARTIŞTIĞI TEMALAR

2.1. Füyûzat Dergisinin İçerik Özellikleri

Ali Bey Hüseyinzâde bir fikir ve sanat dergisi olan *Füyûzat*'ın ilk sayısında füyûzat kelimesini hayat kelimesiyle mukayese ederek kelimenin sözlük anlamına yüklenen edebî ve estetik anlamı şöyle ifade etmiştir: “*Füyûzat* lefzen feyz’in cemü’l-cemi olup refah ve berekete, bolluğa, maddî ve manevî nimetlerin bolluğuna, terakkiyyat ve kemalatın şaşaa-yı tecellisine dalalet ederse de, fakat asıl mefhumu saadet ve alelhusûs saadet-i maneviyyedir, hakiki zevk ve sefalardan ibaret bir saadet-i maneviyyedir.” (Füyûzat, 1906: 1/2). *Hayat*'ın bir faaliyet, “cismani ve ruhani bir neşv-ü nema”, yavaş yavaş bir olgunlaşma dönemine götüren bir büyüme olduğunu söyleyen yazar, aynı zamanda *Hayat*'ın meyl-i füyûzat olduğunu belirtmiştir. *Hayat*'ın yayın politikasını oluşturan “neşv-ü nema” kavramı *Füyûzat* dergisinin muhtevasında terakki, teceddüd, temeddün kavramlarıyla ifade edilmiştir. *Füyûzat*'ın adı rastgele seçilmemiştir. Bu sırdan bir çoğalma, bolluk değildir, mantık ve hayalin gücünden yararlanarak gelişmektir, *Füyûzat* dili ile ifade edilecek olursa, “Zehin ve egl mantık kuvvetile tenavvür, kalp ise hayal, tasvir ve ahenk ile teheyyüc eder. Birinci tariki tutan ve zeka ile hasil olan kelimelerin mecmuuna ülûm ve fûnûn, ikinci tarik ile giden ve zekadan ziyade ilhâmat ile vücuda gelen bade-yi suhane eşar ve edebiyat denir. Beşeriyet başlıca tenevvürat-ı zihniyye ve teheyyücat-ı kalbiyye ile terakki ve tekammül edip ilerlemekte ve ancak bu iki tarik ile nail-i füyûzat olmaktadır” (Füyûzat, 1906: 1/3). Bilim

ve sanatın birleşmesi toplumu maariflendirecek, onun refah içinde yaşamasını sağlayacaktır. “Güç, kuvvet” faktörü toplumun ilmî anlamda ilerlemesiyle, toplumsal bilinçlenmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Bir sanatın insanda estetik zevk duygusu uyandırabileceği gibi, aynı zamanda “kürre-i arzı öküzün boynuzundan, beşeriyeti ejdeha-yı harbin dehan-i ateşfeşanından, milleti div-i mutlakiyyetin pençe-yi istibdadından, her bir ferdi ifrit-i enaniyyet ve cehaletin kemend-i esaretinden halas etmek olur...” (Füyûzat, 1906: 1/3). *Füyûzat*’ın sayfalarında yayınlanan yazıların içeriği de amacına ve yayın politikasına uygun olmuştur. Tefrika romanlar, hikayeler, piyesler *Füyûzat*’ın estetik anlayışına bağlı olmakla birlikte seçkin bir üslûp, üst bir dil kullanmakla edebî dil kavramına da katkı sağlanmıştır.

Füyûzat henüz ilk sayısında yayınlanan *Hayat ve Meyl-i Füyûzat* adlı baş makalede meram ve amacını açıklamakla birlikte dergide yayınlanacak yazıların içeriği ile de bilgi vermektedir. Zengin ilmî, fennî, siyasî, edebî ve sanat ağırlıklı makaleleri ve tefrika piyesleriyle, Rusya Türklüğünü maariflendirici, kadını konu edinen, bilgilendiren yazılarıyla, estetik zevk uyandıran şiirleriyle *Füyûzat* edebî ve fikrî alanda ekol olmuştur.

Batıda üretilen akılcı fikirler tiyatro ve romanlara konu olurken doğulu aydınlar bu örneklerle kendi bakış açılarını ve toplumdaki kültürel değişiklikleri de ekleyerek onları kendi fikir hayatlarına taşımışlardır. Zira toplumu bilinçlendirme, bilgilendirme, aynı zamanda doğu toplumunu (Türkleri/ Rusya Müslümanlarını) seçkin bir toplum olarak görmek isteyen entellektüel zihniyet bu fikirleri mensup oldukları halk arasında yaymak adına gazete ve dergiler neşretmişlerdir. Bu gazete ve dergilerde Batı edebiyatından

örnekler sunulmuş, kendileri ise duygu düşüncelerini ve olaylar karşısında tepkilerini yeni edebî türlerde vermişlerdir. Böylece, edebiyatta ve sanatta bir teceddüd, sosyal ve kültürel hayatta ise temeddün başlamıştı. Hüseyinzâde, bu uygarlaşmayı “yeşil ışıklar” adlandırmıştır (Füyûzat , 1906: 5/65-72). Hüseyinzâde’nin “yeşil ışıklar” olarak isimlendirdiği aydın kuşak Azerbaycan’da yeni okulların açılmasını, halkın maariflenmesini, hayır cemiyetlerinin kurulmasını isteyen ceditçi zihniyettir.

Bakü, 1905 sonrası kutuplaşmanın yaşandığı bir şehirdir. Birçok faktör gazete ve dergiler arasında zıtlığı oluşturmakta idi. Örneğin, matbuatta yayınlanan tercümelerin dili ve içeriği tartışma konusu olmuştur. Dönemin matbuat organları (özellikle *Molla Nasreddin* ve *Füyûzat*) arasındaki karşıtlığın oluşmasındaki sebepleri bu doğrultuda incelemek dönemin sosyo-politik özelliklerini çözümlemekte faydalı olabilir. Füyûzat dergi, bu noktada zengin konu çeşitliliği göstermiştir. *Füyûzat*’ın sayfalarında Batı edebiyatının en ünlü yazarlarının eserlerinin tercümelerine yer verilmiştir. Goethe’nin *Faust*’u, Shakespeare’in *Jül Sezar*’ı (Füyûzat, 1906 : 1/6-8; 1907: 16/247-248; 1907: 24/381) çeşitli ediplerin tercümeleriyle *Füyûzat* okurlarına sunulmuştur. Ali Bey Hüseyinzâde, *Şiller* adlı yazısında tercüme eserler üzerine bazı mülâhazalarda bulunmuştur: “Bizim Kafkas Müslümanları arasında tenvir-i efkârın vasitelerinden biri gazete olduğunu ilk evvel Hasan Bey Melikov derk etmiş bulunduğu gibi, tehzip-i ahlakın da vasıtalarından biri teatr ve darülbedaye olduğunu en evvel merhum Mirze Fethali Ahundov anlamış idi” (Füyûzat, 1907 : 5/76-78).

Dergideki konuları özellikleri ve içerikleri açısından birkaç gruba ayırmak mümkündür. *Füyûzat*, etrafında reformist aydın zümreyi birleştirmekle birlikte dönemin güncel sorunlarını derginin sayfalarına taşımıştır. Bu konular dönemin sosyal, siyasî ve kültürel ağlarını oluşturmaktadır. *Füyûzat* dönemin sorunlarını ele almakla bir fikir

dergisi olmanın yanında, yürüttüğü siyasî-kültürel politika nedeniyle üstün bir edebî dil kullanmayı tercih etmiştir. Bu sebeple edebî metinlere önem vermiştir. Dergide Ayvazov'un eserleri edebî malzemesinin zenginliğine göre seçilmiştir. O, eserlerini çeşitli edebî türlerde ele almıştır. Mektup özelliği taşıyan yazılarının yanı sıra *Neden Bu Hale Kaldık?* isimli piyesi ve pedagoji konuları içeren makaleleriyle birlikte kadın mevzusunu ele aldığı hikayeleriyle de dikkat çekmiştir. Ayvazov derginin sürekli yazarlarından. Ayvazov'dan başka derginin başyazarı olan Hüseyinzâde'yle birlikte Muhammed Hadi ve Ahmet Kemal'in yazıları da böyle bir tasnife tabi tutulabilir. İsmi geçen yazarlar çeşitli edebî türler vasıtasıyla kendi fikir ve görüşlerini dile getirmişlerdir.

Konu dağılımı açısından dergideki yazıları şöyle sıralamak mümkündür: Dil hakkında makaleler; Edebî içerikli makaleler: Şiirler, piyesler, küçük hikayeler; Tarihle ilgili makaleler; Siyasî içerikli makaleler; Tercüme nazariyesi veya tercüme; Kültür-medeniyet içerikli makaleler; Meşhur Türk büyükleri; Sağlıkla ilgili makaleler; Pedagoji meseleri içeren makaleler; Eleştiri özelliği taşıyan makaleler; İran meşrutiyeti ve genel anlamda İran teması; vb.

Dergideki dil ve edebiyatla ilgili yazılarda siyasî tartışmaların temeli hazırlanmıştır. Dil konusunda yapılan tartışmalar Türk kongrelerinde edebî dil ile ilgili alınan kararların bölgelerde uygulanması idi. Derginin sürekli yazarları Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmet Râik, Hasan Sabri Ayvazov, Ahmet Kemal'in yazılarının ve çeşitli Türk vilayetlerinden gelen mektupların içeriğini edebî dil meselesi oluşturmakta idi.

Füyûzat, bu konuları derli toplu ele alınmasıyla diğer matbuat organlarından seçilmiştir. Derginin hedef aldığı konulara hemen hemen her sayıda değinilmiştir.

Örneğin, дума ile ilgili malumatlar, eğitimle ilgili konular yazar kadrosu tarafından mütemadi ele alınmıştır. Yazarlar bu konulara derginin yürüttüğü siyaset açısından yaklaşmışlardır. Ali Bey Hüseyinzâde baş makalelerde dönemin sorunlarına dikkat çekmiştir. O, yayın politikasının yanı sıra birikim ve amacı doğrultusunda dergideki her makalenin dilini önemsemiş, rastgele cümle, ibare ve ifadelerden kaçınmaya çalışmış, dönemin Osmanlı Türkçesini Bakü’de yayımlanan bu dergide kullanmıştır. Bu bağlamda tercüme eserlerinin de dili önemsenmiştir. Tercümelerin diliyle ilgili Hüseyinzâde şöyle bir yorum yapmıştır:

“... Gogol’un “Revizor”, yani “Müfettiş” ünvanlı eserini dış hekimi Mehemedali Beg Selimbegov tercüme edip Tağıyev teatrında sahne-yi tamaşaya vez ettirdi. Tercümenin bazı noksanlarına, lisanın edebî olmamasına rağmen teatrı dolduran cemaat memnun ve hoşnud kaldı. Hem aktyorlar, hem mütercim özü defatla alkışlandı, tehsin edildi. Şimdi de işitdiğimizize göre bu yolda bir tercüme de Mehdi Beg Hacinski vücuda getirip sahne için hazırlıyor. Mumaileyhin tercüme ettiği eser Germany’a’nın en büyük dühat-i şüarasından olan Şiller’in “Eşkiya”, yahud “Kaçaklar” ünvanlı faciasıdır. Bu kadar edebî bir eseri bizim gayet nagis olan Azerbaycan şivemize Mehdi Beg layigi vechle nakle müveffek oldu mu, olmadı mı? Orasını gariben teatrdan anlarız. Eyni şairin “Vilhelm Tel” ünvanlı diger bir eser-i nefsinin Abdulla Cevdet gibi muktedir bir edib ve şair İstanbul şivesi gibi mükemmel bir Türkçeye tercüme etmiş olduğu halde yine tercümsi ten-i intigaddan azad kalmadı” (Füyûzat, 1906: 5/77).

Bu yaklaşım, dergideki konulara ve derginin diline titizlikle yaklaşan Ahmet Kemal’in çalışmalarında da izlenmektedir. O eleştirilerinde daha da ifrata varmış, dergi yazarlarından Tahir Musayev’in şiirlerinin dilini yermiş, hatta bu konuya dair uzun bir makale yayınlamıştır (Füyûzat, 1907: 32/502). Ahmet Kemanl dergide *İmtahan-ı edebî* adlı bir bölüm açarak yazar ve şairlerin dilini, kullandıkları istilahları, terkipleri incelemeye çalışmıştır (Füyûzat, 1907: 19/302-304). Ahmet Kemal’in üslûbu polemik

olma özelliğiyle diğer yazarların üslûbundan farklıdır. Keza onun, zengin bir anlatım özelliği ve konu çeşitliliğiyle derginin neşrinde önemli yeri olduğu söylenebilir.

Tezin içerik analizini oluştururken özellikle aşağıdaki temalar dikkate alınmıştır: 1. Maarifçilik anlayışı; 2. Dönemin sosyal konularının en çetrefilli mevzusu olan kadın teması; 3. Meşrutiyetçi bir görüşün ürünü olan Rusya Devlet Duması; 4. Edebî dil teması. Tezin esas malzemesini oluşturan bu konular dönemin sorunlarını oluşturmakla birlikte Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk halklarının çıkardığı gazetelerin aktüel konuları olmuştur (Demiroğlu, 2012).

2.1.1. Füyûzat Dergisinde Maarifçi Anlayış

Füyûzat Dergisi, Azerbaycan muhitine daha çok edebî yönüyle takdim edilmiştir.²³ Diğer bir ifade ile romantik-lirik özelliği daha çok ön plana çıkarılmıştır. Dergideki makalelerin içerik analizi ve derginin yazar kadrosunun ictimai-siyasî hayattaki faaliyetleri derginin maarifçi görüşünün/çeditçi yaklaşımının ağır bastığını söylemeye imkan vermektedir. Kültürel gelişmenin bir kanadı olan eğitim/maarif meselesi derginin ilk sayılarında problem olarak ortaya konulmuştur. Hüseyinzâde “maarif, ittihat, hürriyet” sloganıyla toplumun bilinçlenmesi, bilinçli halkta doğacak birleşme arzusunun onu bağımsızlığa götüreceğini ifade etmeye çalışmış, “asıl nicat bu üç kuvvetde” fikrini vurgulamak istemiştir (Füyûzat 1907: 7/98). Derginin daha ilk sayılarında bir slogan olarak konulan “maarif, ittihat, hürriyet” fikri derginin son sayılarına kadar geliştirilmiş, yazı ve makalelerle desteklenmiştir. Muhammed Hadi'nin

²³ Şamil Veliyev'in *Füyûzat Edebî Mektebi* (2009) kitabı *Füyûzat* Dergisini edebî yönüyle inceleyen 453 sayfadan ibaret bir kitaptır. Kitap, Füyûzatçıların edebî-estetik yönünü belirlemeye çalışırken edebî bir ekol oluşturduğuna da dikkat çekmiştir.

toplumun bilinçlenmesi için kadın faktörünü şiirlerine konu edinmesi, Hasan Sabri Ayvazov'un çocukların eğitimi meselesini derginin sayfalarına taşıyor olmaları XIX yüzyılın son çeyreğinde Rusya genelinde doğan ceditçilik hareketinin Azerbaycan'da pratikte uygulanması idi.

Ceditçilik hareketinin ²⁴ birinci vazifesi eğitimde reform meselesi idi. Rusya Müslümanlarının cehaletten kurtulmalarının tek yolu eğitim alanında yapılması gereken yeni usul eğitim-öğretim metodunun tatbik edilmesi idi. Kırımlı, bu süreci şöyle ifade etmekte idi: “ Rusya dahilindeki milyonlarca Müslüman cehalet ve ekonomik çöküş durumundan kurtulmalı, tecrid olunmuş cemaatlerden birleşmiş, modern bir millet haline dönüşmeliydiler. Hepsi Müslüman oldukları için İslam'ın özünde mevcut olan temel dinî uhuvvet olgusu bunları birleşmeye sevk ettiği gibi, büyük çoğunluğu itibarıyla da aynı dili, yani Türk dilini konuşan halklar olduklarından etno-dinî esaslarda yekpare bir millet halinde bütünleşmeleri gerekliydi.” ²⁵ “Maarif, ittihat, hürriyet” kavramlarıyla şekillendirilen bu slogandaki “maarif” kavramı o dönem ceditçi aydınlarını birleştiren ortak özellik olmakla birlikte, millet olma yolunda da ilk basamaktı. Bu prensip *Füyûzat*'ta ortaya konulmuştur. Güc, Osmanlı Devletiyle temsil edilmiştir. 7. sayıda Osmanlı devletinin İran devletinden “maarif-i cedide” acısında ireli durumda olduğu gösterilmiştir. *İsbat-ı İştibah* makalesinde ise İran ve Osmanlı eğitim kurumları karşılaştırılmış, Osmanlı devletinin eğitim kurumlarının Avrupa'nın “usul-i

²⁴ Ceditçilik kavramıyla ilgili bkz: Saime Selenga Gökğöz, İsmail Gaspıralı'nın “Medeniyet” ve “Millet” Fikri Üzerine Entellektüel Retoriği”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.2, S.2, (Haziran 2005), ss.19-33; Begali Kasımov, “Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)”, Gazi Türkiyat, Bahar 2010, S.6. ss. 335-361; Gaspıralı hakkında internet adresi: (www.ismailgaspırali.org/yazilar/hkirimli01.htm)

²⁵ Bu pasaj Hakan Kırımlı'nın İsmail Gaspıralı sitesi için yazdığı “İsmail Bey Gaspıralı (Gasprinskiy)- 1851-1914” makalesinden alınmıştır (www.ismailgaspırali.org/yazilar/hkirimli01.htm)

talimi” uygulaması yönüyle de İran eğitim kurumlarından ayrıldığını okullarda verilen derslerin müfredatıyla da göstermiştir (Füyûzat, 1907: 23/361-366)

Ağustos 1906 yılında yapılan Rusya Türklerinin 3. Kongresi’nde mektepler ve medresler hakkında rapor taslağı tartışılmış, bazı değişme ve eklemelerle bu taslak kabul edilmiştir. Burada önemli gündemlerden biri Müslüman mekteplerinde umumî programdan hareket etmek ve muallim hazırlama meselesi olmuştur (Hablemitoğlu, 1997: 74).

Maarifçiliğin tebliği *Füyûzat*’ın Azerbaycan içtimai hayatındaki önemli bir özelliğidir. Dönemin en aktüel problemi olan eğitim, halkı maariflendirme (bilgilendirme), yeni okulların halkın hizmetine sunulması ve diğer bu gibi konular *Füyûzat*’ın hedef aldığı meselelerdir. Derginin maarifçilik yönünü gösteren makaleler onun neredeyse bütün sayılarında görülmektedir. Derginin yazarlarından Muhammed Hadi bu alanda epey çalışmalar yapmıştır. Şairin şiirleriyle birlikte düz yazıları da dergide dikkat çekmiştir. Şiirlerindeki ağdalı dil nesir yazılarında pek görülmez. Bu yazıların birçoğu Bakü veya diğer ülkelerde görülen tahsil hayatıyla ilgilidir. Hadi, derginin ilk sayısında *Fünûn ve Maarif, Kaleme, Şükufezar-ı Benat ve Yahud Kızlar Bağçası* adlı şiirleriyle ilim ve maarifi cehalete karşı koymuştur: İlimdir ademe en şanlı şeref, millet-i cahile olmaz mı telef” mısralarıyla ilmin cehaleti aradan kaldıracağını ifade etmiştir (Füyûzat, 1906: 1/8; 1/15).

Dergi, toplumun maarifleşmesini bir problem olarak ortaya koymuştur. İsmail Gaspıralı’nın eğitim reformu desteklenmekte, sadece okul veya ders kitaplarıyla ilgili bir yenileşme veya bir maarifleşme değil, toplumun maariflenmesi bir problem olarak ortaya konulmuştur. Yalta’dan bir muallimin *Ne Gibi Muallimlere Muhtaciz?* yazısında

bu problemi ortaya koymuş, eğitim konusunda çözülmesi gerekli olan muallim-öğretmen modeli söz konusu etmiştir. Yazar muallim ihtiyacını, bu ihtiyacın ne şekilde karşılanacağını, aynı zamanda da dönemin muallimlerinin problemlerini yazıda sıralamıştır (Füyûzat, 1906: 6/92-93)

1905 ihtilâli kültürel alanda ilerlemelere hız katmıştır. Tiyatro, müzik, resim alanında olduğu gibi mektep, medrese, ders kitaplarının neşri gibi eğitim-öğretimde de canlanma sağlanmıştır. Bununla birlikte 1906 yılında Rusya Müslümanlarının III. Toplantısı yapılmış ve bu kongrede tedrisat dilinin Türkiye Türkçesiyle sağlanması hakkında karar alınmıştır (Hablemitoğlu, 1997 : 76)

Dergi yazarlarından Ahmet Kemal ve Hasan Sabri Ayvazov'un maarif ve eğitim içerikli yazılarıyla karşılaşmak mümkündür (Füyûzat, 1907: 13/200-202). Özellikle o yıllarda Bakü'de yapılan II. Muallimler Toplantısıyla ilgili ayrıntılı malumatlar dergide yer almıştır. Toplantıda birçok edebî isimlerle karşılaşmak mümkündür: Ali Bey Hüseyinzâde , Mahmud Bey Mahmudbeyov, Süleyman Bey Ahundov, Aziz Bey Hacıbeyov, Mirza Abdulla Talıbzade, Ferhad Bey Ağayev, Ahund Yusuf Talıbzade, Aziz Bey Hacıbeyov, Ağaali Gasimov, Akif Efendi, Yusuf Efendi, Ahmed Kemal Bey, Hadi Efendi, Molla Ağa Kadızade, Molla Ağa Resulzade, Molla Ruhulla Ahundzade, Molla Zarif Efendi, Bibi Heybet Efendisi vb. Açılıшта Hasan Bey Melikov (Zerdabi)'un hastalık sebebiyle toplantıya katılamadığı ifade edilmiştir (Füyûzat, 1907: 27/425).

25-28 Ağustos 1907 tarihinde yapılan toplantıda birçok konu mercek altına alınmıştır. Toplantının en önemli konularından biri Ferhad Bey Ağayev ve dostlarının (Süleyman Bey Ahundov ve Abdulla Bey Efendiyev) düzenlediği alfabe taslağı olmuştur. Bu meseleden başka ikinci önemli mesele ders kitaplarıyla ilgiliydi:

“Alfabemizi (Arap sözleri istisna olmakla) tekmi-i h r fat ile uçaklara üsul-i s v ti  zre tedris etmek ve bu tedris-i ibtidaiyyeye dair Osmanlı mekatib-i ibtidaiyyesinde istemal olunan ders kitaplarını getirdip o kitaplarda teklif olunan üsul ile dahi a ına olub mümkün oldukça istifade etmek” (Füyûzat, 1907: 27/426). 1906 yılında Rusya Müslümanlarının III. Toplantısında edebî dille ilgili alınan karar Bak ’de uygulamaya konulmuştur.

Ülkede tedrisat isinin daha sağlıklı yürüyebilmesi için Osmanlı ülkesinden muallimler davet edilmiştir. Ahmet Kemal’in bu sahadaki faaliyetleri çok etkili olmuştur:

“Beni Bak ’ya  imend ferle yirmi dakika mesafesi bulunan Balahan’daki mektebin başına geçirdiler. Bak ’daki münevver kitapçıları  stanbul’a sevkettim ve bütün tedrisatı  stanbul kitaplarından yapmaya ba ladım. Bu diğer mekteplere de örnek oldu. Bundan sonra  stanbul kitap ılarıyla Bak  kitapçıları arasında kuvvetli bir temas ba ladı. Ve az zaman içinde bütün Kafkasya  stanbul evkar-ı matb asıyla doldu. Mektepler ilerledikçe muallim ihtiya ı arttı ve bir muallim kursu açmak d    ld .   te kıymetli Muallim M. Cevdet’in Bak ’ya getirilmesi bu lüzuma mebnidir ki bu da 1323 senesine m sadiftir. Çarlık Rusyasının bizi orada uzun müddet bırakmayaca ı a ıkar olduğundan bu kursa çok ehemmiyyet verildi. Ve M. Cevdet de yaratırcasına muallim yeti tirme e muvafık oldu.  stanbul’dan Baha Sait ve Dar   afaka’dan mezun Be ikta lı Küçük Fuad gibi değerli zatlar da Bak ’ya gelerek bu mesaiye iştirak ettiler” ( zg l, 2010: 66).

Füyûzat yazarlarından Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmet Kemal ve Hasan Sabri Ayvazov hayatlarının belli dönemlerinde öğretmenlik yaptıkları malumdur. Ahmet Kemal’in Bak ’de öğretmenlik yapt   yıllarda kar ıla    sorunları Ali Bey’in yıllar sonra yayınlanan yazısından okuyoruz:

“O sıralarda Bakû’nun bazı sarıklı alimleri ile yurtsever tacirleri bir araya gelip, asrî ihtiyaçlara göre yeni bir mektep tesis etmek istemişlerdi. Bu adamların himmeti ile Saadet Mektebi ismi verilen ve içinde İstanbul Türkçesi okutulan mektep vücuda geldi. İlk önce bu mektebin kapısı üstündeki levhada ne yazılı idi, bilir misiniz, ‘Mektephane’!

Bu sakim terkipli levhanın kapıdan kaldırılması mühim bir mesele oldu; gazetelerde bunun için gürültülü bir münakaşadır başladı. Bereket versin Darüşşafaka mezunlarından İstanbullu bir muharririn mukni kalemi imdada yetiştirdi; bu muharrir o sırada Bakû’ya yeni gelen şair ve muallim Ahmed Kemal Bey idi. Ahmed Kemal şiddetli hücumlarda bulunarak bir makalesinde dedi ki, cehil yuvası olduğu kapısındaki levhadan anlaşılan böyle bir yere çocuk göndermek günahtır!... ‘Mektephane’ gayretini güdenler Ahmet Kemal’i tehdit ederek cevaben dediler ki: ‘Burası bir arı kovanıdır, kurcalamağa gelmez!...’

İstanbul muharrir Bakû koçularının bu tehdidinden hiç de yılmadı, bakınız ne yazdı: ‘Ben de mahsus kurcalıyorum; anlamak istiyorum ki, içeridekiler bal arısı mı, yoksa eşek arısı mıdır?...’

Bunun üzerine artık içeridekiler için eşek arısı olmadıklarını isbat için bir tek çare kalmıştı, o da Mektephane yazılı levhayı indirip yok etmekten ibaretti” (Bayat, 1998: 343-344).

Füyûzat’ın maarifçilik alanındaki mücadelesi Bakû’de Hüseyinzâde ve Ahmet Kemal’le devam etmiştir. Ahmet Kemal, II. Meşrutiyet’ten sonra hükümet tarafından görevli olarak Bakû’ye gönderilmiştir. Kemal hatıralarında bu konudan ve Bakû’de bulunduğu süre içinde *Füyûzat-ı Kiraat* adlı kitap neşrettiğini yazmıştır: “... Bu muhavere üzerine mutabık kaldık. Ben de Kafkasya’ya döndüm ve eski mektebime davet edildim. Bu sefer halka gece kursları açtım ve çok rağbet gördü. Halk ile artık Osmanlıca-Azerbaycanca arasında bir lisanla konuşuyorduk. Bu iki lisanı telif ederek onlara *Füyûzat-ı Kiraat* isminde bir de kitap yazdım” (Özgül, 2010: 69). *Füyûzat-ı Kiraat* kitabının ilanı 1910 yılında *Yeni Füyûzat* ve *Molla Nasreddin* dergilerinde

çıkıştır.²⁶ Ders kitabı olarak hazırlanan bu kitabın nüshası Bakü’de Azerbaycan Millî Kütüphanesinde bulunmuştur. Kitabın resmi ekte verilmiştir (Ek 3)

“Maarifçilik geniş anlamda halkı maariflendirmek, halk kitleleri içerisinde medeniyeti, ilmi, sanatı yaymak demektir” (Vurgun vd., 1960: 28). Bu şekilde tanımlanan maarifçilik *Füyûzat*’ın amaç ve mücadelesiyle üstüste düşmektedir. *Füyûzat* hemen hemen 32 sayısında maarif konusuna eğilmiş, bu konuda günün en aktüel meselelerini sayfalarına taşımıştır. 1906 ve 1907 yıllarında Bakü’de yapılan muallimler kurultayı hakkında malumatlarla birlikte maarif ve ilme dair birçok konu derginin sayfalarında yer almıştır. *Fünun ve maarif* (Füyûzat, 1906: 1; *Almanyada darü’l-malûlîn* (1906: 3); *Baku Müslüman Ünas mektebi* (1906: 4); *Talim-i etfal meselesi* (1907: 13); *Amerika’da Usul-i Talim ve Terbiye* (1907: 26); *Baku’da Muallimler İctimai* (1907: 27); *İntibah-ı Maarif* (1907: 29); *Muallimler İctimai* (1907: 29) gibi yazılar *Füyûzat* dergisinin maarif konusunu bizzat ele aldığı yazılardır.

Dergi, Kalküta’da (Hindistan) yayımlanan *Heblü’l-Metin* gazetesinden aldığı *Almanya’da Darü’l-malûlîn* adlı makaleyi daha ilk sayılarında yayınlamıştır. Makalede engelli çocukların talim ve tedrisiyle ilgili malumat verilmiştir (Füyûzat, 1906: 3/43-45). Ceride-yi Arabiyye’den iktibas edilen *Amerika’da Usul-i Talim ve Terbiye* adlı makalede Amerika’nın eğitim öğretim sistemiyle ilgili bilgiler okurlara sunulmuştur (Füyûzat, 1907: 25/386-388).

Füyûzat’ın sayfalarında kadın meselesine sık sık yer ayırması, bu meseleyi çeşitli yazı türleriyle gündemine taşıyor olması maarifçilik meselesinin tebliği ile ilgiliydi.

²⁶ Taze Kitab Balahane Cemaat-ı Müslimin Mektebi derslerinden *Füyûzat-ı Kıraat* kitabı. Müellif Ahmed Kemal, naşiri Bahş Ahmedov. Kıymeti cildsiz 35 kopek, cildli 55 kopek. Satılar Bakü’de kitap mağazalarında. Füyûzat Mec., N: 2/4; 10, 24 Kanun-i sani 1910. Aynı ilan: Molla Nasreddin Mec., Y.5, N: 1/12 Muharrem 1328/24 Ocak 1910.

Kadınların maariflendirilmesi ve onların hukukî meseleleri kadınla ilgili ele alınan yazıların esas içeriğini oluşturmuştur. Nitekim Sovyet döneminde yeni insan tipinin oluşturulmasında kadın karakterlerin önemi tartışılmazdır. Cafer Cabbarlı'nın *Sevil*, *Almaz* piyeslerindeki kadın karakterler yeni kadın tipinin topluma tanıtılmasında aracı rol üstlenmiştir. Bu kadın kahramanlar, toplumda kadının rolünün değiştiğini, aynı zamanda kadının topluma entegre edildiğinin yansıtıldığı ender yapıtlardan biridir. 1940'lı yıllardan sonra edebî hayatta kadın kahramanların oluşturulması sıradan bir hâl alırken, henüz 1930'lu yıllarda kadının iç dünyasındaki yeniliklerle ve yeni bir dönüşümle edebî muhite gelmesi dönem için ifrat bir durum idi. Ayvazov'un *Füyûzat*'ta tefrika ettirdiği piyesindeki çaresiz Saliha'dan daha güçlü kadın kahramanlar (Almaz, Sevil, Güneş) doğmakta idi (Füyûzat, 1907: 17/262-265). *Füyûzat*'ın titizlikle üzerinde durduğu kadın meselesi Sovyetler döneminde, bilhassa ilk dönem edebiyatında cemiyete fayda sağlanması açısından üzerinde en fazla durulan bir mesele idi.

Füyûzat'ın genel siyasetinin içinde dil unsuru önemli bir alanı kapsar. XX. yüzyılın başlarında oluşan edebî dil problemleri bağlamında Azerbaycan ictimai-siyasî muhitinde üç dil istikameti belirlenmiştir: 1. Satirik realistlerin (Mollanasreddincilerin) dili; 2. Lirik romantiklerin (Füyûzatçıların) dili; 3. Maarifçilerin dili (Hudiyev, 1995 : 407). Dönemin ictimai siyasî durumu ve aynı zamanda XX. yüzyıl edebî nesir ve nazım eserleri mercek altına alındığında bu üç dil istikametinin aslınd etkileşim içinde olduğu, aralarındaki farkın üslûpla ilgili olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim Hudiyev'in "satirik realistler de, lirik romantikler de maarifçilerle (ve umumen maarifçilikle) bağlıdır-her şeyden evvel ona göre ki, hem satirik-realistler, hem de lirik-romantikler aynı zamanda maarifçilik tebliğatı ile meşgul olurdular" şeklindeki tespiti bu istikametinin ve fikir tarihini belirleyen bu üç düşünce akımının birinin diğerini tamamlayan unsurlar

olduğunu söylemeye fırsat vermektedir. 1920’li yıllardan sonra fonetik, gramatik ve leksik normların belirlenmesinde asrın başlangıcındaki bu dil tartışmalarının önemli rolü olmuştur. Dolayısıyla değil, *Füyûzat*’ın dil siyaseti sonraki yıllarda doğrudan doğruya ilmî araştırmalar sonucunda kümelenen dil tarihlemesinde maarifçilik olarak tasnif edilen dil kolunu derinden etkilemiş, normların belirlenmesinde öncü rolünü üstlenmiştir (Hudiyev, 1995 : 407).

2.1.2. Füyûzat Dergisi ve Kadın-Aile

Kadın, XX. yüzyılın başlarında toplumsal ve edebî hayatı düşündüren bir meseledir. Meselenin önemi ve toplumsal hayat için gerekliliği *Füyûzat*’ yazar kadrosu tarafından kabul edilmekte ve kadın meselesi dergiye şöyle yansıtılmaktadır: “Rical beşeriyetin bir kanadı ise, nisvan da diğer kanadıdır” (Füyûzat, 1906: 5/70). Füyûzatçılar tarafından kadın değil toplumun, hatta beşeriyetin temel güçlerinden bir olarak kabul edilmiştir. XX. yüzyılın başlarında hukuk düzeninin olmadığı, cehaletin başını alıp gittiği bir muhitte kadın/kadınlık-aile/kadın teması cemiyetteki kapalı durumunu edebî ve toplumsal hayatta da göstermekteydi. 1905 ihtilâliyle birlikte cemiyette matbuat organlarının neşrinin artışı birtakım sosyal problemlerin de matbuat sayfalarına taşınmasına neden olmuştur. Cemiyette kadının rolünden ziyade kadının bilgisizliği, cahilliği meselesi kadın temasının temelinde duran meseleydi. *Kaspi* (1901-1917), *Şark-ı Rus* (1903-1905), *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Molla Nesreddin* (1906-1908 Tiflis; 1919-1921 Tebriz; 1922-1931 Bakü), *Füyûzat* (1906-1907), *Taze Hayat* (1907-1908) *Tekamül* (1906-1907), *Bakinski den* (1907), *Terakki* (1908-1909), *Zenbur* (1909-1910), *Seda* (1909-1911), *İşiq* (1911-1912), *İkbal* (1912-1915), *Şelale* (1913-1914),

Dirilik (1914-1916), *Tuti* (1914-1917), *Baba-yı Emir* (1915-1916) gibi matbuat organlarında kadın konusu az veya çok ele alınmıştır (Gasımova, 2010 : 10).

Matbuat organlarını ve genellikle reformcu aydın kesimi ilgilendiren kadın teması *Füyûzat*'ta birçok yönüyle ele alınır. Kadın, kadının sosyal hayattaki değişimi, kadın hareketleri, kadın kurumları Ali Bey Hüseyinzâde 'nin cemiyette yeşil ışık olarak gördüğü kültürel ve sosyal değişimlerdir:

“Ötede bir neçe zükur cemiyeti paydar olamayub dağıldığı halda beride de hayırlı hayırlı nisvan cemiyetleri teşekkül ediyor, “Şefkat meclisi” bina olunuyor. Yaponlar etfale iki el ile de, hem sağ, hem de sol ile yazmag ögrediyorlarmış! Hayat-ı millîyyemiz neden iki ganad ile pervaz etmege çalışmasın? Rical beşeriyetin bir kanadı ise, nisvan da diger kanadıdır. Ahır bu hakikatı anlamış olmalıyız ki. Kızlarımız maarife heves, hanımlarımız cemiyet, komitet teşkiline gayret etmeye başlıyorlar. Baku'da, Vladigafgaz'da hanımları tarafından iane koomiteleri açılıp, her kes Hazret-i Süleyman karıncası kadarınca bir hediye getirerek Karabağ gahtzadelerine iki min manattan ziyade pul cem etmeleri ve o yolda müsamire-yi hayriyyeler vermeleri şayan-ı dikkat ve tehsindir” (Füyûzat, 19906: 5/70).

Kadın, *Füyûzat* kadrosunun “Füyûzatlık mesleği” olarak tanımladıkları kendi mesleklerinin esas faktörlerinden/güçlerinden biridir. Müslüman doğusunda henüz millî kimlik meselelerinin tartışıldığı bir cemiyette kadın en önemli bir mesele olarak ele alınmış, kadının erkekle eşit haklara sahip olma düşüncesi tartışmaya açılmış ve bu mesele derginin hedeflerinden biri olarak belirlenmiştir: “Füyûzatlık istibdad, bürokratiya, aristokratiya, kapitalizma ve istehkar-ı nisvan taraftarı olmamaktır. “Füyûzatlık hürriyetin, cemaetin, demokrasiyanın, proletariyanın, hukuk-u nisvanın mücahid-i fedakârı olmaktır (Füyûzat, 1907 : 32/507).

XX. yüzyılın başlarında aydın kesimi düşündüren, keza matbuatın da en sıcak konusu olan kadın, kadın hukuku, kadının erkekle hukuksal eşitliği, aynı zamanda kadın

eğitimi meseleleri 1917 yılında Rusya Müslüman Kadınlar Kongresi'nin yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Kongrede kadınların ictimai ve siyasî hukukları, İslam'a göre kadınların hukuku, kadınların seçme ve seçilme hukukları, kadın-aile hukukları meseleleri tartışılmış ve bu meselelerle ilgili kararlar alınmıştır (Hablemitoğlu, 1998: 466-467).

Kadın konusu çeşitli vesilelerle gündeme gelmiştir. Rusya Müslümanlarının III. kongresinde “İttifak” programının 18. maddesi kadınların seçme seçilme haklarıyla ilgiliydi. Programın müzakeresi zamanı 18. madde büyük tartışma doğurmuş, bazı din adamları kadınları aşağılayıcı tabirler kullanmışlardır. Rusya Müslümanlarının modernleşmesi için çaba gösteren reformcular müslüman dünyası için henüz yeni olan bir konuyu gündeme taşımışlardı. Kadın haklarını savunan kongre temsilcilerince kadınlara seçme seçilme hakkı veren 18. madde kabul edilmişti (Devlet, 1999: 114).

Türk Kongreleri, aynı zamanda Devlet Dumasına konu olan, aydın kesimi düşündüren, modern toplumun şartlarından biri olarak görülen kadın konusu “İslam Dünyasının alim ve aydınları arasında fikir ayrılıklarına ve çatışmalara yol açmakla” XX. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak matbuat sayfasına taşınmıştır.

Sovyetler döneminde ideolojinin temel konularından biri olan kadın Sovyet edebiyatında özellikle üzerinde durulan bir tema olmuştur. Kadın teması, edebiyatın esas malzemesi olduğu kadar sosyal ve kültürel hayatın da dinamiklerinden biri olarak görülmüştür. Birçok yazarların eserlerinin ana kahramanı kadındır. Kahramanlara yeni isimler verilmiş, hatta bu isimler eser adı olmuştur. *Yeni kadın*, adıyla, dış görünüşüyle *eski kadın'dan* farklıdır. Örneğin, Cafer Cabbarlı edebî sanatının esas kahramanları kadınlardır: *Od Gelini* (1927), *Sevil* (1928), *Almas* (1930), *Dönüş* (1932) gibi eserlerinin esas kahramanları yeni kadın tipidir veya arzu edilen ideal kadın kahramanlardır. İsimleriyle, hayata bakışlarıyla, hayatı algılama şekilleriyle bu kadınlar Azerbaycan

edebî hayatında yeni olduğu kadar sosyo-kültürel hayat için yeniydi. Sovyet ideolojisinin ana hattını oluşturan yeni insan tipi oluşturma çabası edebiyatı bu ideolojinin aracı yapmıştır. Erdoğan Uygur yeni insan tipinin oluşturulmasında kadın temasını önemli görmekle birlikte, Cabbarlı sanatında bunun Sovyet ideolojisinin bir ürünü olduğunu da açıklar:

“Mecazî ifadelerden ve anlatımlardan sıyrılarak olayları, olumsuzlukları ve çözüm yollarını daha somut bir şekilde sergilemeye çalışan proleter coşkunun hâkim olduğu bazı yazar ve şairler, toplumsal değişikliğe ivme kazandıracak eserlerini yeni rejimin beklentileri doğrultusunda feodalizm, dinî fanatizm, din istismarı ve cehaletle mücadele temalarının yanı sıra kadın hakları, kadın özgürlüğü, aydınlanma, adalet, üretim ve kolhoz gibi temalarla işleme yoluna giderler. Bu bağlamda, ülkede, sosyalist realizmin ilk ve en önemli uygulayıcılarından bir olan Cabbarlı’nın *Od Gelini* (1927) ve *Sevil* (1928) adlı piyesleri geleneklere ve inanca karşı duruşun en güçlü örneklerini oluşturur. *Sevil* piyesinin tiyatrodaki sahnelenmesinin ardından, hanım seyircilerin çarşaflarını attığı ve bunun basına yansımalarıyla, çarşafını atarak, çağdaş ve modern bir görüntüye kavuşan kadın sayısının hızla arttığı ifade edilir. Adı geçen yazarın *Aydın* (1921) piyesindeki antagonist yaklaşımı, *Od Gelini* piyesinde tam bir ateizme ve sınırsız bir özgürlüğe çağrı hâline dönüşür. Diğer yandan, benzer şekilde, yazarın *Sevil* ve *Almas* (1930) piyesleri de ana teması itibarıyla kadının ve toplumun aydınlanması üzerine kurulu olsa da geleneksel yaşam biçimini değiştirmeye yönelik eylem ve söylemlerle Sovyet idaresinin yazarlardan beklentisine olumlu cevap niteliğindedir” (Uygur, 2005 : 3).

1905 yılından sonra Müslüman dünyasında kadın hareketlerinin yoğunlaştığı görülür. Türk edebiyatında Namık Kemal’in eserlerinden başlayarak yabancılaşan kadın modelini görmek mümkündür. Tanzimat’dan sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda ortaya çıkan toplumsal ve siyasal değişiklikler Abdülhamit yönetiminin mekanizmasını çalıştırmış bazı yasakların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Abdülhamit “1901 yılında Müslüman ailelerin Avrupalı dadı tutmamalarını, Avrupa mağazalarına girmemelerini,

arabaların içlerinde dahi peçelerini örtmelerini istemiştir” (Akşin, 2011:156). Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan kadın hareketlerini yasaklamaya yönelik uygulamalar bilakis kadınların edebî hayatta olduğu kadar siyasî ve toplumsal hayatta da belirli rol oynamalarını sağlamıştır. Kadimcilerle ceditçilerin arasında yaşanan problemlerden bir diğerini teşkil eden kadın konusu dönemin güncel sorununu oluşturmakla, basında en çok ele alınan ve tartışılan bir konu idi. Paris’te eğitimini tamamlayıp memleketine dönen Ahmet Ağayev kadın konusuna dönmüş, *İslama Göre ve İslam Aleminde Kadın* adlı Rusça risalesini Tiflis’te 1901 yılında Martirosyans matbaasında bastırmıştır (Gasıмова, 2010 : 36-38).

Cemiyet kadının toplumsal ve kültürel hayattaki önemini kabullenerek kadın faktörünün önemini çeşitli faaliyetlere yansıtmaktaydı. İsmail Gaspıralı 1903 yılında *Tercüman* gazetesinde *Kadınlar* adlı bir yazı neşretmiştir (Gaspıralı, 2008a : 286-305). Doğu kültüründe rolünü kaybeden ve pasif bir vasıfla hayatına devam eden kadın olgusu, XX. yüzyılda asrîleşmeye gidilen yolda tahsile ve dile verilen değer kadar önemliydi. “Her haneye bir kadın nasıl lazımdır, Her kadına ilm şöylece lazımdır”, “Bir kızın terbiyesi iki oğlanın terbiyesinden efdaldır” gibi ifadeler cemiyette kadına verilmesi gereken rolün önemini göstermiştir (Gaspıralı, 2008a : 286-305). Kadına yüklenen bu önemli görev *Füyûzat*’ta devam eder. 25. sayıda yayımlanan *Gadınlık ve Kadınların Ehemmiyeti* adlı eğitici yazıda kadınların yaratılış amaçlarından ve onların toplumsal görevlerinin yanı sıra validelik, mürebbiyelik, refikalık, reislik gibi vazifelerinden, çocuğun terbiyesinden ve onun sağlıklı birey olarak topluma kazandırılmasında da bizzat kadının (annenin) mesul olması gibi birtakım meselelerden bahsedilmiştir. Kadın konusunu diğer konulara göre daha sık ele alan Ayvazov, “Bir milletin övladı o millet nisvanının efkar ve ahlak-ı umumiyesinin nümunesidir”, “bir

milletin şahrah-i terakkide gat-i merahil etmesi validelerin elm ve irfanı sayesinde” gibi özdeyişlerle kadına sahip olduğundan daha çok vazife yüklemek çabası içindedir. Toplumun mariflenmesinde muallimlerin önemi kadar kadın/ ailede kadın faktörünün önemi vurgulanmıştır. Kadın teması, dönemin ictimai-siyasî ve kültürel sorunlarını önemseyen, onu edebî sanatının güncel meselesi yapan Hasan Sabri Ayvazov’un edebî kişiliğini tanımlayan esas konulardan biridir. Kadın teması Ayvazov’un makaleleriyle birlikte hikâyelerinde de yer almıştır: *Esaret Gurbanları* (1907: 17/262-265); *Hayat-ı aile ve aileçilerimiz* (1907: 10/155-159); *Gadınlık ve gadınların ehemmiyeti* (1907: 25/398-400) gibi yazılar edibin bu konuyla ilgili *Füyûzat*’ta yayımladığı yazılardır.

Esaret Gurbanları (Füyûzat, 1907: 17/262-265) adlı küçük hikâyede Türk toplumunda kendisine yer edinmeye çalışan yeni bir kadın tipiyle karşılaşılmaktadır: Açık fikirli, annesiyle bütün sırlarını paylaşan bir kız evlat. Ayvazov kadın konularını ele aldığı diğer yazılarında bu hikâyedeki kadar başarılı bir kadın karakteri oluşturamamıştır. O, eserlerinde kadın kahramanlar olmasına rağmen onlara herhangi bir görev yüklememiş, örnek alınması gereken bir kadın tipini oluşturamamıştır.

Hayat-ı Akvâm seri yazısı kadının validelik rolünü konu edinen bir yazıdır. 27. sayıdan başlayarak yayımlanan bu yazının esas konusu ahlâktır. Bu noktada validenin rolü kaydedilir, tehzîb-i ahlâkta (ahlâkı düzeltme) en önemli rolün icracısının valide olduğu kaydedilir: “Dikkat edilsin, valideler diyoruz. Öyle düzme-çartma valideler değil, belke övladının kalbine hüsn-ü ahlakı, muhabbet-i millîye ve vataniyeyi ilga edecek, hayatını, istikbalini temin edip millete hakikaten bir hadim yetiştirecek validelerdir”. Yeni bir aile tipi hayal edilmektedir. Çocuğun eğiticisi olan anne, çocuğuna millî kimliği aşılacak bir güç olarak görülmüştür. Bu aile düzenin

biçimlenmesinde çocuğu terbiye eden, onun sorumluluğunu üstlenen kadın-anne faktörüne büyük bir görev düştüğüne vurgu yapılmıştır (Füyûzat, 1907 : 6/431-432).

Toplumsal bilincin gelişmesi kadına dair birtakım matbuat organlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1906 yılında *Tercüman*'ın teşebbüsü ile *Alem-i Nisvan* (Kadınlar Alemi) neşredilmeye başlamıştır. Bahçesaray'da yayın hayatına başlayan *Alem-i Nisvan* sadece Kırım Tatarlarının değil, bütün Rusya Türklerinin tarihinde ilk kadın dergisidir. Yayın hayatı bir yıl kadar devam etmiş, Gaspıralı'nın himayesinde ve onun kızı Şefika Gaspıralı'nın idaresinde yayımlanmıştır.

Dergi, genellikle kadınları ilgilendiren konulara ağırlık vermiş, kadınların hukukî durumları, eğitimleri ile ilgilenmiş, onların boş zamanlarını değerlendirmek için resim vs. gibi aktivitelerle ilgilenmelerini önermiş; sayfalarında ilmî, tarihî makaleler ve şiirler yayınlamıştır (Devlet, 1999: 191).

Tercüman kadın ve kızların dergi ve gazetelerde aktif faaliyetlerini takdir etmiştir. Kadınların edebî dile hakim olmaları övünçle karşılanmıştır. Bu basit bir takdiretme değildi. İsmail Bey Gaspıralı “kadın”ı aile içinde öğretmen olarak görmüştür. “Bir kızın terbiyesi iki oğlanın terbiyesinden efdaldır” diyen Gaspıralı kadına aile içinde yüklediği görevle toplumun maariflenmesini, bilinçlenmesini ilişkilendirmiştir:

“Alem-i Nisvan” idaresine hanımlardan ve hanım kızlardan gelmiş mektuplarda yüzde seksenin lisan-i edebîyeye hevesi ve aşinası oldukları şükran ile görülmüştür. Nicat ve halasın birinci vasıtası dil birliği olacağı ta hanım kızlara kadar malum olmuş; bize bu kafidir, başka mükafat lazım değil” (Hacıyev, 2013: 26).

1905 yılından itibaren çeşitli yönlerden ele alınan kadın konusu Bakü kadınlarının toplumsal yaşantılarını da etkilemiş ve 1911 yılında yazar kadrosunda kadınların da yer aldığı “aydın kadınlardan biri, eğitilmiş, doktor, sosyal işlerde aktif olan, yardım cemiyetlerinde rolü olan” Hatice Hanım Alibeyova tarafından *İşik* gazetesi

neşredilmiştir. 1912 yılına kadar bazı kaynaklara göre 64, bazılarına göre ise 68 sayısı çıkan gazetenin Azerbaycan matbuat tarihinde ilk kadın organı olduğunu söylemek gerekir (Aşırılı, 2009:174)

Füyûzat'ta kadınların maarif meseleleri, aile meseleleri ve seçkin kadınların cemiyetteki rolü meselesi ele alınmıştır. Maarifçilik konusuyla kadın konusunun birbirini tamamladığının altı çizilmelidir. *Füyûzat*'ın ilk sayılarında Bakü'de açılan ilk kız okulundan bahsedilmiştir (Füyûzat, 1906: 4/52-55). Bu makale daha önce *Kaspi* gazetesinde neşredilmiştir. Konunun güncelliği meselesinden hareket edilerek makalenin tekrar yayınlandığı saptanabilir. Makalede kadının cemiyette saygın ve seçkin duruşunda eğitimin şart koşulduğu kabul edilmiştir. Kadınların eğitime dair birçok yazıyı derginin sayfalarında görmek mümkündür: *Baku Müselman ünas mektebi* (Füyûzat, 1906: 4/52); *Baku'da Sakine Xatunların Cemiyyeti* (1906: 5/78); Abdülhak Mehrennisa Hanım (Dühati-şüara-yi osmaniyyeden Londra'da sefaret-i Osmaniyye müsteşarı Ebdülhakk Hamid beg efendi hezretlerinin hemşire-yi muhteremleridir) tarafından yazılan *Bir Kız Tanırdım* şiiri (1906: 25/394); *Nisvan-i İslamda Asar-ı İntibah* (Füyûzat, 1907: 17); *Muallim İsmail Hakkı, Valide Kucağı ya da İlk Terbiye* (Füyûzat, 1907: 17); *Nigar Hanım* (1907: 18/280); *Kadınlık ve Kadınların Ehemiyyeti* (1907: 25/398); *İtalya Muharrirleri ve Eserleri* (İtalya'da okunan kitaplara bir nazar) (1907:26/411-413) adlı yazılar kadın temasını bizzat konu edinmişlerdir.

Kadın eğitimi *Füyûzat*'ın esas problemlerinden biridir. Dergi, bu konunun önemini sayfalarında yayınlanan resimlere de yansıtmıştır. “Tunis’de Ünas Müslüman Mektebinde Tunislilerce “Huri” Denilen Talebelerin Fransız Lisanı Dersinde Bulunuşları” ve “Tunis’de Ünas Müslüman Mektebindeki Kızların Dersten Dağılışları” altı yazılarıyla Tunus’taki kız okullarından bazı örnekler verilmiştir. Resimlerde kızların

okul içindeki kıyafetleriyle, okul çıkışı kıyafetleri arasındaki fark dikkat çekmektedir (Füyûzat, 1907: 32).

XX. yüzyılın ilk yıllarında herhangi bir kadın teşkilatı, kadınların toplumsal ve siyasal aktivitesini sağlayan, kadınların hakkını arayan bir eylem veya kurumla karşılaşmamaktadır. Rusya’da yaşanan hadiseler ivme katan Rus inkılabıyla bölgelerde kadınların statülerinin artmış, onların cemiyetteki imajlarını yıkmaya çalışan, kadına geleneksel bakışı yeren entelektüel bir sınıf oluşmuştur. *Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar* makalesinde “toplumun bir kanadı erkek ise bir kanadı kadındır” bakış açısıyla erkek kadın eşitliğini gündeme getirilmiş, kadının hukukî hakları öne çıkartılmıştır (Füyûzat, 1906: 5/70).

Füyûzat’ta yeni kadın modeli *İtalya Muharrirleri ve Eserleri* adlı yazıyla verilmiştir. Bu yazıda kadın en üst nitelikleriyle ele alınmıştır:

“Telim ve terbiye-yi nisvan asırlardan beri ülema ve hükemayı işgal eden mesail-i ciddiyeden biridir. Bir memleketin bütün efradına az çok maarif temim etmenin en güzel yolu valideleri hüsn-ü suretde telim ve terbiye etmek ve etfal-i memleketi bunların ağıuş-i şevkatinde perverişyab oldukları sırada nemet-i maarif ile müteneim eylemektir.” (Füyûzat, 1907: 26/411).

Kadın bir öğretmendir, kadın maarifi, aile içinde yeniliği, ahlakı, milliği, terbiyeyi, eğitimi çocuğuna veren bireydir. Kadın ve çocuk aile içinde bilinçlenmelidir. Dergi içinde sağlıklı toplumun temelleri ailede kadının eğitimi, yeniliğe açık bir birey olarak biçimlenmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Füyûzat bazı özellikleriyle tanınmış seçkin kadınların hayatına ve sanatına dair malûmatlar vermiştir. *Füyûzat*’ın en belirgin tematik özelliklerinden biri olan bu tema ne yazık ki örneklerden yoksundur. *İtalya Muharrirleri ve Eserleri* bu yönü ile oldukça önemli bir yazıdır. Kadının sosyal hayattaki rolü olumlu yaklaşımla ifade edilmiştir.

Makalede, Matilde Serao, Madam Nera, Madam Roseli, “Lombrozo”nun Kızları ve Bulanda gibi kadın adları sıralansa da bu kadınlardan sadece ikisi hakkında bilgi verilmiştir. Bunlar İtalyalı gazeteci ve yazar Matilde Serao (1856-1927) ve Madam Nera’dır (Füyûzat, 1907: 26/411-413).

2.1.3. Füyûzat Dergisi ve Devlet Duması

Füyûzat dergisinin Türk siyasî ve kültür hayatına entegre olmasını sağlayan başka bir husus onun devletçilik geleneğinin, hukuksal düzenin, anayasal bir devletin yapılanması için vermiş olduğu mücadeledir. Derginin mühim konularından biri meşrutiyetçi bir yapıyı savunan “Devlet Duması” konusudur. *Füyûzat* Kasım 1906 yılında yayımlamıştır. Dolayısı ile bu tarihe kadar Çar Rusyası’nda II. Devlet Duması için seçimler yapılmıştı. Bu tarihte Rusya Müslümanlarının 3. Kongresi de toplanmıştır. Siyasî faaliyetler hızla gelişmekteydi. Rusya Müslümanları arasında yenilikçi bir kuşak yetişmiş, aynı zamanda bu kuşak siyasî ve kültürel faaliyetleri birlikte götürebilecek güce sahipti. *Füyûzat* böyle bir ortamda hukuk devleti prensiplerini savunmuş, irticaya ve anarşiye karşı sayfalarında bilgilendirici yazılara yer vermiştir.

Bu dönemlerde Rusya’nın sınır komşuları olan İran ve Osmanlı Devleti’nde de meşrutî bir rejim için mücadele verilmekteydi. Çarlık Rusyası ise çar tarafından yönetilmesine rağmen halkın talebiyle Devlet Dumasını çağırmıştı. *Füyûzat*’ta Devlet Duması’nın faaliyetini içeren baş makaleler yazılmıştır. Derginin 32 sayısında hemen hemen çeşitli baş yazılarda günün ehemmiyeti, o ayda ortaya çıkan olaylar hakkında makaleler yayınlanmıştır. *Hayat* gazetesi kapatıldıktan iki ay sonra, 1 Kasım 1906 yılında yayın hayatına başlayan *Füyûzat* Dergisi, ilk sayısında *İcmal* başlıklı yazıda

“Acaba, bu müddet zarfında hayat-ı alemin vüguatı neden ibarettir?” sorusuyla, özellikle Rusya'da vuku bulan olaylar hakkında malûmat vermektedir. Rusya hükümetinin yeni dumaya hazırlıkları ve bunun için neler yapıldığı hakkında bilgi verilmiş, hükümetin I. Devlet Dumasını kapattıktan sonra partilerarası propaganda işini güçlendirerek kendine taraftar toplamak için çaba gösterdiğini ve bununla birlikte muhalif partilere de baskı uyguladığı anlatılmaktadır. Makalede ülkenin siyasî bir buhran içinde olduğu, özellikle ülkenin her tarafında terörün yaşandığı, her gün her tarafta bombaların patladığı, hükümetin de bunu engellemek için “memleketin her tarafında divan-i harb-i ürfî” kurup “terörcüler”i idam ettiği bildirilmektedir (Füyûzat, 1907: 1/5).

Ülkenin siyasî durumundaki karışıklık, hukuktaki düzensizlik *Füyûzat*'ın neredeyse bütün baş makalelerinde ele alınan meselelerdir. Ülkede terörün artması, bu durumdan duyulan endişe ve yaşanan hadiselerle bir çözüm yolu aranması dergi yazarlarını düşündüren sorunlardan biridir. Bu sorunların Devlet Duması'nın faaliyete başlamasıyla ve burada alınan kararlarla çözüleceğine inanılmaktadır. Bu durum *Füyûzat*'ta Devlet Duması'nın faaliyetine dair birçok makalenin yazılmasına ve yayınlanmasına sebep olmuştur.²⁷

Çar Rusyası 9 Temmuz 1906 yılında parlamentoyu (I. Devlet Dumasını) feshetmiş, Tavrida sarayının kapılarını milletvekillerinin yüzüne kapatmıştır. Ali Merdan Topçubaşov (1862-1934) Dumanın kapatılma sebeplerini şöyle açıklamıştır: “Hükümet hissetti ki, Duma'nın milletvekilleri kötü çalışmışlar, ... başlıcası ise Bakanlara karşı çok

²⁷ Füyûzat'ta II. Duma'nın faaliyetini konu edinen makaleler: “İcmal” (Füyûzat, 1906: 1) “Şuûnât” (Füyûzat, 1906: 3); “Duma ve Ahval-i Memleket” (Füyûzat, 1906: 3); “Bir Noktanın Ehemiyeti”, (Füyûzat, 1907: 10); “İkinci Devlet Duması” (Füyûzat, 1907: 11); Rusya İkinci Devlet Dumasının Reisi Fyodor Aleksandroviç Golovin Hazretlerinin Tasviridir” (Füyûzat 1907:13/) “Cilvegah-i Hukuk”, (Füyûzat 1907: 14); “Ahval-i Alem ve Dirî Müstehaseler” (Füyûzat, 1907: 19); “İkinci Duma'nın Müslüman azalarından bazılarının resimleri” (Füyûzat, 1907:19).

düşman münasibette olmuşlar. Birinci Duma'nın kapatılmasından sonra, hükümete birlikte çalışmak için temsilciler lazımdır, bu temsilciler hükümetin aleyhine yok, lehine olsunlar” (Seyidzade, 2004 : 148).

Hükümet verdiği kararda herhangi bir değişiklik yapmadı, Duma'nın kesin olarak kapatılmasını istedi. Buna karşı çıkan Kadetler²⁸ hükümete itiraz olarak toplantıları Vıborg'da yaparak Trudovikler ve Sosyal Demokratlar ile birlikte devam etme kararını aldılar (Seyidzade, 2004: 148).

9-10 Temmuz 1906'da Vıborg'da toplantılar yapılmıştır. Burada halka hitap içerikli metnin hazırlanması kararı alınmıştır. “Halk Temsilcilerinin Halka Bildirisi” kadetler tarafından düzenlenmiş ve Vıborg toplantısının iştirakçıları tarafından imzalanmıştır”. “Vıborg Bildirisinde” halktan şunlar istenmiştir: “Dumanın kapatılmasına itiraz edilmeli, vergileri ödemekten boyun kaçırmalı, rekrut mükellefiyetinden (yükümlülüklerden) imtina etmeli, istikrazları tanımamalı vb.” (Azerbaycan Tarihi V-2008 : 163).

Duma milletvekillerinin bu karşı koymaları onların takibi ve birçoklarının işten atılmasıyla sonuçlanmıştır. *Füyûzat*, hükümetin milletvekillerini takip etmesinden bahsetmiştir:

²⁸Kadetler (Rusçası: Konstitucionnaya Demokratiçeskaya Partiya): Kadet, parti adının Rusça okunuşudur. Anayasacı demokratlar olan kadetler Rusya'nın ilk liberel temayüllü partisidir. Islahatçı bir bakış açısına sahiptirler. Partinin 2. Kurultayında (Ocak 1906) kabul edilen programda “ Rusya anayasal parlamento monarşisi olmalıdır. Rusya'nın devlet yapısı Esas Kanunla (Anayasa) ile belirlenir. Zorakılık ve karışıklık demek olan inkılap yolunu değil, islahat ve tekamül yolunu tercih eden kadetlerin millî programlarının temelinde halkların kültürel mukadderatlarını tayin etmek veya millî kültürel özerklik meseleleri durmakta idi. Fakat Rusça bütün merkezi kurumların, ordunun, deniz kuvvetlerinde esas dil olarak kullanılacaktı. Kadetler Rusya sınırlarının bütünlüğünü savunmuşlardır (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası (iki cildde), C. II, Editör Y. Mahmudov, Lider, Bakı, 2005)

“... Vıborg hitapnamesini imza etmiş bulunan sabig Duma mebuslarını teht-i mihakimede bulundurur gibi davranmak da bu nev icraatdandır. Bu haldan bizim müselman mebusları da azad değildirler. Malumdur ki, Rusya meclis-i mebusanında müselmanlardan yirmi dörde kadar aza olub, on kişi Vıborg hitapnamesine imza atmışlardı. Bunlardan dava vekili Ahmatov, Ufalı Canturin, Sırtlanov ve dava vekili Kazanlı Alkin cenabları mihakime altına alınıb istintak olundular” (Füyûzat, 1906: 1/5).

Vıborg Bildirisi'nin halka duyurulmasıyla mebuslar Çar hükümetinin olumsuz bakışlarını üstlerine çekmişti. Bakü gubernatoru (valisi) 15 Temmuz 1906 yılında gazetelerin editörlerine ve matbaalara “Devlet Duması'nın eski milletvekillerinin bildirisini” basmayı ve yayınlamayı yasaklamıştır (Azerbaycan Tarihi V- 2008: 163).

Hükümet eski milletvekillerine karşı baskı uygulamaktan çekinmemiş, “Vıborg Bildirisi”ni imzalayanlar mahkemelik olmuşlardı. Ziyadhanov ve Topçubaşov bildiriye imzaladıklarını kabul etmişler, fakat ileri sürülmüş ithamın içeriğine dair açıklama yapmaktan kaçınmışlardı. Topçubaşov ve Ziyadhanov “halka ünvanlanan hususî çağrı vasıtasıyla Rusya ahalisini itaetsizliğe ve kanuna karşı gelmekle ve bildirinin nüshalarını Rusya hudutlarına yaymakla” itham edilmekteydiler (Seydzade, 2004: 150).

Füyûzat aynı zamanda imzada iştirak edenlerin çoğunun “dava vekili, tarih-i hukuk muallimi, hikmet-i hukuk üleması gibi muhteber hukukşinaslardan” ibaret olduklarını için onları muhakime etmenin zor bir iş olduğunu belirtmiştir. Fakat Bakü ve Yelizavetpol guberniyalarından gelen milletvekillerinin (Vıborg bildirisini imzalayanlar arasında Topçubaşov ve Ziyadhanov da vardı) durumlarının aynı olmadığı kaydedilmiştir. Hükümetin bölgelerdeki yöneticileri “Vıborg Bildirisi”nden rahatsız olmuşlardır ki, Kafkas canişini (valisi) 12 Temmuz 1906 yılında içişleri bakanına telgraf göndermiştir: “Devlet Duması'nın eski üyelerinin dönmesinin bazı zorluklar

doğuracağını güman ettiğim için hahiş ediyorum... müşahide etmek ve ihtişaşların karşısını almak içinonların Kafkas'a gelişinin zamanını bana haber veriniz” (Seyidzade, 2004 : 149).

Aralık 1907 yılında (1 Kasım 1907 yılında *Füyûzat* artık kapatılmıştır) mahkeme kararına göre “suçlular” üç aylık hapis cezasına çarptırılmıştır (Seydazade, 2004: 150). Topçubaşov ve Ziyadhanov (167 eski milletvekiliyle birlikte) seçim hukukundan mahrum edilmişlerdi. Topçubaşov *Kaspi* gazetesinin yöneticiliğinden ve Bakü şehir dumasından da uzaklaştırılmıştır (Azerbaycan Tarihi V- 2008: 163).

Hüseyinzade, Garp'ın hâkimini “hürriyet nuru ile cilalı”, Şark'ın hâkimini ise “istibdad zülmeti ile perdelenmiş” sıfatlarıyla tanımlamış, onların “hürriyet”e bakış tarzlarını tahlil etmiştir. Şark İstanbul'daki Yıldız Sarayı ile sembolize edilmiştir. Osmanlı Devleti II. Sultan Abdülhamit tarafından yönetilmektedir. Atfedilen sıfatlar doğu ve batısı arasındaki zıtlığı anlatmıştır. Doğu, coğrafi anlamda hem de batının zıttıdır. Pek çok açıdan batı gelişmiştir. Fen ve teknolojiyle batının örnek alınması istenmektedir. Bu düşünce şekli, Hüseyinzade'nin terminolojisinde Avrupalılaşmak kavramıyla tanımlanmıştır. *Füyûzat'ın* siyaset anlayışında Garp (Batı), hürriyetin vatani ve savunucusudur. Garp ve Şark olgusunun somut örnekleri Londra ve İstanbul'dur. Bu iki şehir birer düşüncenin simgesidir. Şark'ı Yıldız sarayı (Şark âleminin en yüce noktası), Garp'ı İngiliz Meclis-i Mebusan şehri Londra (Garp âleminin en mürtefe noktası) temsil eder. Meşrutiyet düşüncesi İngiliz Meclis-i Mebusan'ın nazarıyla “hürriyetin nuru” olarak görülmektedir (Füyûzat, 1907: 11/162).

Füyûzat'ın yayımlandığı yıllarda II. Devlet Duması'na seçimler olmuş ve bu olay *Füyûzat'ın* sayfalarında genişçe yer almıştır. Ocak ve Şubat aylarında seçimler

yapılmıştır. *Füyûzat*'ın 3 Mart tarihli sayısında Hüseyinzade *İkinci Devlet Duması* adlı yazı yayımlamıştır. İkinci Duma'yla birinci Duma'yı mukayese eden yazar, II. Duma'yı “... bir heves, ya bir tesadüf neticesi olmayıp, Rusya için en ciddi, en kati bir ihtiyaç ve Rusya egvamında görünen terakki ve takamülün semere-yi tebiiyyesi”nin sonucu olarak değerlendirmiştir (Füyûzat, 1906: 1/5).

II. Devlet Duması'nın hazırlık aşaması matbuat organlarına konu olmuştur. Ali Bey Hüseyinzâde'nin *Şuûnât* adlı makalesinde (Füyûzat, 1906: 3/33-36) Devlet Duması'ndan beklentileri kaleme almıştır. Dolayısıyla bu beklenti çerçevesinde *Füyûzat* kanunun yüceliği ve ülkenin idare edilmesinde kanunların geçerliliği, bunun için de Duma'nın kurulması ve faaliyeti meselelerine sık sık yer vermiştir. Makalede belli bir programı olan milletvekillerine duyulan ihtiyaç, “bağımsız” milletvekillerinin, “bitarafların-bağımsızların böyle bir tarih-i şeraitte olmaması” gerektiğine dikkat çekilmekte; “İntihabata hakkı olacak” ahalinin “aldanmaması” gerektiği vurgulanmıştır. Dergi, olumsuzlukların yaşanmaması için belli bir programa sahip milletvekili adaylarına öncelik tanınmasını önermiştir:

“ ... “bitereflık” belirli bir meslek sahibi olmamağa, mazbut bir program, bir meramname takip etmemeye delalet eder. Bir adam çok da ehli ilm ve kemal olsun, fakat mevcut olan fırka programlarından birini bana göstermedikten sonra, ben nereden anlayabilirim ki, onun meclis-i mebusanda müdafa edeceği efkar ve menafe neden ibaret olacak, efkar ve menafeime tevafüg edecek midir? Ben burada kendime vekil seçerken şimdiden bilmeliyim ki, o vekil meclis-i mebusanda, yani devlet dumasında sağda mı, ortada mı, solda mı oturacak” (Füyûzat, 1906: 3/36).

Ayrıca Müslüman milletvekillerinin sorumluluklarının aciliyeti ve önemi bilhassa belirtilmiştir: “.... müslümanların özlerine mahsus bir programları ve firgesi olsun ve o

firge de müslümanların ve bilhassa Türk ve Tatarların her növ müsavat ve hürriyetleri ile beraber hukuk-i gövmiyye lisaniyye ve diniyelerini temin eden sair firgelere iltihak etsin” (Füyûzat, 1906 : 3/36). Çünkü müslümanlar Rusya dâhilinde ezilen ve zulme tabi bir azınlık durumundalar, herhangi bir hak ve hukuktan mahrumdurlar:

“Rusyadaki acılığın başlıca mehrakı Volga nehri kenarlarında olub (burası Türk kavimlerinin en sık yaşadıkları arazilerdir) Samara, Saratov, Ufa guberniyalarını gehtlik istila etmektedir. Malumdur ki, Ufa vilayetindeki ahalinin bir kısmı-azımı müslüman kardeşlerimizdir. Bunlar bizlerden imdad gözlüyorlar...” (Füyûzat, 1906: 3/ 35).

Şuûnât'ta Ali Bey Hüseyinzâde döneminin siyasî çizgisi hakkında malumat vermekte, ülkede vuku bulan yolsuzluk ve terör hadiselerini gözler önüne sermektedir. Ülkedeki siyasî gerginliğin anlatıldığı yazılarda Kanun-i Esasi'nin gerekliliği fikri savunulmuştur:

“Kanun-i esasinin tekerrür etmesi ve kanun-i esasi ile beraber heyet-i mebusan karşısında heyet-i vüzeranın mesul tutulması lüzumunun zamanı gelmiştir. Bundan kurtuluş yoktur. Fakat kimse zaman kazanmak ve kazanacağı zamandan bilistifade ortadan az bir zarar ve ziyan ile kurtulmak istiyor. Büyük mevaciblere alışmış bürokraklar, hukuk-i mümtaze ile yaşamış asilzadeler, vase- vase erazinin medahili ile geçinmeğe öğrenmiş mülkederlar amele ve işçinin üsaresini istedikleri kadar emib sormuş sermayedarlar, lisan ve mezheplerinden bir boyunduruk gayırıp herkesin boynuna takıp öküz gibi o yan bu yana çekmekten zevk almış rus ortodoks misyonerleri asırlardan beri nail olmuş oldukları maddi ve nefsanî nimetlerden asanlıkla el çekmek....” (Füyûzat, 1906 : 3/34).

Makalede, ülkedeki karışıklığa Kanun-i esasiyle bir düzen getirileceği ve kanun-i esasiye duyulan özlem dile getirilmiştir. Sosyal şartlardan kaynaklanan düzensizlik, bundan yakınmalar ve ülkede gerçek düzenin kanun-i esasiyle sağlanacağına inam, “itidal-i demle hareket eden gabil ve müsteid mebuslardan mürekkep bir devlet

duması”nın oluşturulması meselesi *Füyûzat'ın* siyasî çizgisini belirlemiştir. “Cümlemize malumdur ki, her növ feyz ve rifah menbaları olan hürriyet-i şahsiyye, kelamiyye, vicdaniyye, ictimaiyye, siyasîyye bahtiyarlıkları hakkında her nev adalet ve müsavat ümidleri bu kanun-i esasi kelimesine bağlıdır” (Füyûzat, 1907: 1/11). Hüseyinzâde Kanun-i Esasinin mevcudiyeti ve uygulanması hâlinde adalet ve eşitliğin olabileceğine inanmıştır. “Bizim için nicat her nev hürriyet ve hukuk-i musavat talep eden fırkalarla birleşmektir” (Füyûzat, 1906: 3/36).

Füyûzat'ın 8 Aralık 1906 tarihli 4. sayısında *İcmal* adlı makalede meşrutiyet kelimesi hakkında bilgi verilmiştir. “Zemanemizin icabatından, daha doğrusu, inkılabın iktizaatından olarak bir-iki seneden beri dillerde bir “konstitusiya”, bir “konstitusyonalizma” kelimesi dönemi başladı. Biz de Osmanlı şivesine ittibaen buna “Kanun-i esasi” ve meşrutiyet” dedik.” Avrupa için eski, Rusya için yeni olan “parlamentarizma” kelimesinin dilde işleklik kazandığından da bahsetmektedir. Ülkedeki terör söz konusu edilmekte, “yukarıdan aşağı olan terör”ün mahiyeti hakkında bilgi verilmektedir. Ülkenin siyasî, sosyal problemleri sözkonusu edilmiştir. Siyasî ve sosyal güvensizlikten kurtulmanın tek yolunun meşrutiyet rejimi- “evvel nizam-i meşrutiyet ve hem de “parlamentarizma” gaydasile meşrutiyet ve hürriyet tegarrür ederse sonra asayiş ve sükunet özü-özüne peyda olur...” – olduğu saptanmıştır (Füyûzat, 1906: 4/50).

11 Aralık 1905 yılında Rusya'da Devlet Duması hakkında yeni yasanın kabul edilmesi sosyal tabakalara hakların verilmesiyle birlikte Rusya'nın merkezden uzak yerlerinde дума seçimlerine de olanak sağlamıştır. Kanunun kabul edilmesinden yaklaşık 2 ay sonra, 2 Şubat 1906 yılında Çar “Kafkasya'da Seçimler Hakkında Esasname”yi onaylamakla Kafkasya'daki guberniyalardan Дума'ya milletvekillerinin

seçimini uygun görmüştür (Azerbaycan Tarihi V: 2008/158). Yelizavetpol (Gence) guberniyasında 16 Mayıs'ta, Bakü kazası ve guberniyasında ise 31 Mayıs 1906 yılında yapılan seçimler sonucunda Kafkasya'dan gönderilen milletvekilleri (Memmedtağı Aliyev, Abdurahmanbey Hakverdiyev, Hristov İvanoviç Bahadurov, İsmayıl Han Ebülfet Han oğlu Ziyadhanov, Esadulla Bey Muradhanov, Alimerdan bey Topşubaşov) 27 Nisan'da Duma'da göreve başlamışlar. Seçim hakkında yasa toplumun üst zümresine seçim hakkı tanıdığı için Azerbaycan'daki adaylar bu zümreyi temsil etmiştir.²⁹

Kolonyalist politika Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısını etkilemiştir. Bey, han soyuna mensup olan soylular yavaş yavaş eski şaşaalı yaşam tarzlarını ve toplumdaki üst düzeylerini kaybetmekteydiler. XX. yüzyılın başında bu sosyal yapıyı Bakü'nün sanayi şehri olması sonucu ortaya çıkan petrol zenginleri tanzim etmekteydi. Bakü'nün sanayi şehrine dönüşmesiyle hem nüfus yapısı hem millî terkihi hem de sosyal tabakalaşmada görülen değişiklik belirginleşmekteydi. Varlıklı aileler çocuklarını tahsil almak için Rusya'ya göndermekteydi. Genç nesille bölgeye yeni bakış ve yeni fikirlerin akımı da hız kazanmaktaydı. Duma'ya seçilen mebusların bir kısmı Rusya'da üniversite tahsilini almışlardı. Üst zümre insanların söz haklarını koruması 1910 yılına kadar devam etmiştir. 1905 yılından itibaren bir nevi kurumsallaşan bu yapılara/gruplara işçi ailelerinin çocukları da dâhil olmuştur. Sınıfsal karşıtlığın henüz keskin yaşanmadığı

²⁹ Aliyev Mehmettağı: 48 yaşında, tüccar ailesine mensup, Petrovsk Ziraat Akademisi mezunu, Duma'nın 8. şubesinin üyesi, Halk Bağımsızlığı Partisine mensuptu; Muradhanov Asadulla Bey: 40 yaşında, bey ailesine mensup, Muallimler Seminaryasından mezun, Cavad köy işleri şubesinde mirza, Duma'nın birinci şubesinin üyesi, Halk Azadlık Partiyası üyesi; Topçubaşov Ali Merdan Bey: 41 yaşında, bey ailesinden, andlı müvekkil, Peterburg Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi mezunu, *Kaspi* gazetesinin editörü, Bakü şehir dumasının glasnısı, müslüman fraksiyon üyesi, Duma'nın 1. şubesinin üyesi, Halk Azadlık Partisi mensubu; Ziyadhanov İsmail Han Ebülfet Han Oğlu: 30 yaşında, büyük arazileri olan, Moskova Üniversitesinin Hukuk Fakültesinin mezunu, Tiflis daire mehkemesinde savcı yardımcısı, müslüman parlament fraksiyonu bürosunun üyesi, Halk Azadlık Partisi'nin Müslüman grubuna mensuptu; Hakverdiyev Abdülrahman Bey: 36 yaşında, mülkedar (varlıklı) aileden, Peterburg Üniversitesi Şark Fakültesi kursunun dinleyicisi, ünlü yazar ve dramaturg, Duma'nın 4. şubesinin üyesi, Halk Azadlık Partisi'nin Müslüman grubuna mensubdu (Seyidzade, 2004: 134).

Bakü'de mebusların siyasî kimliği dikkatçekicidir. Milletvekillerinin birçoğu Bağımsız Halk Partisi'nin üyesidir. Bu kimlik onların Duma içinde tek partide birleşmelerini sağlayacak ve Kafkasya'dan giden grup Duma içinde Müslüman Fraksiyonuna dâhil olacaktır. Müslüman Fraksiyonu Duma içinde en büyük gruplardan olan Ukrayna grubundan ve Polşa kolosundan daha iri bir gruptu. Fraksiyonun asıl faaliyetini yürütenlerden biri Ali Merdan Bey Topçubaşov idi.

Bakü ve Yelizavetpol guberniyalarından seçilen beş milletvekili de Kadet partisi mensubuydu. Kadet partisi Duma'da temsil olunan en muhalif ve diğer partilerden güçlü bir parti idi.

Füyûzat'ın 29 Nisan 1907 tarihli, 16. numarasında Rusya Devlet Duması'nın yapısı ve içeriği hakkında bilgi veren iki makale yer almıştır. *Duma ve Ahval-i Memleket* adlı makalede ülkedeki terör hadiseleri hakkında malûmat vermekle birlikte Duma ve burada kabul edilecek kanunlara büyük ümitler beslenmiştir:

“Bu bôhranlardan hılas olmanın bir çaresi varsa da, o da Devlet Duması'nın devamından, devam-ı mücahidatından, hazırladığı kanunlardan, kanun layihelerinden ibarettir: zaten bu günlerde Duma ister sağdan, ister soldan olsun, terör, yani ihafe ve tedhiş cinayetlerini hatim ve tegbihe hazırlanıyor.” (Füyûzat, 1907: 16/249).

Meşrutiyet rejimini savunan *Füyûzat* yazarları (Füyûzatçıları) Duma'da kabul edilecek ve ülkenin genel durumunun sabitleşmesine yardımcı olacak kanunların hazırlanması ve kabul edilmesinden yanadırlar.

II. Devlet Duması'na Azerbaycan'dan beş milletvekili (Fetali Han Hoyski, İsmail Zeynalabdin oğlu Tağıyev, Memmed ağa Mehemedtağı Sultan oğlu Şahtahtinski, Mustafa Hacımusa oğlu Mahmudov, Zeynal Eynal oğlu Zeynalov) seçilmiştir.³⁰

10. sayının baş makalesi *Bir Noktanın Ehemiyeti* isimli bir makaledir. Yazar “Nüktedan” lakabını kullanmıştır. O, Arap alfabesinin özelliği olan harekelerin ehemmiyeti üzerinde durmuştur. “Nüktedan” dönemin önemli siyasî ve sosyal problemlerine vurgu yapmış, bu olayları irdelemiştir. Yazar, II. Devlet Duması'nın çizgisi, rengi, millî yapısı ve Azerbaycan'dan seçilen milletvekillerinin (İsmail Bey Tağıyev, Zeynal Zeynalov, Mustafa Mahmudov, Fetali Han Hoyski ve Halil Bey Hasmemmedov) siyasî çizgileri hakkında malumat vermiş, mebuslardan Umum Müslüman fırkasına güvenmelerini ve fırkanın programındaki küçük bir noktanın bile dikkate alınmasını rica etmiştir. II. Devlet Duma'sı I. Duma'dan farklı olarak “en ciddi, en katı bir ihtiyaç, Rusya egvamında görünen terakki ve tekamülün semere-yi tebiyyesi” olarak değerlendirilmiştir (Füyûzat, 1910: 10/145-147).

Makalede II. Duma'nın faaliyeti, Dumadaki mebusların faaliyetleri ve mebusların siyasî görüşleri hakkında geniş malumat verilmiştir. Mebusların “heyet-i reyaseti”

³⁰ Fetali Han İsgender han oğlu Hoyski-31 yaşında, mülkeder, kollej asessoru, Moskva Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu, Yekaterinodar daire mahkemesi savcı yardımcısı, Dumanın II. şubesinin, 6. komisyonun üyesi, Halk Azadlığı Partisinin mensubu; Halil bey Hacıbabaoğlu Hasmemmedov-34 yaşlı, zadegan, kollej asessoru, Moskva Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu, Yekaterinodar bölge mahkemesi savcı yardımcısı, Duma'nın II. şubesinin, 5. komisyonunun üyesi, Halk Azadlığı Partisine mensup; İsmail Zeynal oğlu Tağıyev – 42 yaşlı hakiki sivil müşavir, Azerbaycanlı zengin Tağıyev'in oğlu, Bakü realnı mektebinin mezunu, kommersant (biznesmen), Duma'nın 9. şubesinin üzüvü, bağımsız idi; Mehemed ağa Memmedtağı Sultan oğlu Şahtahtinski- 56 yaşlı, mülkedar ailesinden, Fransada Sorbonna'da mühazire kursu dinlemiş, Leypsig Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesinin mezunu, *Şark-ı Rus* gazetesinin naşiri, Şark dilleri muallimi, Duma'nın X. şubesinin gıda ve ziraat komisyonlarının üyesi, Halk Azadlığı Partisine mensup; Mustafa Hacımusa oğlu Mahmudov-29 yaşlı, köylü ailesinden, Gori Muallimler seminaryasının mezunu, Bakü'de ilk Rus-Tatar mektebinin muallimi, sonralar müdürü, Duma'nın IX. şubesinin 4. komisyonunun üyesi, Halk Azadlığı Partisine mensuptu. Zeynal Eynal oğlu Zeynalov-29 yaşlı, köylü ailesinden, ev tahsili almış, “Hazar-Kara deniz” cemiyetinin mekaniki, Duma'nın müslüman emek fraksiyonunun başkanı, II. şubenin, 3. komisyonunun üyesi, emekçi (trudovik) gurubuna mensuptu (Seyidzade, 2004: 155).

tamamen sol firkalardan oluşmuştur. Meclis-i Mebusan'ın başkanı Golovin cenablarıdır. Kadet partisine mensuptur. Saratov mebusu Berezin (trudovik-emekçi) ve Harkov mebusu Poznanski cenabları (sol fırka mensubu) başkan yardımcılardır. Çelnakov cenabları Meclis-i Mebusan'ın sekreteridir. Başkan yardımcılarının beş ile yedi arasında olması hususunda Duma'da “hayli mübahisat” olmuştur ve beş olmasına karar verilmiştir: Uspenski, Harlamov, Kartaşov, Saltıkov ve Sadreddin Maksudov. “Bunlardan Maksudov cenabları müslüman olduğu için bu intihabın ehemiyeti fevkalade olmakla netayici de gayet mühim ola bilir. Maksudov Kazan mebuslarından olup, Fransa'da Sorbon darülfünunda hukuk şubesinden neşet etmiştir. Kendisi kadettir” (Füyûzat 1907/11). Türk bir mebusun başkan yardımcısı olması *Füyûzat* mensuplarını onurlandırmıştır.

Bakü milletvekilleriyle *Füyûzat* dergisi arasında bir irtibat sözkonusudur: “Vilayetimiz mebuslarından Zeynal Zeynalov cenablarının çektiği telegrafa göre şimdilik Duma'ya yığılan 25 müslüman vekillerinden 17'si kadet, 8'i sosyal demokratır” (Füyûzat, 1907: /11). *Cilvegah-i Hukuk* (Füyûzat 1907/14) başyazısında telgraf, telefon, telefoto vb. aletlerden ve bunların hangi amaçla kullanılmasının lüzumundan bahsedilmiştir. Hüseyinzâde II. Duma'dan beklentilerini şöyle özetler: “Umut ediyoruz ki, asırlardan beri paymal olan hukukumuz bunların (müslüman mebusların) mücahidatı sayesinde istirdad edilip biz de hürriyet ve müsavat-ı hakikiye nimetlerinden behremend-i Füyûzat olarak Umum Rusiya vatandaşlarımızla beraber devre-yi saadete dahil oluruz...” (Füyûzat, 1907: 11/164).

Füyûzat'ta (1907:19/297) Müslüman azalardan bazılarının resimleri -Beglov (Ufa mebusu), Maksudov (Kazan mebusu), Reşid Mehdiyev (Kırım mebusu), Sultanov (Dağıstan mebusu), Mahtumkuluhan (Türkistan ve Maveray-ı Kaspi), Hasanov (Ufa),

Arslan Bek Gardaşov (Dağıstan), Hayrulla Osmanov (Orenburg), Atlasov (Samara), Ahund Habibürrahman Sadeddinov (Vyatka) – yer almıştır. Türkistan bölgesinin Duma'da temsili yok denecek kadar azdı.

İkinci Duma yaklaşık 3 aydan biraz fazla faaliyet gösterebildi. 1907 yılının yazında Çar II. Nikola tarafından dağıtıldı. Faaliyet gösterdiği bu 3 ay içinde Müslüman mebuslar müzakere edilen meselelere kayıtsız kalmamış, görüş ve fikirlerini Duma kürsüsünde dile getirmişlerdir. Duma'nın faaliyeti dönemin matbuat organlarında mercek altına alınmış ve tahlil edilmiştir. *Füyûzat*, Duma faaliyete başladığı (Nisan 1907) ve kapandığı tarihe kadar (Haziran 1907) Duma'nın faaliyetini ve ülkedeki siyasî vaziyeti sayfalarında yansıtmayı başarmıştır. Bu noktada dergi bir tarihî belge niteliğindedir.

II. Duma'nın yapısı genellikle sağ ve sol karışımı idi. Nüktedan II. Duma'nın mebus yapısı hakkında şöyle bilgi vermektedir:

“... Bu iki şehirde (Peterburg ve Moskova) sollar, alelhusus kadetler (yani kanun-i esasi-yi amiyun fırkası) mükemmelen ehraz-i müveffegiyet edip, sağlar hezimet-i külliyyeye düçar olmakla beraber ümum Rusya'da dahi intihabatın neticesi sol ve merkeze müsaid oldu: işte 15 şubata kadar olan intihabatın (seçimlerin) netayici: 485 mebustan: monarşist 89, mutedil 43, bunlardan oktyabrist 22, sol 304; bunlardan progresist 30, kadet 75, daha sol 9, radikal 3, mesaiperveran 31, millî sosyalist 3, “esdek” (yani sosyal-demokrat) 52, “eser” (sosyal revolyusioner) 18, sol 37, Nasyonalist 48 ve bağımsız ve mechul 1” (*Füyûzat*, 1907: 10/146).

I. Duma mebusları genellikle sol görüşlü milletvekillerinden oluşmakla birlikte II. Duma terkibine göre daha renkliydi. Verilen malûmatlardan da anlaşıldığı gibi sol görüşlü milletvekilleri II. Duma'nın terkibinde hayli nüfuza sahiptiler. Nitekim

Kafkasya'dan giden Müslüman milletvekillerinden biri hariç (Zeynal Zeynalov) hepsi kadetti. Bağımsız Tağıyev ise Bakü guberniyasından seçilmesine rağmen Bakü'den ayrılmamış, parlamentoya gitmemiştir.

II. Duma'ya Rusya'nın çeşitli Müslüman-Türk bölgelerinden milletvekilleri seçilmiştir. I. Duma'ya Müslüman milletvekili çıkaramayan Kırım Türklerinden “Abdürreşit Mehdi Genç Tatarların bilhassa Tavrida Guberniyası'nın Kırım haricinde kalan kuzey kısmındaki kıta uyezdllerinde yürüttükleri uzun ve yoğun bir kampanyanın neticesinde çoğunlukla Rusların ve Ukrainerin oylarıyla” (Kırımlı, 2010: 125) Duma'ya seçilmişti. Duma kürsüsünden yaptığı “ateşli konuşmalarla” seçmenlerini hüsrana uğratacak “sosyalist olduğunu gizleyerek bizi kandırdı” diyerek “SR olmasına rağmen taktik icabı seçim kampanyası sırasında Kadetlerle çalışıp Duma'ya Kadet Partisi listesinden giren” Mehdi için olumsuz fikirler oluşacaktı (Kırımlı, 2010: 125). II. Duma'nın milletvekilleri olan Sadreddin Maksudov (Sadri Maksudî), Abdüreşit Mehdi, Fetali Han Hoyski, Memmed ağa Şahtahtinski aynı zamanda Duma faaliyetleri dışında dönemin seçkin, söz sahibi, belli bir mefkûreyi savunan şahsiyetleridir. Kendi halklarının hayatlarında siyasî bağlamda rol üstlenmişlerdir. Sadri Maksudi Sovyet sonrası faaliyetini Türkiye'de devam ettirmiş, Han Hoyski Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başbakanı görevini üstlenmiştir. Bu şahsiyetler dönemin siyasî, hukukî ve iktisadî konularıyla yakından ilgilenmişler. Duma faaliyetleri gergin, aynı zamanda karışıktır. Sadece mensup olduğu bölgenin değil, diğer bölgelerdeki yolsuzluk ve terör hadiselerinin engellenmesi için Duma'da yaptıkları konuşmalara binaen yapılan değerlendirmeler *Füyûzat* sayfalarında yer almıştır.

Rusya Müslümanlarının temsilcileri bölgelerde uygulanan politikalardan rahatsızlık duymakta ve bu durumu Duma'daki konuşmalarında dile getirmekteydiler. Kafkasya'da

millî zeminde yaşanan sıkıntılar diğer Türk coğrafyalarında uygulanan politikalara örnek gösterilmiştir. 1905-1906 yıllarında Kafkasya'da yaşanan Ermeni-Müslüman karşıdurması utançverici olaylardı. Bu olaylar birçok edebî eserlere konu olmuştur. Millî zeminde kışkırtıcı bir rol üstlenen Çar hükümeti bölgelerde “Böl, parçala, yönet” politikası uygulamaktaydı. Kırımlı milletvekili Mehdi'nin 30 Nisan 1907 yılında yaptığı son konuşma Rusların Orta Asya'daki kolonizasyon politikalarıyla ilgilidir:

“Mehdi bu konuşmasında en azından genel toprak meselesi Devlet Duması tarafından kesin olarak karara bağlanıncaya kadar Orta Asya'ya Slav kolonistler iskanına son verilmesini istedi. Aksi takdirde, millî düşmanlıkların bu şekilde tahriki Transkafkasya'da olduğu gibi Rusya'nın Asya'daki vilayetlerinde de utanç verici olaylara yol açacaktı.” (Kırımlı, 2010: 129).

II. Duma'da müzakere edilen birçok mesele müslüman Türk halklarını yakından ilgilendiren meselelerdi. Duma'da müzakere edilen ve II. Duma'nın faaliyeti döneminde herhangi bir sonuca varılamayan “toprak meselesi” Çar Rusyası'nın bu coğrafyalara (Kafkasya ve Orta Asya) yerleşmesiyle ortaya çıkan bir problemdi. Bu mesele I. ve II. Duma'nın asıl gündemlerinden olmuş, III. Duma'da da müzakere konusu olmuştur. Ruslar Azerbaycan'ı işgal ettikleri zaman bu coğrafyanın yönetimi hanlar tarafından sağlanmaktaydı. Yani âli zümrenin en üst basamağında hanlar, hanlardan sonra yerli sultanlar, melikler, beyler, ağalar vb. gelmekteydi. Ali ruhani sınıfı da büyük nüfuza sahipti (Azerbaycan Tarihi V, 2008 : 84). İşgalden sonra bölgede idarî yapı değişmiş, hanlık sistemi kaldırılmış, bölgede komendant (askerî yönetim) sistemi uygulanmıştır. Dolayısıyla hanlar işgalden sonra eski ihtişamlarını kaybetmişlerdir. Ruslara karşı çıkan bölgelerdeki han ve han neslinin durumu daha kötüydü. Onların ellerindeki topraklar alınmış, devletin (hazinenin) hizmetine verilmiştir.

Hanlık sisteminin ortadan kaldırılmasıyla bölgedeki toprak mülkiyetinde bazı değişiklikler ortaya çıkmıştı. İşgalden sonra feodal toprak mülkiyetinin iki esas biçimi – hazine (divan toprakları) ve özel sahipkar toprağı mevcuttu (Azerbaycan Tarihi V, 2008 : 83). Belirtildiğı gibi, işgal sırasında hanların ve beylerin ellerinden alınmış iri topraklar çar hazinesine verilmiştir. Aynı zamanda köylülerin icmalıkla istifade ettikleri ve hazineye ait olan topraklar divan toprakları olarak bilinmekte, işgal sonrasında bu topraklar da çar hazinesine verilmişti.

Azerbaycan'da “feodal toprak mülkiyeti hiyerarşisi Batı Avrupa ülkelerinde olduğu kadar çok basamaklı değildi.” Çeşitli olmamakla birlikte toprak mülkiyeti Azerbaycan'da bölgelere göre farklılık göstermiştir. En geniş yayılmış toprak mülkiyetinin eski biçimleri: “tiyul”³¹, “mülk”, “mülk-i hazine”³² ve vakıf toprakları vardı (Azerbaycan Tarihi V, 2008: 84).

İdarî kurum ve kuruluşlarıyla bölgeye yerleşen Rusya, toprak ıslahatını yapmakta geç kalmamıştı. II. Aleksandr (1855-1881) 19 Şubat 1861 yılında “Tehkimçilik asıllığından çıkmış köylüler hakkında Esasname”yi onaylamıştı. Bu kanunun yorumuyla ilgili sosyal demokrat Aleksinski Duma'da bir konuşma yapmıştır:

“1861 sene-yi miladiyesinde geyd-i esarete yaşayan köylüler azad edildi. Lakin o zaman da istimlâk-i cebri-yi arazi vuku buldu. Ancak bu suretle vuku buldu ki, yerler köylülerden mülkedarların eline geçti. Yani azadlık verildiğı zaman köylülerin değil, mülkedarların menafei gözedildi. Hükümet ve mülkedarlar köylü arazisinin beşte birini alıp, zürranın ellerinde kalan kısma da bir milyar yarım manat bedel-i iştira tayin etti...”
(Füyûzat, 1907: 16/245).

³¹ feodalın ömürlük sahipliğinde olan bir toprak çeşidi idi, fakat onu ne satabilir, ne de hediye edebilirdi. Bu toprakların üzerinde söz hakkı çar hükümet idarelerinin elindeydi.

³² Lenkeran, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Guba vilayetlerinde olmakla birlikte, en çok Lenkeran'da yayılmıştır.

II. Aleksandr'ın 1861 yılında onayladığı kanun (“Güney Kafkasya Guberniyaları: Yelizavetpol, Bakü, İrevan ve kısmen de Tiflis guberniyaları Ali Müslüman Silkinden Olan Şahısların, Aynı Zamanda Ermeni Meliklerinin Topraklarında Sakin olan Devlet Köylülerinin Toprak Yapısı Hakkında Esasname” 14 Mayıs 1870 yılında kabul edilmiştir (Azerbaycan Tarihi V, 2008: 196). Bir süre sonra bu yasa Güney Kafkasya bölgelerinde yavaş yavaş uygulamaya konulmuştur. “Esasname”yle köylü ıslahatı gerçekleşmiştir. Fakat köylülere verilen bazı hakların yanı sıra toprağın sahibi yine de “mülkedar”dı (Füyûzat, 1907: 16/245; Azerbaycan Tarihi IV, 2008: 197-200). Çarlık idaresi, reformun bu kadar gecikme sebebini Azerbaycan'da köylülerin hukukî açıdan devlet köylüleri olmalarına ve onların şahsî bağımsızlıklarına bağlamıştır (Azerbaycan Tarihi –IV, 2008: 191).

1870 yılında onaylanan bu kanundan sonra devlet XX. yüzyılın başlarına kadar toprak üzerinde herhangi bir ıslahat gerçekleştirmemiştir. Değişen sosyal yapı böyle bir ıslahatı gerekli kılmıştı. Çünkü Rusya'da sanayi hızla gelişmekte ve yeni bir sosyal tabaka –işçi gücü yetişmekteydi. *Füyûzat* bu zemin doğrultusunda Çarlık Rusyası'ndaki arazi taksimatını 7 bölüme ayırmıştır:

1. Devlet arazisi. Bu yerler bütün Rusya ahalisinin müşterek mülküdür. Bu topraklardan gelen gelir devletin hazinesine aittir. (Hüseyinzade bu tür toprakların “padişahlık” yerler adlandırıyor ve bunların da iki kısma ayrıldığını söylüyor.)

2. “Udelni” denilen araziler. (Bunlara Türkçede hanedan yerler denebilir. Hanedan temsilcileri bu yerleri kendileri denetlemiyor, bunun için özel bir denetim var, buna “udelni vedomstvo” diyorlar)

3. Kabinet arzisi. Bunlar da padişahlık yerlerdir. Bu yerler imparatorun kendine has özel mülklerdir.

4. Kilise ve monastr arazisi

5. Özel mülkedar arazisi
6. Şehir arzisi
7. Arazi-yi ziraiyye. Çiftçi ailelerinin ayrı ayrı taht-tasaruf ve mülkiyetindedir (Bu

tür topraklar alınıp satılabildiği için kolaylıkla el değıştirebilir) (Füyûzat, 1907: 16/244).

Füyûzat 29 Nisan 1907 yılında yayımlanan 16. sayısında Duma'da müzakire edilen “Toprak meselesini” ele almıştır. Şubat ayında faaliyete başlayan II. Duma'da en geniş müzakere edilen meselelerden biri toprak meselesiydi. Nisan ayındaki müzakerelerde Azerbaycan'dan (Yelizavetpol, İrevan ve Bakı guberniyalarından) olan milletvekilleri yakından iştirak etmiş, bu meseleye münasebetlerini bildirmişlerdi. II. Duma'da farklı partilere mensup Azerbaycanlı mebuslar söz sahibi olmuş, fikir söylemişler. Nisan ayı içinde yapılan müzakerelerde Hoyski (2 Nisan 1907), Şahtatinski (9 Nisan 1907), Zeynalov (12 Nisan 1907) Nisan ayı içinde toprak meselesinin müzakeresi zamanı kendi fikir ve görüşlerini dile getirmişlerdi.

II. Devlet Duması'nın müzakere konusu olan “istimlâk” maddesi *Füyûzat'ta* “arazinin giymet-i negdiyyesi tayin olunub bedeli verilmek şartı ile mi, yoksa bilabedel mi icra edilmeli. Tebiri ahirle iştirâ-yı cebri mi, yoksa müsadire terigile mi arazi sahipleri hegg-i mülkiyyetden isgat edilmelidirler” (Füyûzat, 1907: 16/245) sorularıyla kamuoyuna sunulmuştur. Zıraat meselesi dergide geniş bir makalede tahlil edilmiştir. Kadetlerin “istimlâk” maddesi hakkındaki görüşlerinin kamulaştırılacak arazilerin bedellerinin verilmesinden yana oldukları ve Muhammedağa Şahtatinski'nin Duma'daki konuşmasının bu doğrultuda olduğu ve Kadetlerin programlarıyla örtüşüğünü açıklamıştır. Duma'nın X. şubesinin gıda ve toprak komisyonlarının üyesi olan kadet Şahtatinski “Zıraat meselesinin” mahiyetini şöyle açıklıyor:

“Ziraat için gerekli olan toprağın büyük kısmı zadeganların, hazinenin, udel idaresinin, Alahazret kabinesinin, manastırların ve kiliselerin, kısmen de biz müslümanların, vakıf idarelerinin, yani camilerin elindedir. Bu sebepten sadece çiftçilikle uğraşan köylünün geçimini sağlaması için yeterli kadar toprağı yoktur.toprağı kendi emeğıyle beceremeyenlerin elinden almak ve becermek için toprağı olmayan köylülülere vermek lazımdır. Diyorlar ki, zadeganın toprağı onun mülkiyetidir; eğer zadeganın elinden toprağı alınsa, o zaman mülkiyetin kutsallığı bozulmuş olur ve o zaman yumruk hukuku oluşmuş olur, bu da cemiyetin dağılmasına ve kültürün ortadan kalkmasına sebep olur ” (Seyidzade, 2004: 234).

Füyûzat'ın yorumladığı gibi Şahtatinski özel mülkiyetin bedelli olarak kamulaştırılmasından yanadır. Yani kadetlerle aynı görüş paylaşmaktadır. O, özellikle zadeganların topraklarının kamulaştırılmasından söz etmiştir ki, buraya kabinet ve udel toprakları da dahildir. Bu kümeye kilise ve monastr topraklarını dahil etmeyerek vakıf topraklarını sahipkar toprağı olarak görmemektedir. Vakıf ve kilise toprakları hariç diğer toprak çeşitleri Azerbaycanlı milletvekilleri tarafından kamulaştırılması istenen topraklardır.

Zeynal Zeynalov (Hüseynzade bu milletvekilini sosyal demokrat olarak nitelendirmiştir) Müslüman Fraksiyonu'dan ayrılarak solcu “Müslüman Emek Grubu”na katılmıştı. Duma'da Bakı guberniyasının diğer guberniyalarla farkını izah etmiştir. Makalede Zeynalov'u Rus milletvekilleriyle mukayese etmiş, onun “Aleksinskiler, Kiselyovlar gibi cüret ve cesaretle” konuşamadığını belirtmiştir. *Hakayık-ı İctimaiyye, Yer ve İnsan* makalesi Duma'da giden ziraat meselesinin incelendiğı bir makaledir. Makalede Duma'da toprak meselesini ele alan Azerbaycanlı milletvekilleri ile birlikte sosyal demokratlardan Petersburg mebusu Aleksinski'nin konuşması takdir edilerek “müfessel bir nitg” olarak değerlendirilmiştir (Füyûzat, 1907 : 16/246).

Sosyalist Aleksinski'nin “istimlâk” meselesinin halledilmesindeki teklifi sert ve kesindir: “Biz nüceba emlakı olan arazinin müsadire edilmesi taraftarıyız” (Füyûzat, 1907: 16/246). O, 12,5 milyon haneden ibaret olan köy halkının refahını 135 bin mülkedara (zadegana) karşı koymuştur. Milleti, hukuksuzluk ve sefaletten ancak toprağın karşılıksız müsaderesinin kurtaracağına inanmışlardı. Zeynal Zeynalov ise bir sosyal demokrat olan Aleksinski'den cesaretsiz bir konuşma yapmıştır. Bakü çiftçilerinin “yerleri bilabedel” almak düşüncelerinin olmadığını dile getirmekle birlikte çiftçilerin toprağın bedelini ödemeye güçlerinin yetmeyeceğini söylenmiştir:

“Burada toprak azdır. Bütün olarak Bakı guberniyasının nüfusu 1.046.000 kişidir. Bakü kazasında toprağı ekebilen 735.000 kişidir, evlerin sayı ise 95.000'tir, bizim köylülerin istifade edebilecekleri topraklar ise toplam 1.486.644 desyatindir. Bu topraklardan 285.000 desyatini zadeganlara (mülkedar) mahsustur. Geriye ne kalıyor? Yalnız devlet köylülerine 1.068.434 desyatin. Cenablar, eğer şimdiki gibi, zadegan topraklarını (285.000 desyatin) köylülere vermesek, herbir köylüye 2 desyatine kadar toprak düşer. Herhalde 285.000 desyatin zadegan topraklarını köylüye vermek lazımdır” (Seyidzade, 2004: 236).³³

Bakü köylülerinin durumu hakkında bilgi veren ve onların o anki durumlarını sanayiciler ve işçilerin durumuyla kıyaslayan Zeynalov konuşmasını şöyle özetler: “... biz toprağı alamıyoruz, eğer bize toprak vermek istiyorsanız ve eğer Bakü guberniyası köylülerin yaşamasını istiyorsa, onu bize karşılıksız verin... Eğer sanayecilere toprak gerekliyse, bırakın onlar bu toprağı bizden alsınlar” (Seyidzade, 2004: 238).

³³ Dilare Seyidzade'nin *Azerbaycan XX Asrın Evvellerinde: müstegilliğe Aparan Yollar* adlı kitabının 225-296 sayfa aralıkları arşiv materyallerinden ibarettir. Burada o, Devlet Dumasında Azerbaycan'dan giden milletvekillerinin konuşmalarını vermiştir. Tezde de bu arşiv materyalleri kullanılmıştır.

Sosyalistler ve kadetlerin “istimlâk” meselesi hakkındaki görüşlerini geniş tahlile ve tenkide tabi tutan Hüseyinzade Fethali Han Hoyski’nin konuşması hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Fethali Han Hoyski “Toprak meselesi”yle ilgili konuşmasında Müslüman grubunun esas aldığı maddeleri kendisi aracılığıyla söylediğini belirtmiştir. Hoyski öncelikle hükümetin teklif ettiği “iskân” meselesine dikkat çekmiştir. Bu fikrin veya politikanın “devletin ayrı ayrı hisselerinin ve ayrı ayrı yerlerinin Ruslaştırılmasından ibaret” olduğu fikrini ortaya koymuştur. Özellikle Kafkasya, Türkistan ve esasen Kırgızların yerleştikleri bölgelerde mecburi iskân politikasının uygulandığına dikkat çekerek iskânın birtakım ekonomik ve toplumsal sorunlara yol açtığını belirtmiştir. “Müslüman grubunun nokta-yı nazarınca” toprak meselesi halledilene kadar iskânın devlet tarafından durdurulmasını teklif etmiştir.

Hoyski Müslüman grubun toprak meselesindeki tutumu hakkında bilgi vermiş, grubun “özel mülkiyetin mecburi yolla kamulaştırılması hukukuna” karşı çıkmadığını, fakat kamulaştırmanın belli bir fiyat karşılığında uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Hoyski Müslüman grubunun mülahazalarının kadetlerle aynı doğrultuda olduğunu söylemiştir (Seyidzade 2004: 234).

Kamulaştırılmış toprakların hangi devlet kurumunun kontrolünde olacağı meselesi Hoyski’nin teklif ettiği önemli meseleden biridir. Müslüman fraksiyonun sözcülüğünü yapan Hoyski problemin halledilmesi yönünde de tekliflerini ortaya koymuştur. Müslüman grubu toprakların kontrolünün “umumdevlet toprak fondu”nun değil, her vilayetin “vilayet toprak fondu” içinde yer alması ve bu toprakların istifadesinin bölgede daimi yaşayan şahıslara verilmesi gerekliliğini teklif olarak sunmuştur. Böylece bölgeye

sonradan gelmiş veya gelen şahısların toprak sahipliği kontrol altında olacaktı. XIX. yüzyıldan beri devam eden iskân siyaseti toprak meselesinin müzakeresinde bir daha vurgulanmıştır. Güney Kafkasya, Türkistan bölgesi ve Kırım'daki yaşananlar sıkıntıları bizzat ortaya ortaya çıkarmıştır. Özellikle mülkleri ellerinden alınmış köylüler ve bölgeye yerleşenlerin özel mülklerine dönüşmüş topraklar Türk bölgelerinden gelen milletvekillerinin de gündemindeydi. Sol görüşlü Kırım Tatarı Abdürreşid Mehdi'nin konuşması bu bağlamda çok anlamlıdır: “Evvelce onlar (topraklar) Tatarların mülkü, şimdi ise Kont Mordvinovların, Vorontsov-Daşkovların (Kafkas canişini (valisi), Kahovskiylarin ve onların kardeşlerinin mülkü oldular” (Kırımlı, 2010: 127). Duma'da konuşma yapan milletvekilleri sağ ve sol görüşleri temsil etmelerine bağlı kalmadan Türk coğrafyalarında yaşanan olumsuzlukları, hukuksuzlukları Duma kürsüsünde dile getirmişlerdir.

Füyûzat, II. Duma'nın “Toprak meselesi”ne ayırdığı müzakereleri Doğu-Batı ekseninde geniş bir şekilde tahlil etmiştir.

“Şark ve İslam aleminin Avrupa'ya karşı olan en büyük kusurlarından biri de budur ki, biz eşhasa hakayıkın kendisinden ziyade hürmet ve riyayet ediyoruz. Eşhası (adamlar) hakayıkla değil, hakayıkı eşhas sayesinde tanıyoruz. Bu sebeptendir ki, bizde ilm-i intikat asla terakki etmemiş, hatta bu ilmden diyebilirim ki, bizde hiç bir eser de yoktur. Bizde istediğin kadar meddah bulunur. Fakat bir ferd yoktur ki, intikad ile meşgul olsun. *Füyûzat* ise zamanemizin iktizası olarak hakayıkı mücerred surette öğrenmek ister” (Füyûzat, 1907: 16/242).

Füyûzat, Duma'da müzakere edilen “toprak meselesi”ni bir eleştirmen gözüyle gözlemlemiş ve değerlendirmiştir. Sosyalistlerin genel siyasî amaçlarına değinen yazar onların toprak ve yer hakkındaki “efkar ve nazariyyat”larıyla ilgili bilgi vermiştir:

“Cemaatin ihtiyaç gösterip istehlak edeceği mevaddi müctemien hasil etmek gibi bir esas-i maddiyyeye müstenid üsul-i ictimae sosyalizma denir. Sosyalizma maişetinin esası iki ünsürden ibarettir ki, biri efradın ittifak ve ittihadından teşekkül eden cemiyet, ya cemaat, digeri de “iktisab-i ictimai-yi servet” (obşestvennoe-hozyaystvo)dir. Cemaatin, iktisab-i ictimai servete olan nisbeti hayatın gıdaye, maksatın vasiteye olan nisbeti gibidir. Acaba iktisab-i ictimai servetin esası nedir?” (Füyûzat, 1907: 16/243).

Sosyalistlerin bakış açıları hakkında bilgi vermenin yanısıra bu konuyla ilgili kendi fikirlerini de söylemekten kaçınmamışlardır:

“Biz nüceba emlakı olan arazinin müsadire edilmesi taraftarıyız. Çünkü ancak bu suretle milleti ihtiyaçtan, hukuksuzluktan ve bulunup çapalamakta olduğu derake-yi müdhîşe-yi sefalatten hilas etmek olur... biz istiyoruz ki, 12 ½ (milyon) haneden ibaret köy halkı 135000 mülkedarı hakk-ı malikiyetten iskat edib yerlerini alsınlar...” (Füyûzat, 1907: 16/246).

10 Mayıs 1907 yılında Başbakan Pyotr Stolipin (1862-1911) Devlet Duması'nda toprak meselesine dair demeç vermiştir (Azerbaycan Tarihi V, 2008: 63). Bu, Çar hükümetinin sadece Rusya'nın iç guberniyalarını değil, Rus olmayan guberniyalarını da ilgilendiren bir ziraat bildirisi idi. Ziraat meselesi III. Devlet Duması'nda da görüşülmüştür (Azerbaycan Tarihi V, 2008: 65).

Duma'da müzakere edilen diğer bir mesele ise ülkenin siyasî ve ictimai hayatıyla ilgiliydi. Rusya, 1907 yılında siyasî ve ictimai karışıklığın yaşandığı, ülkenin her tarafında terörün yaşandığı bir ülkedir. *Duma ve Ahval-i Memleket* yazısında ülkenin durumu tahlil edilmiştir. 20 Nisan'da ülkede “divan-i örf-i askeri”nin (olağanüstü hal) kanunî müddeti bitmiştir. Bu dönemde yaklaşık 1000 kişi idam edilmiştir. “Bizim Kafkas'da birkaç müslüman bunun pençesine düştü. Bunların bazıları Devlet

Duması'ndaki Kafkas vekillerinden Mustafa Mahmudov, Han Hoyski ve Hasmehemmedov hilasa çalışılmak istedilerse de, fakat harbiye nazırı tarafından her nedense kabul olunmadı” (Füyûzat, 1907: 16/248). “Divan-ı örf-i askeri”nin verdiği kararlar general gubernatorlar (bölgeyi yönetenler-askerî güçler) tarafından bile ihmal edilmiştir. “Moskova divan-ı örf-i askerisi mühakimelerinin birinde birkaç kişi hakkında idam cezası yerine katorga (nefy-i sürgün) cezasına karar verildiği halde Moskova general gubernatoru Gerşelman bu kararı onaylamamış, yeniden divan-ı örf-i askeri teşkil ederek biçarelerin idamını hükmettirmiştir” (Füyûzat, 1907: 16/248).

Ülkedeki bu kanunsuz davranışlar Duma'da müzakere edilmiştir. Yelizavetpol Guberniyası'ndan (Gence bölgesi) Fethali Han Hoyski general gubernator Gerşelman'ın kanunsuz hareketlerinin yanı sıra Yelizavetpol general gubernatoru Bauer'in halka yaptıkları yanlış davranışlardan da bahsetmiştir (Seydzade 2004: 242-245). (Bauer Yelizavetpol şehrinde guberniya idaresinin köylü işlerinden sorumlu olan Kleşinski'nin ölümünden bütün şehir ahalisini sorumlu tutarak, şehrin Müslüman ahalisine para cezasının tatbik edilmesine karar vermiştir.) Bu konuşmada ülkede kanunların ihmal edildiği, dumada vekillerin bu duruma kayıtsız kalmayacakları belirtilmiştir.

Sibirya'da ve Sibirya hapishanelerindeki berbat vaziyet, Riga hapishanelerindeki olaylar Duma mebuslarının müzakere konusu olduğu için *Füyûzat* sayfalarında da bu durum ele alınmıştır. Hapishanelerde düzeni sağlamak için gönderilen devlet memurları son derece yeteneksiz ve yetersiz insanlardır: “Nerçinsk vilayetinde olan Algaç hapishanesine Riga şehrinden Borodolin adlı bir mehbes nazırı gönderilmiştir. Mebusların dad ve feryadına bakılırsa bu adam her nevi övsaf-i insaniyyeden aridir.” (Füyûzat, 1907: 16/249).

Nisan 1907 yılında Duma'da Hazar denizi limanlarında gemi tayfalarının tatiliyle ilgili hükumete sorulan soruların aciliyeti meselesi müzakere edilmiştir. Hazar'daki hadiseyle birlikte “Kafkasyamızda Lançhot köyünün 45 bin manat kadar ceza-yı negdiye mahkum edilmesiyle oraya zecri asker bölüklerinin gönderilmesi” meselesi de yukarıdaki meseleyle birlikte ele alınmıştır (Füyûzat, 1907: 16/249). Hazar denizindeki gemi tayfalarının tatili meselesiyle alakalı müzakerelerde “oluşmuş ihtişaşlar umumdevlet ehemiyetli olduğuna göre” hükümet “jandarmaların elahidde korpusunun kumandanı general-mayor Taubeni” (*Füyûzat*'ta bu isim Fon Naubenolarak olarak geçer) Petersburg'dan Bakü'ye göndermiştir (Seydzade, 1907: 169; Füyûzat, 1907: 16/249).

Rusya'nın en büyük sanayi şehirlerinden biri olan Lodz şehrinde de ihtişaşlar yaşanıyor, “amele ve işçiler birbirini katlediyorlar” (Füyûzat, 1907: 16/249). Bombalar patlamadan müsadere olunsa da ülkede sabitlik sağlanamamıştır. *Füyûzat*, bu durumdan çıkış yolunu “Devlet Duması'nın devamından, devam-ı mücahidatından, hazırladığı kanunlardan, layihalaradan” ibaret olduğunu görmektedir (Füyûzat, 1907: 16/249). Bununla ilgili 9 Nisan'da Müslüman mebuslar tarafından da “tegbihname tanzim edilmiştir.”

29 Nisan tarihli sayıda II. Duma'nın kapatılma ihtimalinden bahsedilmiştir. Duma'nın devam edip etmeyeceğine dair dönem gazetelerinde çok sayıda haber yer almıştır. İngiliz *Times* gazetesinde Martens “Devlet Duması'nın dağıdılması ile bade intihabat kanununun tebdili” ile alakadar olan bir makale yayınlamıştır. Martens “sıfat-ı resmiyeye haiz”, kongrelere Devlet tarafından “mürehhes olarak” gönderilen , Portsmut'ta “akt-ı sulh ederken” graf Vitte ile birlikte oraya giden bir devlet adamıdır. Onun yazılarıyla II. Devlet Duması'nın kapatılmaya doğru gittiği anlaşılmıştır.

20 Şubat 1907 yılında faaliyete başlayan II. Devlet Duması 3 Haziran 1907 yılına kadar (103 gün) faaliyet gösterdi. 3 Haziran'da Duma'nın faaliyetinin durdurulmasına dair Çar “Ferman-ı Hümayun” imzaladı:

“İcra-yi hükümet eden Senat namine 3 Haziran'da verilen ferman-ı humayuna göre padişah imperator hazretlerinin buyurdıkları irade-yi seniyye şudur:

1. “Devlet Duması tetil olunsun
2. 1 Eylül'den itibaren yeni intihabat teyin olunsun.
3. Devlet Duması'nın vaqt-i ictimai bu sene noyabrın birisine tayin olunsun.
4. Bundan başka aynı tarihte bir hatt-ı humayun (manefesto) ve yeni bir intihab kanunu neşr edilmiştir” (Füyûzat, 1907: 19/289).

Füyûzat, II. Devlet Duması'nın faaliyetinin durdurulmasıyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Hükümetle Duma arasındaki anlaşmazlığa sebep olan “arazi” meselesi üzerinde durulmuştur. Aslında I. Devlet Duması'nın dağıtılmasının sebepleri içinde “arazi” meselesi de vardır. II. Devlet Duması hükümetle arayı açacak meselelerden ne kadar uzak durmaya çalışsa da bu mesele hükümetle Duma arasında gerginliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İkinci mühim mesele “aff-ı umumi” maddesi idi. Bu mesele Çar'ın imtiyazı dahilinde bir meseleydi. Yönetim tarafından onaylanmayan bu mesele hukukçulardan ibaret bir komisyona verilmiştir. Fakat meselenin müzakeresi yapılmadan Duma kapatılmıştır.

Füyûzat Duma'nın kapatılmasının sebeplerini de sayfalarında tartışmıştır. Partilerarası anlaşmazlığı bu duruma bir sebep olarak ortaya koymuştur. Çara su-i kast yapılması mecliste protesto edilmiştir, fakat bu protesto zamanı sol görüşlü mebuslar mecliste bulunmamışlardır (Füyûzat, 1907: 19/293). Bu mesele ve hükümet tarafından tanzim ve teklif edilen bazı projelerin Duma tarafından reddedilmesi hükümetle Duma arasındaki karşı durmanın oluşmasına sebep olmuştur.

Füyûzat, Duma'da müzakire edilen birçok meseleyi sayfalarına taşımıştır. Ali Bey Hüseyinzâde tarafından yazılan *Ahval-i Alem ve Dirî Müstehaseler* adlı makalede ülkede, özellikle Duma'da gündem olan meseleler tartışılmıştır. Bu meselelerden biri de “terrörün zemm ve tegbihine dair olan teklifi mütalie ve müzakire etmek” maddesinin 16 Mayıs'ta 146 reye karşılık 215 oybirliği ile Duma'nın imtiyazı dışında olduğunu onaylanmasıydı (Füyûzat, 1907: 19/294). Duma'nın aldığı kararlarda sağcılar hükümetin yanında yer alırken, monarşistler (Purişkeviç, Kruşevan, Bobrinski) ve sosyal demokratlar sağcılara karşı olan güçlerdi. Bu güçler Duma'nın kapatılmasından yanaydılar. Monarşistler Moskova'da Duma'nın kapatılması için “ictimâ edip orada şahşahâlî mevkiplerle güçlerini aleme göstermek istediler” (Füyûzat, 1907: 19/294).

Duma'da çoğunlukta olan partilerin Duma'yı kapatma isteği ve hükümetle Duma arasındaki anlaşmazlık Duma'nın kapatılma sürecini hızlandırmış oldu. Manifestoda Rusya'yı “sakinleştirmek” için yaradılan Duma'nın ümit vermediği ve terkinin önemli bir kısmının “karışıklığı artırmak ve devleti yıkmak için çalışan” kimselerden oluştuğu söylenmiştir (Seyidzade, 2004: 170).

Azerbaycanlı milletvekilleri Duma'da müzakere edilen birçok meselede fikir beyan etmiş, görüş ve fikirlere katılmışlardır. Bir öğretmen olan Mahmudov Duma'nın halk eğitimi komisyonunun üyesi olarak, Halk Maarifi Bakanı tarafından takdim edilen kanun taslağı üzerine konuşma yapmıştır. Mahmudov Müslüman öğretmenlerin hukukî durumlarından söz etmiş, kendi dillerinde konuşamayan, halk eğitimi alanında herhangi bir görev alamayan Müslüman öğretmenlerin insan gibi yaşamak hukukundan mahrum olduklarını dile getirmiştir. Rus hükümetinin polise (2.361.460 ruble) ve halk eğitimine (114.000 ruble) yaptıkları harcamalarını statistiğini vererek eğitimin nasıl bir durumda olduğunu göstermiştir (Seydzade, 2004: 240-242).

Fethali Han Hoyski ve Halil Hasmemmedov Duma'da birçok meselenin müzakeresine iştirak etmişler, görüş ve tespitlerini sunmuşlardı. Onlar yerli mahkemelerin teşkil edilmesi ve ıslahatıyla alakalı kanun taslağının müzakeresine iştirakla birlikte bu meselelere dair teklifler ileri süren konuşmalar yapmışlardı. Tebliğlerde Kafkasya'daki durum mercek altına alınmış, mahkeme organlarının vaziyeti hakkında malûmat verilmiştir (Seydzade, 2004: 245-251).

Füyûzat, Devlet Duması ile ilgili bilgi ve haberleri sayfalarına taşınmakla anayasalı devletin hudutlarını çizilmeye çalışmıştır.

Birinci Duma'nın talihsiz sonu Gaspıralı'yı üzmüş, bundan dolayı hükumeti (dolaylı olarak Çarı) tenkit etmiş, 1905 ihtilaliyle halka verilen imtiyazların ve meşrutî sistemin gereklerinin yerine getirilmesinin şart olduğunu savunmuştur. Gaspıralı, "Bir oyuna girme, girdikten sonra oyna" diyordu. Buna rağmen yine de Müslüman Türklere "çok vakıt sabır ve tahammül ettik, şimdi de itidali kaybetmeyip, çapmak-talamak yollarına girmeyelim" tavsiyesinde bulunarak, gayretlerin İkinci Duma'da Müslüman milletvekillerin sayısını artırmaya teksif edilmesini, zira "her işi görececek olanın Millet Meclisi" olduğunu ifade etmiştir (Kırımlı, 2010: 140).

Ansiklopedizmin temeli, bilimin bir politikası olmadığı düşüncesidir. 1860'larda bu görüşe katılanlara göre, Batılılaşmak, insanın bilgisini artırmaktı. Sonradan Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların edebî alana egemen olmalarıyla bu tutum değişmiştir. Batılılaşmak, parlamenter rejim yandaşı olmak ve onu Osmanlı İmparatorluğu'na uygulamak aynı sayılmıştır. Buna batılılaşmanın "siyasîleştirilmesi" denebilir. O devirden beri Batılılaşma teorilerinde, bu iki ana tutumdan esinlenen iki ana akımın etken olduğu söylenebilir. Ahmet Midhat Efendi bir "ansiklopedist"ti. Jön Türklerse Batılılaşmayı yeniden bir siyasî sorun olarak ele almışlardı. ... Abdullah Cevdet, kültür

sorunları çözümlenmeden önce hiçbir şekilde politika yapılamayacağına inandığı derecede, daha çok, eski "ansiklopedist" akıma dönüşü temsil ediyordu (Mardin, 25). Ali Bey Hüseyinzâde ve onun etrafındaki kuşak da Osmanlı aydın sınıfının Tanzimat ve Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devletinde oluşan aydın kuşağının etkilenmişlerdi. Onlara göre zihinsel kültürel yenileşme, halkın bilinçlenmesiyle edinilebilir. Bu noktada Batının fen ve teknolojik, hatta edebî sahadaki gelişmişliği örnek alınmalıdır. Siyasî faaliyetlerinin bir partileşme dönemine denk gelmesine rağmen (İttihad-ı Terakki) onlar Namık Kemaller, Midhat Paşalar, Süaviler örneğinin temelinde bakış açılarını şekillendirmişlerdir. Aynı zamanda batılılaşmayı edebî ve sosyal hayatta bir ihtiyaç olarak görmelerinin yanısıra siyasî hayat için de bir kurtuluş yolu olarak düşünmüşlerdir. *Füyûzat*'ın parlamenter sisteme karşı ılımlı yaklaşımı bu kuşağın batılı devlet yönetimine duyduğu özlemin dışı vuruşu olarak ifade edilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FÜYÛZAT DERGİSİ VE ORTAK EDEBÎ DİL KAVRAMI

3.1. Füyûzat Dergisinde Edebî Dil Olgusu

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanlarının sosyal ve siyasî hayatlarındaki değişme ve gelişmeler, onların kültürel ve toplumsal hayatlarını büyük oranda etkilemiştir. Özellikle, bu dönemlerde karmaşık bir yapılanmadan geçen “Rusya Müslümanları” (Türkler) XX. yüzyılın başlarında yeni bir döneme, milletleşme - uluslaşma sürecine girmişlerdir. Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu ve İran üçgeninde yaşanan meşrutî gelişmeler, edebî ve kültürel yenilikler, sosyal hayattaki değişiklikler, Rusya'nın siyasî sınırları içinde yaşayan Müslüman-Türk halklarını da etkilemiştir. Zira bu halklar Rusya'nın tebaası durumunda idiler. Rusların uyguladıkları sert politika karşısında milletleşme süreçlerini tamamlayan, hatta yeni devletlerin ve özerk cumhuriyetlerin ortaya çıkışını hazırlayan bu süreç, başlangıçta millîliği ve moderniteyi hızlandıran birçok faktörle birlikte yürümüştür.

Rusya Müslümanlarının edebî, siyasî, sosyal hayatlarındaki hareketlenmeler milletleşme süreçlerinin tamamlanmasına ivme katmış, kültürel hayattaki değişmelerin istikametini batıya yöneltmiştir. Moderniteyi hızlandıran dinamiklerden bir de dildir. Türk ittifadının temelinde duran edebî dil tartışmaları 1905 yılından itibaren matbuatta sıcak tutulan bir mesele olmuştur.

Edebî Türkçe meselesi sadece matbuat organlarının sayfalarında tartışılmamıştır. Türkler arasında modernleşme yoluyla bilinçlenmeyi, millet şuurunu yerleştirmek için,

halkı cehaletten kurtarmanın yollarını arayarak eğitime önem veren ve eğitimle Türk modernleşmesini hızlandırmaya çalışan Türk aydınları, Türkler arasında dil birliği meselesini matbuatla birlikte okullarda verilen eğitimle de tamamlamak istemişler. 1906-1907 yılları arasında Rusya Müslümanlarının aydın kesimi çeşitli amaçlarla bir araya gelerek birçok toplantı yapmıştır. 15 Ağustos 1905 yılında gerçekleşen Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı devlet tarafından izin verilmemesine rağmen yapılmıştır. Onu takip eden 3. Toplantı ise 16-21 Ağustos 1906 tarihinde gerçekleşmiştir. 3. Kongre Umum Rusya Müslümanlarının ilk aleni toplantıları yönüyle ehemmiyeti haiz olmakla birlikte resmî izne dayandığı için de diğerlerine göre kalabalık bir kongre olarak değerlendirilmiştir (Devlet 1999:109). Toplantının en önemli konularından biri eğitim meselesidir. 32 maddeden ibaret olan bu eğitim raporunun³⁴ 30.

³⁴Kongrede kabul edilen eğitim raporu:

1. Bütün köylerde müslümün çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacak.
2. Müslümanların çok sayıda yaşadıkları yerlerde iki sınıflı ortaokullar açılacaktır.
3. Okullarda eğitim ana dilinde olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dili eğitimi ilkokullarda mecburi değildir, ancak ortaokullarda ders programına alınmalıdır.
4. İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından aşağı olmamalıdır.
5. İlk ve ortaokullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekim'den 15 Nisan'a, şehirlerde 1 Eylül'den 15 Mayıs'a kadar sürer.
6. Ortaokula ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.
7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkan dahilinde her yerde aynı programa göre yapılacaktır.
8. Okullarda uygulanacak tek bir programın tesbiti gayesiyle Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, mesela Kazan, Petropavlosk (Kızılyar), Taşkent, Tiflis, Bahçesaray vb. kongreler düzenlenmelidir.
9. Ağustos 1907'de Kazan'da bütün Rusya müslümanları öğretmenleri delegelerinin bir kongresi düzenlenecektir. Burada Mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongrelerin kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve "Bütün Rusya Öğretmenler Birliği"ni kurma meselesi görüşülecektir.
10. Okullarda sağlık kurallarına ehemiyet verilecektir.
11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devlet, zemstvo ve belediyeler tarafından yapılacak; bu iş ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmesiz tatbik edilecektir.
12. Her müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburi olacaktır.
13. Okulların yönetimi ve teftişi müslümanların elinde olacaktır.
14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.
15. Öğretmenler yerli halkın gizli oyları ile seçilecektir.
16. Öğretmen okullarının ihtiyacı karşılayacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitim usulünü öğretecek ve eğitimcileri yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.
17. Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
18. Müslüman okullarının öğretmenleri ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarla Rus meslektaşları ile aynı haklardan faydalanırlar.
19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere ana dili ve edebiyatı öğretilir.

maddesi “Edebî Türk Dili”yle ilgiliydi. Bu maddeyle Türk dilinin ortaokullarda mecburî bir ders olarak okutulması öngörülmüştür. (Zenkovsky 1971 : 78; Devlet 1999:112-113). İsmail Bey Gaspıralı’nın “Bizler umumen Türkler, aslımız birdir, neslimiz birdir. Zamanlar mekanlar ihtilafıyla şivemizde, adatımızda ihtilaf peyda oldu; gittikçe tefavüt arttı. Birimiz diğerimizin lisanını anlamamak derecesine geldik... Mektep-Medrese Komisyonu hazır etmiş dukladda (rapor) ibtidai mekteb derslerine dört sene tayin olunmuştur. Üç senesi sade mahallî lisan ile olsa, dördüncü sene de umumî bir lisanla yazılmış kitab tedris olunsu, tedricen lisan birleşür idi” teklifi üzerine meselenin kararnamede yer alması kesinleşmiştir (Hablemitoğlu, 1997: 76).

Millî bilincin şekillenmesinde öncelikli şartlardan biri, hatta birincisi olan edebî dil meselesi, dönem aydınlarının çözmek istedikleri sorunların en başında yer alarak önemini 1920’li yıllardan sonra da sürdürmüştür. Millî kültürün ve Türkçülük akımının temel ilkelerinden biri olan ortak edebî dilin oluşturulmasına yönelik fikirler, 26 Şubat-5 Mart 1926 yılında Bakü’de 131 temsilcinin iştirakı ile 17 toplantının yapıldığı, Türklerin

-
20. Okullarda okutulacak kitaplara ve en iyi eserlere verilecek mükafatları tespit için “Bütün Rusya Müslümanları Kongresi”nde bir komisyon kurulacaktır.
 21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve ana dili dersler daha esaslı yapılmalıdır.
 22. Müslüman çocukların okudukları Rus okulları pedagoji ve mütevelli heyetlerine müslümanlar da üye seçilir.
 23. Medreselerde (yüksek okullar) eğitim ve maddî imkanların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.
 24. Dini bir müessese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhani müesseselere devredilmelidir.
 25. Medreselerin program ve talimatları yüksek dini müesseseler tarafından teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanır.
 26. Medrese talebeleri (Rus) ortaokul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.
 27. Medresede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları, sadece imam ve hatip sıfatlarını haiz olanların müderrislik yapmaları lazımdır.
 28. Medreseler halk tarafından seçilen ve mütevellilerin gözetimi altında olacaktır.
 29. Müderrislik hakkını almak için a) seçilmiş olmak; b) imtihan vermiş olmak; c) dini meclis tarafından tasdik edilmiş olmak gerekmektedir.
 30. Edebî Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) öğretimine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders müslüman talebeleri için ortaokullarda (iki ve üç sınıflı) mecburi olup imkan olan yerlerde ilkokullarda da okutulmalıdır.
 31. Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelerden alınan ücret ile karşılanır.
 32. Medreselerde mümkün olduğu nispette çok okuma odası açılmalıdır (Devlet, 1999:112-113).

diline, tarihine, edebiyat ve kültür tarihine bakışın tartışıldığı, 38 konuşmanın sunulduğu I. Türkoloji Kurultay’da da tartışılmıştır. Bu kongre, Türk ortak dilinin tartışıldığı ve çözüm yolu arandığı en yüksek makamdır.

Tarihî kayıtlara Rusya Türklerinin alfabe ıslahatı sebebiyle toplanmış bir kongre olarak geçen I. Bakü Türkoloji Kongresi’nde, bilim adamlarının gündemine edebî dil meselesi hazırlıksız olarak taşınmamıştır. Samoyloviç, Berdiyev, Cebiyev ve Ömerov gibi bilim adamlarının edebî dille ilgili tezleri mevcuttur (Nerimanoğlu; Ağakişiyev, 2006 : 291-300). Ağamalıoğlu'nun başkanlığında 15 Mart tarihli 15. toplantıda edebî dile dair görüşmeler sürdürülmüştür. Bu toplantıda Gabitov ve Hakimov Tatar Türkçesiyle, Köprülüzade Mehmet Fuad ise Türkiye Türkçesi ile konuşma yapmışlardır.

XX. yüzyılın ilk yıllarında edebî dil tartışmalarına aktif olarak iştirak eden ve bu anlamda bir ekol oluşturan *Hayat* ve *Füyûzat*’ın kurucusu Ali Bey Hüseyinzâde ve adı geçen gazete ve dergiye sıkça yazan Hasan Sabri Ayvazov da Kurultay’a iştirak etmişler. Ayvazov “Türk qavımlarınıñ yazı, til ve imlâce parçalanmaması ve hepimizin bir yol ile kitmemiz içün eski elifba ve imlâda qalmalıyız, yahut hepimiz birlikte bir asriy elifbaya keçmeliyiz. Bence asriy elifbaya keçilmelidir” gibi bir açıklamayla kongrede düşüncesini ortaya koymuş, Türk halklarının dil ve imlâ bakımından parçalanmamaları için bütün Türklerin aynı alfabeyi kabul etmeleri gerektiğini savunmuştur.³⁵

³⁵ Geniş bilgi için bkz.: Birinci Türkoloji Kongresi. Hasan-Sabri Ayvazov’ın nutgu: <http://5daqqa.blogspot.com/2014/05/birinci-turkoloji-kongresi-hasan-sabri.html> (erişim tarihi: 05.03.2014).

Devlet terörünün hüküm sürdüğü Sovyetler Birliği döneminde, bu düşüncenin sahipleri Türkçülük ve İslamcılık yaptıkları gerekçesiyle uzak ve ıssız yerlere sürülmüş, aç bırakılmış, hapse atılmış veya kurşuna dizilmişlerdir. İdeolojinin tarihî süreci incelendiğinde *Füyûzat* ve Ali Bey Hüseyinzâde'nin *Füyûzat'tan* önce yayınladığı *Hayat* gazetesi bu ideoloji için gerçek anlamda bir kürsü vazifesini yerine getirmiştir. Uluslaşma sürecinin tezahürü olan dil olgusuna, Rusya Türkleri arasında yaşanan dil tartışmalarına kendilerince bir çözüm getirmeye çalışan *Füyûzat* ve Füyûzatçılar inandıkları ülkünün ifadesini İstanbul Türkçesi'nde görmüş ve dil tartışmalarını dilde ittihat teziyle çözmek istemişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Azerbaycan'da yaşanan toplumsal değişiklikler, yeni fikirli insanlar, başka bir ifadeyle I. Yeniler (Azerbaycan düşünce tarihinde maarifçiler olarak bilinir),³⁶ toplumu cehaletten kurtarmanın yollarını aramışlar. Cehaletin yaşandığı Müslüman-Türk toplumunda geri kalmışlığın sebepleri araştırılmış, kültürel faaliyetlerin gelişmesi için çaba gösterilmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında yetişen aydın kesim (bu aydınları II. Yeniler olarak addetmek mümkündür), fikrî yönümlü değişikliklerin peşinden gitmekle yetinmemiş, toplumda fikir hareketlerinin oluşmasını ve siyasî fikirlerin toplum hayatına yerleşmesini de amaç edinmişlerdir. Bu yeni ekolde (II. Yeniler) dönemin birçok siyasî ve tarihî şahsiyetinin adını zikretmek mümkündür:

*³⁶Maarifçi:Sözü edilen dönemde, cemiyette ve din anlayışında yenileşmeyi, ıslahatı arzu eden ve bu yolda özellikle eğitim alanında çalışmalar yapan, eğitici, edebî, ilmî eserler yazan, aynı ideallerle gazetecilik yapan aydınlara Azerbaycan Türkçesi'nde, aydınlanma çağı münevverleri manasına "maarifçiler" denilmektedir(Yavuz Akpınar, *Çağdaş Türk Edebiyatları-I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları2013,s.11)http://www.academia.edu/5285913/%C3%87A%C4%9EDA%C5%9E_T%C3%9CR_K_EDEB%C4%B0YATLARI_II_ANADOLU_%C3%9CN%C4%B0VERS%C4%B0TES%C4%B0 (erişim tarihi 11.04.2014)

Ali Bey Hüseyinzâde (1864-1941), Ali Merdan Bey Topçubaşov (1862-1934), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Hasan Bey Zerdabî (1837-1907), Memmed Ağa Şahtatinski (1846-1931), Celil Memmedguluzade (1869-1932) gibi aydın zihniyetler Azerbaycan düşünce tarihinde önemli vazifeler üstlenmişlerdir.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya Türkleri arasındaki sosyal ve kültürel hareketlenmeler, eğitim alanında ortaya çıkan yeniliklerin bir önceki yüzyıla göre artan hızı, farklı kültürel ve siyasal ortamlarda eğitim alan insanların ülkeye dönüşü ve onların temsil ettikleri ideolojik akım, Rusya Müslümanlarının fikrî yapılarının biçimlenmesine ve millî bilincin uyanmasına hız katmıştır.

Füyûzat etrafında toplanan devrin önemli fikir ve sanat adamları Azerbaycan’da millî şuurun uyandırılması sürecini başlatmış, dergiyi ideolojilerinin (Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak) taşıyıcısı boyutunda düşünmüşlerdir. Füyûzatçılık Azerbaycan’da romantizmin, ortak Türk dilinin, ortak edebî dil anlayışının, İslamcılığın, millî meselelerde Farslaşma ve Ruslaşmaya karşı Türkçülük ideolojisinin tebliği anlamını ifade etmektedir (Yıldırım 2013 :153).

Edebî dil meselesi İsmail Gaspiralı’nın hedeflerinin içindedir. Türklerin dünyada geri kalmışlığının, kendi ifadesiyle “nüfuzsuzluğunun, sessizliğinin” sebebini “lisan-ı umumî” ye sahip olamamalarında görmüştür:

“Yirmi beş seneden beri dediğim, yazdığım, çalıştığım budur. Çare açmak, yol açmak, başka bir sey değildir. Çünkü kavi, necip, ömürlü, sabırlı ve cesaretli olan Türk milletinin, perakende düşüp, Sedd-i Çin’den Akdeniz’e kadar yayıldığı halde, nüfuzsuz, sessiz kaldığı lisansızlığından, yani lisan-ı umumî (ortak dil)ye sahip olamadığından ileri gelmiştir” (Toker, 2001:34).

Gaspıralı millet olma bilincinin temelini ortak edebî dilde görmüştür. Bu sebeple “dilde, fikirde, işte birlik” sloganıyla kültürel teceddüdü Türkler arasında yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Hablemitoğlu, Gaspıralı’nın edebî dilli ilgili fikirlerini şöyle özetlemiştir:

1. Türkçeden mümkün olduğu kadar yabancı dil ve kaideleri çıkarmak,
2. Okur yazarlar tarafından anlaşılmayan arabî ve farsî tabirleri kaldırmak,
3. Her şivede pek kaba olmayan mahallî kelimeleri Osmanlı-Türk tasrifine uydurarak kullanmak (Hablemitoğlu,1997: 31)

Füyûzat dergisi, İsmail Bey Gaspıralı prensiplerine sadık kalarak edebî dil meslesini birincil mesele olarak kabul etmiş, mesleyi sayfalarında tartışmaya açmıştır. *Füyûzat* mensupları mahallî dilin üstünde bir dil kullanmışlardır. Füyûzatçılar edebiyatı dilin zenginleştirilmesi araçlarından biri olarak görmüş, dilin edebîliğine ve zenginliğine önem vermiş, dilde ortaklık düşüncesinden hareket etmişlerdir. Nitekim Ayvazov bu edebîlikte Osmanlı Türkçesinin işlenmişliğinden bahsetmiştir: “Osmanlıların bugün kullandıkları lisanın aslı Çağatay lehçesi ise de çalışmışlar çabalamışlar, Araptan almışlar, Farsîden ehz etmişler, kendisine güzel bir süs vermişler, mükemmel bir lisan sahibi olmuşlar.” (Füyûzat 1907: 16/253). Ayvazov Osmanlıcanın Kırım'da “temim” edildiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Kırım'daki fikrî yapının oluşmasında Osmanlı üdebasından ve muhitinden söz ederek “maarif, medeniyet sözleri, terakki fikri Kırım’a Türkiye’den aks etmedi mi?” diyerek Osmanlı Devleti’nin Kırım üzerindeki kültürel tesirine vurgu yapmıştır. Osmanlıların kullandıkları lisanın

edebîliğinden hareketle ölçütlüğünün uygunluğunu savunmuştur (Füyûzat 1907: 16/253).

Osmanlı Türkçesi dönemin İmparatorluk dilidir. Dilin ağıdalı özelliği reformatörler tarafından eleştiri objesi olsa da, genel görüş Osmanlı Türkçenin edebî dil statüsünde kullanılması idi. Bernard Lewis, Osmanlı Türkçesi hakkında şunları yazmıştır: “Osmanlı Türkçesinde zengin ve incelikli ifade biçimleri oluşturulmuştu ve bu, ihtişamlı bir uygarlığa layık bir vasıtaydı” (Lewis 2013: 12).

Türkler arasındaki dil tartışmalarının olumsuz taraflarını İsmail Bey Gaspıralı da sık sık dile getirmiştir. Modernitenin temelini eğitimle ilişkilendiren Gaspıralı, dili modernitenin yegane unsuru olarak görmüş, yayınladığı gazete ve dergilerde ortak dil kullanarak dönemin örnek anlaşıma dilini Rusya Türklerine sunmuştur (Akpınar 2001 : 1).

İsmail Gaspıralı'nın kullandığı ve yaygınlaştırmaya çalıştığı ortak dile karşı Türk halkları arasında yerel dillerini tercih eden edebiyat ve matbuatta bu dili kullanma eğilimli bir zümrenin de neşet ettiğini belirtmek gerekmektedir. Bu bağlamda sadece Kırım'da değil, diğer Türk halkları arasında da dil tartışmaları görülmektedir. “Tatarcılık” akımı yanında Orta Asya'da da yerel dili kullanma eğilimli aydın zümre yetişmiş, bu durum Kafkasötesi Türkleri arasında da taraftar bulmuştur (Devlet 1999 : 161-167).

Fikrî hareketlerin başını çeken dil tartışmaları edebî ve kültürel olmanın yanı sıra, millî bilinçlenmenin doğurduğu bir olguydu. Hasan Sabri Ayvazov bu dil tartışmalarını “Açık yaz, Tatarca yaz!” lakonik/ kısa, fakat anlamda öz cümlesiyle ifade

etmiştir. Bu yaklaşım, Rusya Türkleri arasında doğan dil tartışmasının en açık ifadesidir.

“Tatarca yaz” ibaresi dönemin edebî kültürel tezatını yansıtmakla birlikte, Azerbaycan`da iki edebî ekolün temeline duran sorunla ilgiliydi (Füyûzat 1907: 16/253). Azerbaycan muhiti için bu yıllarda *Molla Nasreddin* (1906-1931) ve *Füyûzat* dergilerinin hitap ettikleri hedef kitleleri onların dergiye yansıttıkları dil özellikleriyle bizzat ilgiliydi (Uygur 2007: 53-64). Aydın öbekleşmesi, edebiyatta edebî ekollerin oluşması, siyasî bakış açılarının biçimlenmesindeki etkenler bu dergiler etrafında toplanan aydın kesimin kültürel toplumsal fikirleriyle ilgilidir. Fakat ekoller arasındaki gelgitler ve aynı ekolün temsilcisi olmakla birlikte kimi zaman onları eleştirmekten kaçınmayan bir zihniyetle de karşılaşmak mümkündür. Ali Erol başlarda bir *Füyûzat* yazarı olan Abdulla Şaik’in (1881-1959) kişiliğini yansıtan şu cümleleri bu bağlamda alıntı yapmıştır: “*Molla Nesreddin* mecmuesinde Memmedguluzade ve Ömer Faig, Mehemed Hadi`nin ve Müznib`in lisanına ciddî hücumlar yapar ve keskin makaleleri ile dili temizlemeye, sadeleştirmeye çalışırdılar. Fakat *Molla Nasreddin`in* dili sade ve anlaşılır olmakla beraber cümle yapısı açısından Rus ve Arap gramerinin müeyyen tesiri vardır” (Erol 2011:1048).

1905 İhtilali`nden sonra fikir akımlarını temsilen dergi ve gazeteler neşredilmiş, bu gazete ve dergilerin etrafında oluşan aydınlar arasında fikir ayrılığıyla birlikte, edebiyata bakışlarında ve dili kullanma tavırlarında ciddî farklılaşma oluşmuştur. Bu farklılaşma 1990`lı yıllardan sonra edebî dil tarihinin devirleştirilmesi meselerinde satirik-realistler ve lirik-romantikler olarak iki gruba ayrılmıştır. Bu şemalaştırmanın temelinde duran mesele onların eserlerde kullandıkları dil ile ilgiliydi. Hudiye`nin “Satirik-realistlerin lirik-romantiklerden bir farkı de bundan ibaretdir ki, birinciler, genellikle ‘yerli’ dili

edebî dil seviyesine getirmeye çalışıldılar, ikinciler ise İstanbul'dan hazır edebî dil getirmeyi tebliğ edirdiler -daha doğrusu, pratik olarak o dilde yazıyorlardı.” Daha sonra Hudiyev satirik-realistler ve lirik-romantikler kavramlarını açarak devam etmiştir: “Mollanasreddinciler devamlı göstermişlerdir ki, edebî dil ile yazarın, matbuat dili ile halk dili arasında uçurum olmamalıdır. Onlar “Hayat”ın, “Füyûzat”ın, “Şelale”nin dilini ve o organların dil politikalarını, Hüseyinzâde’nin edebî dil hakkında görüşlerini tenkit ederken meseleye bu açıdan yaklaşmışlardır” (Hudiyev, 1995: 412).

Edebî dil zarureti neden doğmaktaydı? Böyle bir dil tartışmasını doğuran sebepler nelerdi? Rusya, Azerbaycan Türklerine Kafkasötesi Tatarları derken, onlar kendilerini o mıntıkanın yerel idarelerinden birisi olan Şirvanîler diye adlandırdılar. (Swietochowski 1991:117) Bu, geleneğe bağlılık idi. Aynı tartışma Kazan Tatarları arasında da sürüp gitmekteydi. Hüseyinzâde, Türk adını ön plana çıkararak, Türk kimliğinden hareketle Türk modernleşmesine gidilecek yolun ortak Türk medeniyeti ve ortak Türk dili vasıtasıyla gerçekleşeceğini kanıtlamaya çalışmıştır. O, hükümdar adlarının (Cıgatay ibn Çingiz, Nogay Han, Özbek Han, Sultan Osman ibn Ertoğrul, Tatarhan) devlet adları olarak addedilmesini “kusur” olarak değerlendirmiş, bu adetin terkedilmesi gerektiğini şart koşmuştur (Füyûzat 1907: 9/140). Bu, Türk tarihi ve kimliğine yeni bir yaklaşımdı.

Füyûzat’ın hemen hemen bütün sayılarında yazıları yayımlanan Hasan Sabri Ayvazov (Kırım), Ahmet Râik (Kıbrıs), Ali Bey Hüseyinzâde (Bakü) edebî dil meselesini yazılarında sık sık ele almış ve bizzat bu konuyu içeren makalelerle konunun

güncelliğine katkıda bulunmuşlardır³⁷. Daha ilk sayıda Ahmed Râik ortak dille (lisanı umumi-yi edeb) ilgili fikirlerini ifade etmiştir: “...tevhid-i-lisan ile hep millî, sırf Türk malı parlak bir edebiyat... hudud-u Çinden Ağ denize kadar bütün Türklerin şükufe-yi ruhi olacak bir edebiyat-ı garre vücuda getirilmesi zamanı gelmiştir. Bunun için de Osmanlı, Kırım, Kafkas, Kazan, Maverâünnehr, ilah. Türklerinin matbuat vasıtasıyla bir temas-i daimi-yi fikri halında bulunması... yekdigerinin tekemmülât ve terakkiyat-i lisaniyyesini takip etmesi elzemdir.” (Füyûzat 1906:1/9). *Füyûzat*’ın ilk sayılarında ortak edebî dille ilgili yazıların yayınlanıyor olması derginin dil ile ilgili önemli girişimlerini ortaya koymaktadır.

İdelojik görüşlerin biçimlenmesinde aracı rolünü üstlenen matbuat, edebî dil meselesini desteklemiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru kısa ömürlü yayın hayatları olan birkaç gazete - *Ziya* (1879-1880), *Ziya-i Kafkasya* (1880-1884), *Keşkül* (1883-1891) – gibi matbuat organları Kafkasötesi ahalisinin birer etkinliği sayılmakla birlikte fikrî temel oluşturucu özellikten uzaktır. Hüseyinzâde ve onun gibi düşünenler dil meselesini matbuat sayfasına taşımakla, meseleye çok yönlü yaklaşmışlardır. Matbuatta dil meselesi, aydın kesim tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmış ve çözüm yolu için teklifler sunulmuştur. Hüseyinzâde, Ahmet Râik, Ahmet Kemal, Ayvazov edebî dil problemi üzerinde durmuş, pratikte Osmanlı Türkçesini kullanmışlardır. Burada yeni bir edebî dil yaratma güdüsünden hareket edilmemiş, var olan bir dil tercih edilmiş, tercih etme sebepleri açıklanmıştır. Bu bağlamda *Füyûzat*’ın dili Osmanlı Türkçesidir (Füyûzat 1906:1/ 9-10; Füyûzat 1906: 2/ 28-30; ; Füyûzat 1907:16/252-254).

³⁷ *Füyûzat* dergisinde Ahmet Râik sık sık dil konusunu gündeme taşımıştır. O, bu makalelerde edebî dilin meselelerini konu edinir. “Musâhabe-i edebiyeye”, *Füyûzat* 1906/1; “Musâhabe-i edebiyeye”, *Füyûzat* 1906/2; “Musâhabe-i edebiyeye” (imlâmız hakkında), *Füyûzat* 1907/11).

Füyûzat'ın yayın hayatına başladığı dönem, Kafkasya'da, özellikle Azerbaycan'da millî bilincin şekillendiği bir dönemdi. İran etkisi bölgede eski şaşaaasını kaybetmekle birlikte Farsça bölge için hâlâ etkin konumundadır. Derginin 1907 yılında yayınlanan bazı sayılarında Farsça yazılarla karşılaşmakla birlikte (Said Salmasî *Farsça İlk Sone*, Tebibî Hive, *Farsi Gazel*, *Ruhname-yi Fuzûlî*), Bakü'de yayınlanan Farsça bir mecmuanın duyurusu yer almıştır (*Hakayık* mecmuası, *Füyûzat* 1907: 11/ 176). Bölge, Çar Rusya'nın istilasına kadar, Farsçanın nüfuz alanı içindedir. Büyük devletin küçük bir parçasıdır, denebilir. Farsça XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede edebî dil statüsünü sürdürmeye zorlanırken maddî anlamda da etkin konumu zayıflamaktaydı. Bu düşüşle birlikte Farsça gazete ve dergiler yayınlanmakta, yazar ve şairler edebî dil olarak hâlâ Farsçayı kullanmaktaydılar (Swietochowski 1991:176).

Bölge için ikinci ehemiyetli dil Rusçadır. 1830'lu yıllardan sonra Çar Rusya'nın bölgeye kurum ve kuruluşlarıyla yerleşmesi bu dilin burada konumunu sözkonusu etmiştir. Yeni açılan okullarda eğitim-öğretim diliyle birlikte, bazı matbuat organların dili Rusça idi. Rusça yayınlanan *Kaspi* (1884-1919), *Şarkı Rus* (1903-1905) gazetelerini sonraki yıllarda *Novoye Slovo*, *Bakinski Raboçi* (1906), *Gudok* (1907-), *Priziv* (1906-) gibi yayın organları takip etmiştir. Bunların birçoğu Azerbaycan edebiyatı tarihi kitaplarında bolşevik matbuatı olarak tanımlanmıştır (Celal vd. 1982: 5). Gazetelerin büyük bir kısmı Nina matbaasında basılmıştır. Yayınlanan Rusça gazeteler ve yeni Rus okullarının bölge için ehemiyetli bir eğitim kurumu hâline gelmesi, bunun yanında kurum kuruluşlarda Rusçanın hakim durumu Rus dilinin bölge için azınsanmayacak bir önemini göstermektedir (Aşırılı 2009 : 81-89).

Bölgedeki yoğun Farsça ve Rusça etkisinin yanısıra XX. yy'ın başlarında *millî dil*, *ana dili* ve *ortak dil*, *lisan-ı umumî*, *lisan-ı edeb*, *ümmî Türk dili* gibi kavramlarla

edebî dil problemi gündeme taşınmıştır (Füyûzat 1906:1/ 9-10; Füyûzat 1906: 2/ 28-30; Füyûzat 1907:11/ 174-176; Füyûzat 1907:16/252-254; Füyûzat 1907:9/140-142; Füyûzat 1907:9/142-143). Eserlerinde Osmanlı Türkçesini kullanan Hüseyinzâde aynı zamanda bu meseleyle ilgili yazdığı *Türk Dilinin Vazife-i Medeniyyesi* adlı makalesinde bütün lehçelerin söz varlığının değerlendirilmesini gündeme getirmiştir (Füyûzat 1907: 9/140-142).

Kafkasya'nın karışık etno-siyasî yapılanmasında entellektüel modernleşmenin ortaya çıkardığı millî bilinç, Türk kimliğinin asıl koruyucusu olarak dil faktörünü ön sıraya koymuş ve dilde birlik fikrini doğurmuştur. Bu fikir artık Rus literatüründe Rusya Müslümanları olarak bilinen Rusya Türkleri arasında yayılmıştır. İsmail Gaspıralı ile başlayan bu yolculuk, takipçileriyle birlikte 1900'lü yıllara kadar yol almış ve Rusya'da 1905 İhtilali'yle gelen basın yayın özgürlüğü Türklerin soy akrabalığı düşüncelerini dile getirmelerine neden olmuştur. Bilhassa *Tercüman* (1883-1918) bu noktada “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganını netleştirmiştir (Gaspıralı 2001: 13).

Rusya'da yaşanan siyasî, sosyal, kültürel olayların ve ilmî terakkinin bölge halklarını etkilemesinin yanında İran ve Osmanlı devletindeki meşrutî hareketler de bölge halklarının etkilendikleri, aynı zamanda beslendikleri temel kaynaklardı. İran, Rusya ve Osmanlı etkileşimi cemiyette toplumsal yabancılaşmanın tipik örneklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hasan Sabri Ayvazov'un *Neden Bu Hale Kaldık?* piyesinde Rusya etkisiyle ortaya çıkan züppe tip, 1920'li yıllara doğru bu üçgenin (İran, Rusya, Osmanlı) etkisinde kalmış başka yeni tiplerde görülmeye başlamıştır (Füyûzat 1907 : 12/187-190; Uygur 2005 :9-18).

*Füyûzat`ta* edebî dil meselesi çeşitli yazı türlerinde kaleme alınmıştır. Muhammed Novruzî İstanbul`dan, Muallim Bekir Yalta`dan mektup yazarak edebî dil konusunda duygu ve düşüncelerini açıklamışlardır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgelerde Rus hükümetinin baskı sisteminin artması toplumda millî bilincin biçimlenmesine ivme katmaktadır. Aydın kesimde kendini anlama ve savunma mekanizması bu baskıya bağlı olarak gelişmiştir. *Füyûzat`ın* diline hem de açıdan yaklaşmak ve onu bu şekilde izah etmek mümkündür. Dil meselesi önemli matbuat organlarında tartışılan en güncel sorun olurken aynı zamanda edebî eserlere/piyeslere de konu olmaktaydı. Dış etkenlerin tesiriyle şekillenmeye başlayan millî bilinç, kendi benliğini, kültürünü arama çabası Ayvazov'un *Neden Bu Hâle Kaldık* piyesinde söz konusu edilmiştir. Eserde, dilini, kültürünü, maneviyatını kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan, bu tehlikeyi hisseden bir vicdanın korkusu, heyecanı anlatılmıştır.

Sözü edilen piyeste dil konusu hassasiyetle ele alınmıştır ve piyes birkaç aydının birbiriyle çeşitli konuları tartışması üzerine kurulmuştur. Yazar, kahramanlarını üzgün bir ruh hâli içinde konuşturmaktadır. Rusçanın Türk dilini yok etme aşamasına getirdiği satırlar arasında değil, bazı bölümlerde açık açık ifade edilmiştir. Said Bey avukattır, aynı zamanda sosyalist bir fikir yapısına sahiptir. Bu özelliklerinin yanı sıra kendi ana dilinden, kültüründen, mimarisinden, gelenek ve göreneklerinden habersiz bir “intelligent”tir. Ali Bey ve Reşit Bey tarafından konuşturulmakta ve fikirlerini onların konuşmalarına binaen açıklamaktadır:

“Kafkaslı bir Türk Kırımli bir Türk ile, Kazanlı bir Müslüman Türkistanlı bir Müslüman ile görüşüp de yekdiğerini anlayacak kadar ana lisanlarını bilmemek, doğrusu büyük bir eyb ve şeyndir... En ziyade ağlanılacak bir hal daha vardır ki, o da

gazetecilerimiz, müherrirlerimiz bu gülünçlü, acınacaklı halları gördükleri, bildikleri, anladıkları halde yine eski mesleklerinden, eski adetlerinden geçemiyorlar” (Füyûzat, 1907:12/190).

Hasan Sabri Ayvazov dönemin en güncel sorununu “Her gazetemiz kendine mahsus bir lisan, her muharririmiz kendi keyfince bir şive kullanıyor” fikrini piyesin merkezine yerleştirmiştir. Ayvazov piyeste hem sorunu ortaya koymuş hem de çözüm yolunu da göstermiştir. İttihat ve ittifakı dilin birleşmesinde, tek bir edebî dilin varlığı etrafında birleşmede görmektedir. “Halbuki her şeyimizin aslı, esası, temeli lisandır, lisan birleşmeyince kalpler hiç birleşmez, kalpler birleşmeyince de meydana birşey getirilemez!” hükmüyle ortak bir dilin, ortak bir Türkçenin zaruriliğini şart koşmuştur (Füyûzat, 1907: 12/190). Ayvazov’un piyesin merkezine yerleştirdiği bu fikir 11 Ocak 1906 yılında Hasan Bey Zerdabî’nin *Hayat* gazetesinde yayınlattığı *İttihad-i Lisan* makalesinin de ana konusudur. Zerdabî de “umumi dil” ile Rusya’da yaşayan Türklerin birbirine daha çok yaklaşacaklarını, terakki edip güçleneceklerini belirtmiştir (Antologiya, 2010 : 45)

Her cümlesinde ölçüsüz bir şekilde Rusça kelimeler kullanan avukat Said Bey yaşlı Abdülvatan ve Abdülislam Bey’lerin konuşmalarına karşı bir sıcaklık duymakta Türk dilinin ifade ve istifade gücünü en sonunda kabul etmektedir:

“Canım, şu iki gartın sözleri hala kulağımda zvanit ediyor. O kadar siryoznı şeyleri abyasnit ettiği halde heç bir söz Rusça söylemiyor. Söylediğini de Türkçesiyle beraber söylüyor... Znaçit (Demeli) Tatar dili de pek bogatı (zengin) bir dil imiş. Hem de pek krasnareçivı...” (Füyûzat, 1907:18/288).

Gelenek ve göreneklerinden nefret eden, Türk diline, Türk kültürüne karşı aşırı olumsuz tutum içinde olan Said Bey yaşlı Tatarlar sayesinde Türk dilinin anlatım ve kullanım gücünü kabul eder.

Piyes, 1905 yılında Rus etkisiyle sosyal hayatta ve bireylerin manevi ve maddi dünyalarında görülen farklılaşmayı, toplumsal ve kültürel değişmeyi, bireylerin hayata bakışlarını, değişen, millî kültüründen uzaklaşan bireylerle, kültürel değerlerini sahiplenen aydınların fikir dünyasını yansıtan özellikler içermektedir. Modernitenin göstergeleri olan “müzeyyen oda ki, bir tarafında mükemmel bir kütüphane, büyük pencere gürbünde bir yazıhane, odanın ortasında Avropavari büyük, müdevver bir masa, etrafında bir divan ile kaç adet kanapa ve sendeliler, masa üzerinde de kaç adet *Rus gazeteler*” gibi ifadeler manen ve madden başkalaşan/yabancılaşan bir hayatın ifadesidir (Füyûzat, 1907: 12/187). Ayvazov Said Bey tipiyle , Tanzimat Dönemi “züppe”sinin karakteristik özelliklerini yansıtan ve iki kültür arasında kalan, yabancılaşan, yeni kuşağın ilk örneklerinden birini ortaya koymuştur. Aynı düşünce 1920’li yıllarda Celil Memmedkuluzade’nin yazdığı *Anamın Kitabı* piyesinin de hammaddesini oluşturmuştur. Her iki eser, sosyal ve kültürel hayattaki yeni kazanımlara işaret etmiştir

Ceditçi zihniyet kültürün bütün unsurlarını- dil, tarih, sanat- orijinal şekliyle yaşatmak için uğraşmakla birlikte modern topluma da kucak açmışlardır. Millî olan her şey bu aydın kesim tarafından değerli görülmekte, övülmekte, Avrupa’nın en şık eserleriyle mukayese edilerek mukaddes kabul edilmektedir: “...şu gılıf minderler benim nazarımda pek mukaddestir. Anları ne Mirozovun tiklerine, ne de Lodza şehri getifelerine değişmem. Çünkü millîdir. Millî şeylerden nemiz var ise hepsi nazarımda mukaddestir” (Füyûzat, 1907:20/318).

Hüseyinzâde Türklerin sorunlarını tespiti yönelerek Türk boylarının çeşitliliğinin temel sebebini araştırmış, bu çeşitliliğin onların birliğini engellememesi gerekliliğine inanmıştır. *Türk Dilinin Vazife-i Medeniyyesi* adlı makalesinde yazar Türk dilinin birçok temel sorununa dikkat çekmiştir. *Necip olan Türk* birleşmesiyle Türk adına duyulan sonsuz saygı ifade edilmiştir. Batı bir ölçüt olarak alınmış, ilmin-fününün orada geliştiği kabul edilmiştir. “Hiçbir Alman veya Fransız özüne Huhensular, Burbon, Bonapart demediği halde Türklerin bu adeti garibdir” yaklaşımıyla “sülale teessübü” eleştirilmiştir (Füyûzat: 1907 9/141).

Hüseyinzâde'nin ortak edebî dil hakkındaki düşüncesi tarafsız ve açıktır: “Biz öz muhtelif şive ve lehçelerimizi islah ve tövhid ile özümüze mahsus medenî ve edebî bir umumî türk dili vücuda getire bileriz.” “Tulen Mancuriyadan ve Sibiriyanın egza-yi şarg-i şimalında cereyan eden Lena nehri sevhilinden başlayıp Altay, Garagorun, Pamir, Hindkuh, Gafgaz, Kırım taşlarından geçerek Balkan dağlarının munteha-yi garbına kadar, erzen Ural dağlarının munteha-yi şimalından Afrikanın sahra-yı kebirine kadar olan yerlerde sakin bulunan ahalinin” bütününün Türkçe konuşur olması “Türkler için şive-yi ümumiyenin lüzumu” meselesinin gündeme taşımıştır. Ali Bey Hüseyinzâde Avrupalıların “lisan-ı ümumi” olarak icat ettikleri Vulapuk ve Esperanto'ya³⁸ karşılık olarak “medenî ve edebî bir ümumi Türk dili” meselesini koymuştur (Füyûzat: 1907 9/140).

Hüseyinzâde'nin dilde ortaklığı temin etme prensibi *Füyûzat* yazarlarından Mirza Abdulla Talıbzade - Abdulla Şaik (1881-1959) tarafından da dile getirilmiştir.

³⁸ Esperanto: “ümit eden” demektir. Bu ad Dr. Zamenhof'un dilin yayılacağı, benimseneceği yolundaki umudunu yansıtmaktadır. Bu dil diğer yapma dillere oranla en çok yayılan, en çok benimsenendir. Volapük: 1879 yılında J.M.Schleyer tarafından yapılmıştır. Yapma diller hakkında bkz: Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara 1998

Mirza Abdulla Talıbzade Moskova şehrinde yayınlanan *Terbiyet-i Etfal* adlı gazete hakkında bilgi vermiştir. Dergiyi birçok yönüyle kusursuz bulan Talıbzade, bu konuda bazı önerilerde bulunmuştur. Muhammed Zahir Şamil (*Terbiyet-i Etfal*³⁹ dergisinin naşiri) hakkında bilgi vermiştir. Muhammed Zahir Bey'in "İstanbul'un "Mektep-i Sultani`sinde ikmal-i tahsil etmiş bulunduğundan Türk`ün en fasih ve en umumî şivesi ile aşına bir zat" olduğunu belirtmiştir. Hem onun hem de Bakü`de *Debistan`ı*⁴⁰ çıkaran Ali İsgender Efendi`nin dergilerinde Arapça ve Farsça kelimelerin anlamlarının verdiklerine dair bir yöntem kullandıklarına işaret etmiştir. "Bize kalırsa Arabî ve Farsî ibarelerin izahı ile iktifa edilmeyip her bir yerli şiveye mahsus olan Türk kelimeleri dahi menus olan umum ve fasih Türkçe ile izah edilmelidir" diye çocuk dergilerine yönelik bir öneride bulunmuştur. Talıbzade "umum ve fasih Türkçe" tabiriyle İstanbul Türkçesini kastettiği anlaşılmaktadır. Böylece küçük okurlar yeni kelimeler öğrenmiş olacaklardır. Talıbzade`nin bu önerisi Ali Bey Hüseyinzâde`nin dilde ittihat teziyle bağdaşmaktadır. Hüseyinzâde Türk edebî dili için Türk dili lehçelerinin kelime hazinesinden yararlanma önerisini sunmuştur. Talıbzade, eğer bu öneri uygulanırsa hem anlaşmadaki zorluğun ortadan kalkacağı, hem de Türklerin birbirinin diline, yerel kelimelere aşinalık meselesinin halledileceği görüşündedir. O, yazıda önerisini örneklerle somutlaştırmıştır. "*Guyaş, cer, uram, iyidaş, yasamak, tiyuş, kop, belen*" gibi kelimelerin anlamları verilmiştir: "*güneş – şems, yer, cadde- küçe, iyidaş-yoldaş, yapmak-gayırmak, tiyuş-layık, kop-çok, bilen-ele*" (Füyuzat, 1907 : 11/170)

³⁹*Terbiyet-i Etfal* dergisi 1 Ocak 1907 yılında Moskova`da neşredilmiş kısa ömürlü bir dergidir. Talıbzade derginin naşiri Kazanlı tüccar Muhammed Zahid Şamil hakkında geniş malumat vermiş, onun Şeyh Şamil soyundan geldiğini söylemiştir (Füyuzat, 1907 : 11/168-170).

⁴⁰ *Debistan* 1906-1908 yılları arasında Bakü`de Ali İsgender Caferzade editörlüğünde çıkan çocuk dergisidir.

Füyûzat ekolü Türk modernleşmesinin birincil kaynağı olarak dilde ittihat fikrini savunmuştur. Dili, Türkleri birleştirecek yegane unsur olarak görmüşlerdir. Edebî dil problemine çeşitli açılardan yaklaşır olmalarına rağmen, Osmanlı Türklerinin kullandıkları Türkçeyi umumî yazı dili olarak kabul edilmesi yönünde ortak paydada birleşmişlerdir. Bu söylem Ali Bey Hüseyinzâde'nin fikrî zemininden etkilenmiş, onun düşüncelerini belli bir akımın temel prensiplerine dönüştürmüş Ziya Gökalp'in düşüncelerinde ifadesini şöyle bulmuştur:

“Rusya Türkleri'nde iki akım vardı: Birincisi; “bölgesel lehçe”lere önem vermek, ikincisi “İstanbul Türkçesi”ni ulusal dil kabul ederek, bu dili yaymaya çalışmak. Birinci akıma kapılanlar, hiç şüphesiz bilmeksizin Türklük düşmanlarının ekmeğine yağ sürenlerdir. Gerçek bir Türk bilinciyle düşünenlerse, ikinci akıma yöneliyorlar. Bütün Türk lehçelerinden birleşmek üzere yapay bir “Genel Türkçe” yapılamayacağı için, bu akımlara bir üçüncüsü eklenmemiştir. Var olan dillerin hepsi lehçelerden ve bölgesel konuşmalardan oluşmaktadır. Her lisan kesinlikle farklı alt kollardan oluşmaktadır; ama dikkatle bakılınca bu alt kolların üstünde bir edebî birlik olduğu görülür. Her ulus için “başkent dili”nin siyasal bir yaygınlığı, toplumsal bir esinlenmesi vardır... İstanbul'un bir başkent esinlenmesinin olması, yalnız Osmanlı Türklerini ilgilendirmez; İstanbul biricik Türk Hakanlığının “ordukenti”dir (ordukent-başkent). Bundan dolayı bütün Türklerin yöneldiği kıbledir. Bundan başka İstanbul İslam Hilafeti'nin de merkezidir. Öyleyse İstanbul'un ulusal esinden başka, dinsel bir kutsallığı da vardır. İstanbul Türkçesinin bütün Türklerce ulusal dil olması, bu esin ve kutsallığın dile de geçmiş olması dolayısıyladır. Fazla olarak İstanbul Türkçesi Türk lehçelerinin en güzeli, en işlenmiş, edebiyat ve bilim bakımlarından en zenginidir. O halde gösterilecek engellere karşın, İstanbul Türkçesini edebi dil olarak benimsemek, bütün Türkler için ulusal bir görevdir. Bu görev yapıldığı zaman, bütün Türkler dil ve edebiyatta ortak ve tek bir ulus durumuna gelir...” (Gökalp 2005:88-90).

Ziya Gökalp, dili ülküsünün gerçekleşmesinde birleştirici unsur olarak görmüştür. O, Türk'ün Avrupa uygarlığında seçkin duruma gelebilmesi için İstanbul Türkçesinin millî dil olarak kabul edilmesini, ortak bir Türk kültürünün oluşturulmasını, Osmanlı, Kıpçak, Özbek, Kırgız, Tatar gibi bölgesel adlandırmalardan vazgeçerek tek bir Türk milletin varlığını konu etmiştir (Gökalp 2011: 98-119). 1910 yılından itibaren Osmanlı Devletinde Türkçü hareketin tabanını oluşturan bu kültürel anlayışın altyapısı *Füyûzat*'ın esas yayın politikası idi. Bu söylem 1905 yılında yayın hayatına başlayan *Hayat* gazetesinde *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretdir?* yazısına atıf yapılarak desteklenebilir (Hüseyinzâde 2007: 102-110; 311-336).

Ali Bey Hüseyinzâde 1904 yılında yazdığı bir makalede⁴¹ Türkler arasında kalkınmanın ehemmiyetinden bahsederek bunun bütün Türkler için faydalı olduğunu ve birinin diğeri için ehemmiyet taşıdığını beyan eder: "...bu milletin, ya ümmetin terakkiyi maddi ve manevi mütegabildir; yani teavün (yardımlaşma) esasına müsteneddir. Etrakın (Türklerin) bir kısmında vugua gelen terakki o biri kısmına aks eder, tesir eder. Mesela, lisan- ı Osmaninin tekamülü Kırımhlıların, Kazanlıların ve Şirvanlıların dahi dilini islahı hizmet eder. ... ” (Hüseyinzâde 2007:100).

Füyûzat, “dil”i siyasî bir kavram olarak ele almış, dili uygarlaşmanın, Türk modernleşmesinin aracı olarak görmüştür: “... Mesele ittihat, yahut tevhid meselesi değil, mesele yekdigirimizi tanımag, sevmek, tarik-i temüddünde yekdigirimize müavinet etmek meselesidir” (Hüseyinzâde 2007: 31). Batı dillerinin gelişmesinde eski kültürlerden faydalanma etkisinin açık olduğunu beyan eden Hüseyinzâde, Türk dilinin de Arapça ve Farsçanın zengin söz hazinesinden yararlanması gerektiğini söylemiştir:

⁴¹ Hüseyinzâde bu konuda fikirlerini 1904 yılında Mısır'da yayımlanan *Türk Gazetesi*'nde (sayı 56, 24 teşrinî-sani, 1904) açıklamıştır.

“Türki-yi cedid ise bir taraftan din-i İslamın, bir taraftan da vüguat-i tarihiyenin tesiriyle Arap ve Fars'tan çok kelimeler alıp mürur-i zamanda bu iki dil ile o kadar ülfet elemiştir ki, artık onların hazain-i lüğeviyyesini özüne mal elemiştir” (Hüseyinzâde 2007:108) Arap ve Farsçayla ortak bir kültür ve dinî bağlılığın bulunduğunu, bu kaynaktan beslenen Osmanlı Türkçesinin Avrupa dilleriyle rekabete girecek kadar geliştiğini belirtmiştir: “Türk şivelerinden biri olan Osmanlı lisanı o derece tevsi (genişledi) ve tekamül etti ki, en ali, en derin, fikirleri, en nazık, en regig hissleri ifadeye bugünkü Arabî ve Farsî dillerinden bele müsteid ve müktadir olup bilaperva herhangi Avrupa diliyle rekabet edebilir.” (Hüseyinzâde 2007: 108)

“Güç ve kuvvet” *Füyûzat'ın* dil siyasetinin yöneten kavramlardır: “...bir millet, bir kavim lisan-i millîsini muhafize edecek kadar bir edebiyatta, hayat-ı ictimaiyyesini koruyacak kadar bir iktidara, bir kuvvete malik olmazsa, her zaman başkalara, ecnebilere muhtaç olacaktır, onlara avuç açacaktır...” (Füyûzat 1907:16/253) *Güç ve kuvvet* kavramları Osmanlı Devletinde birleştirilmiştir: “Osmanlıların bugün kullandıkları lisanın aslı Çağatay lehçesi ise de, çalışmışlar, çabalamışlar, Araptan almışlar, Farsiden ehz etmişler, kendisine güzel bir süs vermişler, mükemmel bir lisan sahibi olmuşlar. Binaeneleyh bizim Kırım'da da bu lisan oldukça temim etmiştir. Bu halde bu lisanı gebul etmemeğe çare var mı? Ahiren, ağızlarımızda dolaşan maarif, medeniyet sözleri, terakki fikri Türkiye'den aks etmedi mi? Bu gün hepimizin hanesinde bulunan din, edebî kitaplar İstanbul eserleri değil midir! Milletın terakkisi, cemmatin saadet-i hali uğrunda çalışanların, gazeteler, risaleler yazanların ekserisi Türkiye mahsulü değil midir?” (Füyûzat 1907:16/253)

Füyûzatçılara göre, Türk dilinin Arapça ve Farsçayla kültür yakınlığı onun kelime hazinesini etkileyebilir ve/veya Türk dili bu dillerin sadece lügat terkiibinden

faaydalanabilir: “Türki-yi cedid Arap ve Fars’ın lügatine ihtiyaç gösterir. Yoksa serf ve nahivi kavaid-i lisaniyyesini kabul etmez. Çünkü öz kavaid-i lisaniyyesi bu dillerin kavaid-i lisaniyyesinden fitreten daha basit, daha asan ve binaeneleyh daha mükemeldir” (Hayat 1905:7). Bu ifadelerde Türk dilinin gramatik yapısının anlaşılabilirliği ve mükemmelliği konu edinmiştir.

Avrupa dilleri için Yunan ve Latin dillerinin kaynaklık değeri ne ise, Türk dili için de Fars ve Arap dili aynı değeri taşımaktadır. Gelişmiş Avrupa dilleri ülum ve fününun getirdiği yeni anlam ve kavramları karşılamak için Latincenin ve Yunancanın söz hazinesinden yararlanmıştır:

“Zenn edilmesin ki, Yunan ve Latin dilleri cedid Avrupa lisanlarından vazeh ve mükemeldir ve mürde olan mezkur lisanda her yeni ihtira ve keşfe mahsus ad hazır ve mevcuttur da, onun için böyle ediyorlar! Hayır! Bu lisanlar ölmüş olduklarından onların sade ve müeyyen bir mana ile olan kelimeleri alınıp basit, ya mürekkep bir halde başka mana ile istemal edilir. Mesela, senin-i ahire zarfında icat olunan fotograf, telegraf, fonograf, telefon vb. aletlerini ele alalım. Bunları Yunanı bilmediğinden lisanlarında bu aletlerin adı da olamayacağı aşıkardır. Ama “ışık”, “seda”, “yazı” bugünkü gibi Yunaniler zamanında dahi mevcut olduğundan, bu kelimelerin mukabili elbette onlarda da var idi. Bu halde Avrupalılar için “ışık”, “seda” ve yazıya mahsus öz kelimelerini yine bu manalara hesr edip, Yunanın kelimelerini ise yeni icat ettikleri alat ve adavata ad vermek ve bu suretle dillerini zenginleştirip tevessö(yaymak, genişletmek) etmek için istemal elemelerine ne mane var?” (Hüseyinzade, 2007:109).

Yunanca ve Latincenin zengin söz hazinesinden yararlanan Avrupa dilleri bu sebepten tevsi etmişlerdir. Ali Bey Hüseyinzâde’nin söz hazinesinde tevsi kavramının değeri dilin gelişip geniş bir coğrafyada kullanılması anlamında önem taşımaktadır.

Füyûzat`ta Doğu Batı karşılaştırması hep yapılmıştır. Dilin gelişmişliği meselesinde de bu karşılaştırmaya gidilmiştir. Batı dilleri (İngiliz, Fransız ve Rus) Yunancanın ve Latincenin geniş yelpazesinden istifade ederek sözcük hazinesini zenginleştirmiştir. Bu bağlamda Türk dilinin de Doğu dillerinin sözcük hazinesinden istifade etmesi bir mesele olarak ortaya konulmuştur:

“Bunun içindir ki, Rus, Fireng, İngiliz kibi Avrupa elsene-yi cedidesi terakki ve tekamül ve tövsi eylemek için Yunan ve Latin lisanları kibi elsene-yi mürdeden istifade ettikleri kibi türki-yi cedid dahi bu gün bir cehetle mürde ve bir cehetle zinde olan Arab'ın ve Fars'ın hazain-i lügevîyesini özüne bir mehez ittihaz eledi” (Hüseyinzade, 2007:108)

3.2.Füyûzat Dergisinin Edebî Dil Politikasında Tasfiyecilik ve Edebî Dilin Problemleri

Füyûzat`ta* edebî dil meselesi program şeklinde sunulmuştur. Meselenin önemi tartışılmış, edebî dil için yapılması gerekenler belirlenmiştir. Özellikle Ahmet Râik, *Füyûzat`ta edebî dilin programını hazırlamış, onun imlâ, sözlük, dilbilgisi gibi meseleriyle ilgilenmiş, edebî dilin sadeleştirilmesi, konuşma diline yaklaştırılması gibi bazı meseleleriyle ilgili çözüm yolları önermiştir. *Mesail-i esasiyye-yi edebîyyemizin* en önemli meselesinden birinin dilde birleşme olduğu belirtilmiştir: “Hudud-u Çin`den Ağ denize kadar münteşir olan bu büyük milletin gözel lisanı artık tevhid (bir olma, birleştirme) ve *tasfiye* edilmelidir” cümlesiyle çeşitli coğrafyalarda yaşayan Türk milletinin dil açısından birleşmelerinin-ortak bir edebî dili kullanmalarının şart olduğunu söylemekle birlikte, dilin tasfiye edilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur (Füyûzat 1907: 11/176).

Füyûzat her ne kadar ağıdalı bir dil kullansa da dilde tasfiyecilikten yanadır. “Lisan-i edeb”in özelliklerinden bahsedilmiş ve bu dilin sınırı çizilmiştir: “Fakat bu lisane ne İstanbul üdebası gibi su-i istemal derecesine varacak kadar bilüzum Arabi ve Farsi elfaz katmalı, ne de diğer memalik Türklerinin anlamasını müşkülleştirecek mertebede mahallî şivesine göre kelemat-i geyri-menuse idhal etmeli.” (Füyûzat 1906: 1/10) Bu söylemde iki husus çok önemlidir: İlki, dile ifrat derecede Arap ve Farsça kelimeler alınmamalı ve diğer Türk lehçelerinin mahallî sözleri yazı dilinde (lisan-ı edebde) kullanılmamalıdır. Zaruret çerçevesinde Arapça ve Farsçanın söz dağarcığına baş vurulması gerekliliği söz konusu edilmiştir. Bu ise millî dilin temelini oluşturan yeni standart, edebî dilin gelişmesiyle ilgilidir.

Lisan-ı edeb için yapılması gerekenler şöyle sıralanır: “Suret-i imlâ, tarz-ı beyan, üslûb-i ifade ve saire için İstanbul edebiyatı taklid olunmalı, lüzumsuz yere ve sırf Türkçe mukabilleri varken Arabi ve Farsiden kelime istemal etmek meyl ve inhimakından ictinab etmeli! Ehyası elzem olan ve edebiyata yarar umumî Türkçe kelimeleri çokça istemal edüb mânûs kılmalı.” (Füyûzat 1906:1/10). İstanbul Türkçesi, dilin güzelliği, ifade gücü ve imlâsının kesinliği karşılığında esas alınmalı, Türkçe kelimeler varken alıntı kelimeler kullanılmamalıdır. Zira bunun için İstanbul Türkçesinin sadeleştirilmesi, yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılması şart koşulmaktadır: “... islah ve *tasfiye-yi lisan* hususunda yapılacak işlerimizin en mukaddemi lisan-ı tahriri (yazı dilini) mümkün mertebe lisan-ı tekellüme (konuşma diline) yanaştırmaktır.” (Füyûzat 1907 : 11/175). *Füyûzat*’a Kıbrıs’tan yazan Ahmet Râik, dilin sadeleştirilmesi konusunda yapılması gerekenlerden söz ederek yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılmasının gerekliliğini belirtmiştir. İmlâda ortaklığın korunması gerekliliğini söyleyen yazar, fikrini şöyle açıklamıştır: “onlar” denilince hem ittirad-ı

kaide pozulmamak, hem de Rumeli ve Anatoliden maeda Kırım, Kafkas, Kazan, Maveraünnehr Türklerinin ve elhasıl tekmil-i alem-i etrakın lisan-ı ümumi-yi tekellümündeki telaffuza müvafık olmuş olur (Füyûzat 1907:11/175). Sovyet döneminde en çok ağdalı dili dolayısıyla eleştirilen dergi dilde sadeleşmeyi savunan ilk dergi niteliğindedir.

Füyûzat dilin sadeleştirilmesi hususunda yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılması meselesini koymuştur. Aynı zamanda yazı dili ile konuşma dili (lisan-ı tahrir ve lisan-ı tekellüme) arasındaki sınırın belirlenmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Konuşma dilinin çeşitli kollara ayrılmış olmasını doğal bulan Ahmet Râik, aynı durumun yazı dili için geçerli olmadığını savunmuştur: “Lisan-i tekellüm her yerde her memlekette az çok muhtelif lehçelere ayrılmıştır. Fakat memalik-i mütemeddinde heç bir memleket yoktur ki, erbab-ı elm ve kalem arasında müstemel “lisan-i edeb” bir takım şubelere münkesim olmuş olsun” (Füyûzat 1906:1/9).

Füyûzat, sayfalarında yazı diliyle konuşma dilinin sınırını çizmiştir: “Biz Anatoli köylerinin ve ya yukarıda sayılan Türk memleketlerinin lisan-ı tekellümünü, bir lisan-ı umumi-yi edeb diye tekmil-i alem-i etraka takdim edemeyiz ve bunu hiç bir müntesib-i edep düşünmemiştir. Çünkü lisan-ı avam hiç bir vakit de lisan-ı edeple bir olamaz.” Ahmet Râik bu ölçütlere uygun bir lisanın olduğunu belirtmiştir: “işte Türklerin “lisan-ı edebi”si odur! Neşr ve temimine çalışacağımız da bu “lisan-ı edeb”dir.” *Füyûzat*’ın dilinin örnek bir edebî dil statüsünde olacağı düşünülmektedir (Füyûzat 1906:1/9).

“*Hayat*, alem-i fenaya yuvarlanıb getdise de, eseri olan *Füyûzat* meydan-i intişara gonuldu. Bize bu lazım idi. Zira hasta olan hayatımızı tedavü etmek için bir

mügte dir doktora, bir *edib-i kamile* son derece ihtiya cımız var idi. Şimdi biz bu iki megsede birden müveffek olduk. Şimdiye kadar mübtela olduğumuz hastalığımızı hak ile tedavü etmek için Cenab-ı Hak bize bir mügte dir Müslüman doktoru ihsan buyurdu. Hem de efkar ve meramımızı anlatmaya vasite olan lisanımızı edebi bir lisan yapmak için bir edib-i kamil gönderdi.” (Füyûzat 1907: 7/111) İstanbul’da yaşayan Muhammed Vaiz Novruzî tarafından *Füyûzat*’a gönderilen mektupta *Füyûzat*’ın dili edebî bir dil olarak kabul edilmiş ve /veya *Füyûzat*, dili edebî bir dil statüsünde kullandığı için onun dilinin yazı dili olarak kabul edilmesi şart koşulmuştur. Muhammed Vaiz’in verdiği bilgid en kendisinin bir okur olduğu anlaşılmaktadır. Yalta’dan *Füyûzat*’a gönderilen mektupta da Muallim Bekir kendi halinde bir okur, öğretmendir. Yazı dili/ edebî dil meselesi cemiyetin her kesimini ilgilendirmiş, edebî dil modernleşmenin ön koşulu olarak kabul edilmiştir (Füyûzat 1906: 6/92; Füyûzat 1906: 7/111-112).

3.2.1. Edebî Dilin Problemleri-I

Füyûzat’ta edebî dilin esas prensiplerinden biri olan gramer meselesi ele alınmıştır. Yazı diliyle konuşma dilinin aynı olmadığı ve bunların sınırlarının çizilmesi gerektiği, *ehl-i kalem tarafından* geliştirilen yazı dilinin *Türklerin lisan-ı edebisi* olduğu vurgulanmıştır (Füyûzat 1906:1/9).

Gramer kuralları dilde birleşme meselesine yardımcı olacaktır. Tek bir gramer kitabının Türkler arasında kullanılması meselesi edebî dilin ilkin şartlarından olan dildeki gereksiz kullanımları ortadan kaldıracaktı. *Füyûzat*, umumî bir gramer kitabını edebî dilin ilkin şartlarından biri olarak kabul etmiştir. Osmanlı gramerinin Türk dilinin “esasına müvafık ve mütabik” olduğu belirtilmiştir. Osmanlı gramerinin “cüzâ bir

tahrif" ile okutulmasının kısa zamanda dil birliği (ittihat-ı lisan) yolunda en doğru karar olacağı, terakkinin yolunun ağılacağı vurgulanmıştır. Yalta'dan Muallim Bekir`in gönderdiği mektuptan alınan pasajda edebî dilin /yazı dilinin tercih edilmesi ve bu dilin bazı kuralları belirlenmiştir:

“ ... Evvel bi-evvel Rusya'da yaşayan Türk (Tatar) gardaşlarımız     n bir lisan-ı edeb nin intihab bilcümle neşriyyatımızın mezkur şive ile tehrir ve tebi elzem olduğu gibi kavaidinin de mezbut ve m ayyen olması ve umumi-mekatibimizde telim ve tedris mecburi bulunması icab edeceği ve bu kavaidin yeniden tanzim ve tertibi ve derece-yi m kemmeliyyete isal ve ircai birçok zamana m teveggif etdiğinden bunun yegane çaresi el-halete hezihi maarifperveran-i Osmaniyyenin tertipkerdeleri olub bir çok tedgigat-i emigeleri ve ışlahat neticesi olarak v coda gelen “kavaid-i osmaniyye” mütekellim bulunduğumuz lisan-i T rk n esasına müvafık ve mutabık göründüğünden aynen ve yahud cüzi bir tehrif ile kabul edilse az vakit zarfında ittihad-i lisan meydana gelmesine sebep olur ve bu vasite ile vakit kayıp etmeden rah-i terakkiye ayak basmış olur idik” (Füyûzat, 1907: 9/142).

Füyûzat'ın ilk sayısında ortaya konulan düşünce Hasan Sabri Ayvazov tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Derginin dilinin edeb liği söz konusu edilmiştir: “*Füyûzat* ise bütün ceraid-i millîye ve mecmuelerimiz miyanında en fasih, en baliğ, en m kemmell lisan kullanan bir mecmue-yi nadiredir... Umud ediyorum ki, er-geç bütün Rusya Müslümanlarının nihayet varıp dayanacakları lisan *Füyûzat* lisanıdır. Bunu gareler bele söylüyor, tasdik ediyor. Başka memleket Müslümanları hakkında bu hususta melumatım yok ise de, Kırım ahalisinin en ziyade beğendiği ve muhabbet ettiği gazeteler *Füyûzat*, *Vatan Hadimi*, *Tercüman`* dır. Sebebi ise lisanlarının edebiligidir ” (Füyûzat 1907:16/253).

Füyûzatçılar İstanbul Türkçesine dayalı Türkçe karşılığı varken Arap ve Farsçanın kullanılmayacağı bir dil v coda getirmeyi pl nlamışlar. Bu dil, sunî bir dil

değildir. Esas alınan dilde tasfiyeciliğin sınırları çizilmiştir. Ali Bey Hüseyinzâde, Avrupa'da yaygınlaştırılan Esperanto ve Vulapuk gibi sünî dilleri eleştirmiştir. *Füyûzat* dili doğal dildir. Bu dili gazete ve dergiler kullanmıştır. Dergiye gelen mektuplardan ve Ayvazov'un yazılarından anlaşıldığı gibi *Füyûzat*, sadece Bakü'de değil, Türk illerinde okunan ve takdir gören bir dergi olmuştur (Füyûzat 1906: 7/ 111-112).

Gramer kitabının hazırlanması meselesi Ahmet Râik'in yazılarında sözkonusu edilmiştir. (Füyûzat 1906:1/ 9-10; Füyûzat 1906:2/28-30 ; Füyûzat 1907:11/ 174-176) Ortak imlâ, gramer kitabı, sözlüğün tertibi meselesi ortak dilin kaidesi olarak belirlenmiş ve bu istikamette yapılması gerekenler birbiriyle zıtlık oluşturulmayacak şekilde derginin sayfalarında yer almıştır. Bu ölçütler edebî dilin esas normlarıdır. Bu meseleler *Füyûzat*'ın sayfalarında ele alınmış, *Füyûzat*'ın diliyle somutlaştırılmıştır.

Edebî dil problemi ve bu doğrultuda bir gramer kitabının hazırlanması meselesi Füyûzat'ın problem olarak ortaya koyduğu yeni bir yaklaşımdır. Talim ve tedris merkezlerinde (okullarda) tek bir kaynak kitaptan hareket edilerek lisan-ı edebîye nail olmak bu meselede mesafe katedilmesini sağlayacaktı. Bu noktada Azerbaycan'da hazırlanan ders kitaplarının müfredatı ve bu yıllarda Osmanlı devletinden Azerbaycan'a gelen öğretmenler çok önemlidir. Nitekim *Füyûzat*'ın sürekli yazarlarından Ahmet Kemal bir süre Bakü'de öğretmenlik yapmıştır (Özgül 2010 : 64-85).⁴² Aynı amaçla Ali Bey Hüseyinzâde'nin de Kırım'a davet edildiği Hasan Sabri Ayvazov'un mektuplarından anlaşılmaktadır (Özcan 2010:233-244). 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde bu uygulama fiilen uyulanmış, okullarda Osmanlı yazı dili öğretilmiştir.

⁴² Geniş bilgi için bkz: Osman Ergin'in *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, Bozkurt Basımevi, 503

3.2.2. Edebî Dilin Problemleri-II

Füyûzat alfabe ve imlâ meselerini sayfalarında tartışmıştır. 1909 yılında *Terakki* gazetesinde yayımlanan *Yazımız, Dilimiz “İkinci İl”imiz* makalesinde millî hisle donandığı kadar kuvvetli bir İslamî inanca sahip olan Ali Bey Hüseyinzâde imlâ konusuna dair bazı açıklamaların yanı sıra makalede alfabe meselesine değinmiş, bu konudaki görüşlerini açıklamıştır. (Hüseyinzâde 2007: 286-296) Bu noktada Gaspıralı'nın Hüseyinzade ile fikirleri karşılaştırılınca pek çok ortak yönün olduğu tespit edilmektedir.

“*Tercüman* gazetesinin dediği kimi bilmeyirem bizim Gafgaz'da ve bilhasse Tiflis şehrinde ne hal var ki, burada her yerinden galhan milletin gabaga getmemesini Müslümanların alfabesine, imlasına istinad ederek bunların başına getirmedikleri oyun galmayır. Mirze Fethali, Mirze Rza (gospodin Şahtatinski) hep Tiflis'te törüyorlar. Üç yüz milyon İslam'ın alfabesinin altmış-yetmiş milyon Türkün imlasını bir hökmi garaguşile Türk'ün, İslam'ın merakizinden uzak olan yuvalardan birden deyişmek isteyirler! Halbuki böyle mühim bir emr üçün kendilerinde lazım gelen malumatdan eser bele yok! Türkün imlasını islah üçün degil serf ve nehvi mükemmel bilmek belke bütün etrakın tarihine, edebiyatına, etnografyasına, fonologiyasına hakkı ile aşına bulunmak iktiza eder” (Hüseyinzade, 2007:289).

İmlâ yazı dilinin normudur, esasıdır; o, kurallarla biçimlenir. Bu sebepten imlâ konusunu önemli gören *Füyûzat* yazarları bu meseleyi *Füyûzat*'ın sayfalarında birçok kez ele almışlardır. Nitekim Ahmet Râik üç bölümden oluşan *Musâhabe-i Edebiyye* adlı makalesinin son bölümünde imlâ kurallarından bahsetmiştir (Füyûzat 1907: 11/ 174-176) .

İsmail Gaspıralı da Türk dilinin imlâsıyla ilgili bazı mülâhazalarda bulunmuştur. O, Farsça ve Arapçadan alınmış kelimelerin Türkçede imlâsını değiştirmeden yazmaktan yanadır:

“Meselâ “f” yerine “p”; “gayın” yerine “kef” telaffuz edenler yalnız Kırgızlar değildir.

Lakin n’işlemeli (ne yapmalı)? Arabî’de “p”, “çim” sedaları yoktur. Türki’de, Farsî’de olduğu için hatt-ı Arabî tebdil olmaz (Arap yazısı değişmez) ve bunun tagayyürünü (değişmesini, başkalaşmasını) murat etmek, netice-i murattan bîhaber (arzu edilen sonuçtan habersiz) olmaktır” (Gaspıralı, 2008: 35).

İmlâ konusu I. Türkoloji Kurultay’ın da gündem maddelerinden biri olmuştur. Kuralların düzenlenmesinde daha çok çağdaş Türkiye Türkçesinin konuşma dili özelliği esas alınmıştır. Özellikle alıntı kelimelerde Türkiye Türkçesinin imlâ kurallarının geçerliliği sözkonusudur. Örneğin, Sovyetler Birliğinde yaşayan “Türk-Tatar kitleleri”nin Avrupa terimlerini Rus edebiyatı aracılığıyla aldıkları belirtilmiştir. Kelimenin söylenişinde Türk dilinin kendi kurallarının esas alınması söz konusu edilmiştir (Nerimanoğlu 2006:436). Başka bir örnek de verilebilir: “Örneğin, Fransızlar “karakter”, Ruslar ise “xarakter” der. Bu durumda Fransız telaffuzunun esas alınması gerekebilir. Batı Türklerinde “ق” ile söyleyişin yaygın olduğu da özellikle belirtilmiştir (Nerimanoğlu 2006: 437).

Özel adların imlâsı Türk dillerinin temel problemlerindendir. “Heine”, “Hugo”, “Ludovik”, “Miller” gibi özel adların imlâsında Avrupa dillerindeki orijinal biçimlerinin korunmasından yana bir fikir vardır. Rusçada “h, ö, ü” gibi sesler bulunmadığından dolayı Avrupa dillerinden Rusçaya geçen kelimelerde bu sesler farklı şekilde yazılmış ve söylenmiştir. Bu gibi hususların çağdaş Türkiye Türkçesinin yazı dilinin normu olarak belirlendiğini belirtmek gerekmektedir.

Dönemin önemli süreli yayınlarında edebî dil kavramı ciddî bir mesele olarak tartışmaya açılmıştır. Entellektüel kesim bu meseleyi çeşitli matbuat organlarının sayfalarına taşımıştır. Rusya Türkleri arasında ilk gazeteyi neşreden Hasan Bey Zerdabî⁴³ (1842-1907) *Hayat* gazetesinde bu problemi şöyle ele almıştır:

“...Bizim esl dilimiz Türk dilidir. Ama bu dil ayrı ayrı yerlerde cari olduğuna, her tarafta bir gayrı cür şiveye düşüp geyrilerinden aralanıp. ... Bu türk taifeleri ilm tahsil etmeye başlayıp, yani karanlık otaktan dışarı çıkıp terakki yoluna düşende birbirinden dahi uzaklaşacaklardır. Bele de bir az vakitten sonra onlar birbirinin ne ki danışdığını, hatta yazdığını da anlayabilmeyecekler. Heç insafdır mı biz Türkler bir dilde bir dinde ola ola, birbirimizden aralanıp artık gücünden düşmeyimize sebep olalım” (Antologiya, 2010 : 44-45).

Hasan Sabri Ayvazov *Vatan Hadimi*⁴⁴ gazetesinin daha ilk sayılarında bu meseleyi ele almıştır:

“Lisan meselesi mesail-ı sairenin en ehem ve elzemi, ittihad ve ittifakın yegane sebebidir. ... Rusya'da yirmi milyonluk bir heyet-ı azimeyi teşkil eden Müslümanların kısm-ı azamı, belki kaffesi Türktür. Kanı, nesli, cinsi, ahlakı, adatı birdir. Bugün tekellüm ettiğimiz lisanın da aslı, tamırı [kökü] birdir. Maraz ve derdimiz, ihtiyaç ve zaruretimiz de birdir. Bu halde kullanacak lisan ve şivemizin de bir olması iktiza eder. Zira lisanımız birleşmeyince yekdiğerimizi anlamak, birbirimize melhem olmak mümkün olmayacağı gibi,

⁴³ Hasan Bey Zerdabî Azerbaycan'ın Zerdab kasabasında doğmuştur, fakat orta tahsilini Tiflis'te bitirmiştir. Rusya'da üniversite tahsili almış olması onda millet bilincinin yerleşmesine ve sahip olduğu yerin taassubu fikrinin biçimlenmesine ön ayak olmuştur. Dolayısıyla büyüdüğü yer ve tahsil aldığı mekan onun bir şahsiyet olarak biçimlenmesini sağlamıştır. Baskı sisteminin var olduğu bir muhitte, söz söyleme şansının neredeyse hiç olmadığı bir çevrede köylülere hitap eden *Ekinçi* (1875-1877) gazetesinin çıkarılmış olması Kafkasya'da yeni bir siyasal-kültürel hareketlenmenin başlangıcı olarak yorumlanmıştır. Zerdabî'nin 1905 yılında yayın hayatına başlayan *Hayat'ta* yazdığı yazılar da pek çok bakımdan önem arz etmektedir.

⁴⁴ *Vatan Hadimi* gazetesini Osmanlı Türkçesinde yayınlan bir gazetedir. *Tercüman* bu hususta Vatan Hadimi'nin yayın dilini övüyor ve onu “dil birliği meselesinde *Tercüman'ın* en yakın yoldaşı” olarak nitelendiriyor, ancak sıradan okuyucunun seviyesini gözönüne alarak daha az Arap ve Fars sözleri kullanmak suretiyle daha basit bir Osmanlı Türkçesinde yazmasını tavsiye ediyordu (Kırımlı, 2010: 103). İsmayıl Gaspıralı aynı hususta *Füyûzat* Dergisi için de tavsiyede bulunmuş, dilinin ağırlıklılığına dikkat çekmiştir: “Birader-i kiramı Ali Bey efendi, Füyûzat'ın birinci nömresini aldım, gözel tertib ve gözel teb olunmuş, hayırlı olsun, lisanını bir az daha sadeleşdirseniz, avam arasına ziyadece münteşir olmayı mövcib olurdu zennindeyem” (Füyûzat, 1906:4/55).

aramızda itihad ve ittifakın da temel tutması mümkün olmayacaktır. Milletimiz en cahil bir zamanında yirmi sene kadar bir müddet lisan-ı edebîmiz olan Türkçeyi okuduğu ve istifade ettiği halde, hal-ı hazırda maarif-i milliyemizin az ve çok tamim ve intişar ettiği bir zamanda neden Türkçeyi anlayamamın?! “Tercüman” gazetesinin feryadı boş değildir. Kopardığı sayha hali bir fikir de değildir. *Tercüman*’ın lisan meselesindeki feryadı- yirmi beş senelik-ettiği tecarib-ı adidenin saikasıdır. İçvilayetlerde dahi Türkçeyi anlayamayacak kimse bulunmadığını tasavvur edemem” (Kırımlı, 2010: 104).

Füyûzat’tan önce neşrolunan *Vatan Hadimi* gazetesinde Türk-Müslümanların birliği doğrultusunda dil birliği meselesi ele alınmıştır. 22 Mayıs 1906 tarihinde yayımlanan sayısında *Umum Lisan-ı Edeb Hakkında Fikrim* adlı makalenin ikinci bölümünde dil birliği olmazsa itihad ve ittifakın da öneminin olmayacağından söz edilmiştir: “*Tercüman*’ın beyan buyurduğu gibi her gazete başka bir lisan, her ceridede başka bir şive istimal edecek olur ise hiç bir zaman aramızda merbutiyet olmaz ve Petersburg’da olan “Umumî İctima-ı Müslîmîn”de akdettiğimiz itihad ve ittifakın da hiç bir netice-i hasenesi olmaz” (Kırımlı 2010: 104)⁴⁵

Problem, Rusya dışındaki peryodiklerin de konusudur. Kahire’de neşredilen *Şûra-yı Ümmet* gazetesi bu konuya değinmiştir. *Şûra-yı Ümmet* gazetesi “Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti”nin yayın organıdır. “Rusya’daki soydaşlarının bilhassa siyasî-kültürel birliğe yönelik faaliyetlerine ilgi göstermiş ve bütün Türkler için ortak edebî dil fikrini hararetle övmüştür” (Kırımlı 2010: 169).⁴⁶

⁴⁵ Kırımlı bu alıntıyı Ayvazov’un *Vatan Hadimi* gazetesinden almıştır. “Kırım’da Karasu Şehrinde çıkan *Vatan Hadimi* gazetesinden: “Umum Lisan-ı Edeb Hakkında Fikrim”, Tuna, 20 Mayıs 1322/1906)

⁴⁶ (Hakan Kırımlı bu bilgi için şu kaynakları referans vermektedir. “Tatarlarda Terakki”, *Şura-yı Ümmet* (Kahire), no. 91 (9 Nisan 1906); “Rusya Türkleri”, *Şura-yı Ümmet*, no.104 (30 Kasım 1906). Yusuf Akçura *Şura-yı Ümmet*’in ilk yazarlarından biriydi); *Füyûzat*’ın 8. numarasında Ali Bey Hüseyinzâde’nin “Şura-yı Ümmet ve Şura-yı Ümem” adlı bir makalesi yayınlanmıştır. Makale bizzat bu gazetenin faaliyetiyle ilgili değildir. Fakat yazıdaki bu pasaj önemlidir: “Şura ve ictima ile iş görmenin lüzumunu ne hüccac, ne emir’ül-hacc ve ne de “Hadim’ül Haremeyn” özü henüz derk etmedilerse de, lakin memalik-i

Füyûzat'ın dil politikası 1930'lu yıllara kadar yürürlüğünü korumuştur. Bu dil Espereonto ve Vulapuk dilleri gibi sunî değil, “muhtelif şive ve lehçelerimizi ıslah ve tövhid ile özümüze mahsus medenî ve edebî bir umumî Türk dili” oluşturulması meselesiydi. I. Türkoloji Kurultayı'nda Fuad Köprülü edebî Türk dilinin umumileşmesi amillerinin genel hatlarını çizmiş, bu sürecin devam etmesinin makul olduğunu belirtmiştir:

“Halk Edebiyatı mukayeseli bir surette tetkik edilecek olursa türlü Türk kavimleri arasındaki yakınlık meydana çıkar. Dilin Arapça ve Farsçadan kurtularak Türkçülüğe doğru gitmesi gerileme değil, kendi ruhunu, benliğini bulmuş bir lisanın ileri hareketidir. Medenî bir adım ve gelişmedir.

Edebî dilin umumileşmesi amilleri siyâsî değildir. Bunun derin kültürel-tarihî sebepleri vardır. Yabancı kelimeler halkın vicdanında yer etmişse kalacaktır. Bütün insanlar ilm sayesinde dağılmaya doğru değil, birliğe doğru gidiyorlar” (Hasanova, 2006b:145).

Fuad Köprülü aynı zamanda Türk varyantlarını ses, şekil ve cümle yapısı açısından mukayese ederek edebî dil hakkında şöyle bir sonuca gelmiştir:

“Konuyu sentaktik yönden ele alalım. Bu açıdan bu lehçeler arasında büyük fark var mı? Elbette yok. Bu dillerin morfolojik yapısında büyük sapmalar mevcut mu? Elbette yok? Ben şöyle düşünüyorum, umumî edebî dil olamaz diyenler meseleyi zamanından önce ele aldılar ve bu konuda peygamberliğe gerek yok” (Nerimanoğlu, 2006: 293).

Kültürel-tarihî sebeplerle edebî dilin genelleşip bütün Türklere mal olması, o dönem için uğrunda mücadele edilen bir mefkûre idi. Fakat Rusların uyguladıkları katı asimilasyon ve aynı zamanda yerli aydınların bu programın gerçekleşmesindeki

Osmaniyye haricinde olan bütün beşeriyet bu seneden itibaren Şura-yı Ümmet ve hatta Şura-yı Ümem üsul-i idaresine müraciet ediyor ki, nicat bundadır” (Füyûzat 1907: 8/113-116)

engelleyici davranışları edebî dil politikasını Ali Bey'in ifadesiyle “geleceğe terk” etti (Hasanova, 2006b:155). *Füyûzat*'ın dil politikasının gerçekleşmesini engelleyen “yerli” faktörü ise Yavuz Akpınar şu cümlelerle ifade etmiştir:

“... Fikir ve edebiyat hayatına atılan gençlerin bir kısmı zaten İsmail Bey'in fikirleri ve etkisiyle yetişmişlerdi; fakat Rus okullarından mezun olan büyük bir zümre vardı ki, bunlar daha çok Rus muhitinin etkisi altında idiler. Millî kültürü ve millî hayatı, Gaspıralı'dan farklı bir şekilde düşünüyorlardı. Modernleşmeye ve dönüşüme de artık devrimci bir gözle bakıyor, Gaspıralı'yı Çar hükûmetine karşı yumuşak davranmakla ve içte de “muhafazakâr olmakla itham ediyorlardı!

Bu gençlerin önemli bir kısmı sosyalist düşünceleri benimsemişlerdi; kendi toplumlarının geleceğini, millî meseleleri değil, sınıf mücadelesini, dünya ihtilalini düşünüyorlardı! Öncelikle millet uğrunda mücadeleyi, faaliyeti değil, sınıf uğrunda savaşı seçmişlerdi. Halk yığınlarını sınıf mücadelesine çekip bir an önce amaçlarına ulaşabilmek için de onlara “Ortak Türkçe” veya “edebî Türk dili” değil, o zamanki amaçlarına daha uygun olan pratik mahallî şivelerle hitap etmeyi tercih ediyorlardı. Dolayısıyla kendi mahallî şivelerini edebî dil olarak kullanmaya başladılar” (Gaspıralı 2008a:34-35).

1920'li yıllardan itibaren isim değişerek modernize olmuş Sovyetler Birliği döneminde dil politikası bir devlet siyaseti olarak daha katı uygulamaya konulmuştur. Hedeflenen kısa zamanda yerel dillere dayalı sistemli birer yazı dilleri oluşturulmuştur.

SONUÇ

Füyûzat 1906-1907 yılları arasında Bakü’de Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in malî desteğiyle Kaspi matbaasında yayımlanan ictimai-siyasî, edebî bir dergidir. “Edebî, fennî, siyasî, ictimai musevver haftalık Türkçe mecmua-ı İslamiyyedir” klişeli dergi tercih ettiği bu yayın politikasına bağlı kalarak sayfalarında edebî yazılarla birlikte sosyal, siyasî, bilim ve eğitim (maarif) alanını ilgilendiren makalelerle de hem kültür hayatını hem de fikir hayatını ciddi anlamda etkilemiştir. Dergi bu ve diğer özelliklerine göre sadece Kafkasya’da değil, Rusya Müslümanları arasında yayımlanan edebî ve fikrî özellik taşıyan bir matbuat organı olmuştur. *Füyûzat*, birçok yönüyle araştırılmış olmasına rağmen içerik açısından zenginliği onun hâlâ araştırılması gerektiğini göstermiştir. Bu bağlamda derginin özellikle Azerbaycan muhitinde ayrıntılı incelenmemiş hususları üzerine durulmuş ve bu yönde bazı tespitler yapılmıştır.

1904 yılında Rusya-Japonya savaşında Çarlık Rusyası’nın Japonya’ya yenilgisi, bu doğrultuda ülkede devlete karşı oluşan güvensizlik ve akabindeki siyasî gelişmeler Rusya Müslümanlarını derinden etkilemiştir. Rusya Müslümanları arasında kültürel zeminde başlayan faaliyetler siyasî boyutlara ulaşmıştır. İsmail Gaspıralı’nın başlattığı üsûl-i cedit hareketini destekleyen ceditçi yazarların edebî alandaki faaliyetleri kültürel çalışmalara ön ayak olmuş ve bu edip ve düşünürler edebî-siyasî içerikli dergi ve gazeteler etrafında toplanmışlardır. *Füyûzat* dergisi böyle bir siyasî ortamın tezahürü idi ve bu bağlamda Rusya Müslümanları açısından önem arz etmiştir. Derginin yazar kadrosundaki çeşitliliğinden- onlar Türk fikir hareketine ivme katan düşünürlerdir- yararlanarak, bu siyasî ortamın ürünü olan derginin Türk fikir hareketindeki yeri belirlenmiştir.

Füyûzat Batı ve Osmanlı ediplerinin yenilikçi görüşlerini Azerbaycan’a taşımıştır. Böylece, Tanzimat dönemi Osmanlı ediplerini, özellikle Namık Kemal’i Azerbaycan fikrî ve edebî muhitine tanıtmıştır. Tanzimat döneminin saygın edebiyat ve siyaset adamlarının *Füyûzat* sayfalarında tanıtılması derginin Tanzimat edebî ve fikrî muhitinden beslendiği ve etkilendiği söylemini desteklemiştir.

Tezde, derginin bir edebî dergi olma özelliğinin yanında maarifçilik özelliği de vurgulanmıştır. Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak politikasının yanında ceditçi mülahazasıyla tekamül, terakki, temeddün, teceddüd, tevsî kavramları temelinde geliştirilen “maarif, ittihat, hürriyet” anlayışının da derginin bir yayın politikası olduğu saptanmıştır.

Füyûzat maarifçi söylemin esaslarından biri olan kadın konusunu sayfalarına taşımıştır. Kadın konusu en çok Kırımlı yazar Hasan Sabri Ayvazov tarafından kaleme almıştır. Ayvazov kadın konusunu çeşitli yazı türlerinde ele almıştır. Bu hikaye ve düz yazılarda genellikle kadının cemiyetteki rolü üzerinde durulmuş, ona atfedilen sıfatlardan hareketle kadına birçok vasıf yüklenmiştir. Fakat hayal edilen modern, Türk kadın figürünün çizgileri *Füyûzat*’ta verilmemiştir.

Füyûzat, Rusya Türklerinin siyasî ve edebî alanda hareketlenmelerinin bir terkididir. Dergi, Rusya Türkleri arasında ümmetten millete doğru bir bilinçlenme sürecinin yaşandığı ortamda, Kırım, Bakü, Kazan ve Mısır’da çıkan gazete ve dergilerle birlikte Rusya Müslümanlarını fikrî zeminde etkilemiş, yeni fikirlerin, edebî ve siyasî gelişmelerin Türk illerine ulaşmasında, aynı zamanda ülkeye getirilmesinde bir vasıta rolü oynamıştır. Çeşitli Türk illerinden dergiye gelen mektuplar, bu kültür

merkezlerinin birbiriyle sürekli bir iletişim halinde oldukları ve derginin birçok Türk illerinde okunuyor olma fikrini de güçlendirmiştir.

Çalışmada, sözü edilen gelişmeler üzerinden *Füyûzat'ın* siyasî çizgisi izlenmeye çalışılmıştır. Azerbaycan'da hem fikir hayatına katkısı olan hem aydın zümre üzerinde etkisinin olduğu tespitinden yola çıkarak Rusya'da Türk kongreleri ve bu kongrelerde alınan kararlar giriş kısmında teze zemin oluşturacak şekilde ele alınmıştır. Türk kongreleri, Müslüman aydınların Devlet Dumasında birlikte hareket etmeleri için bir ittifak etrafında birleşmeleri meselesini gündeme getirmiştir. Bu, *Füyûzat'ta* Devlet Duması'yla (parlamentoyla) ilgili başyazıların yayınlanmasına neden olmuştur. Dergide yayınlanan başyazılarda *Füyûzat'ın* hukuk devlet yanlısı olduğu ve bu doğrultuda ifadesini bulan fikirler ele alınmıştır. Tezin bu bölümünde derginin savunduğu ihtilal değil, ittifak olma fikri, hukukî bir yapının gerekliliği meselesi doğrultusunda tarihî malûmatlarla desteklenerek açıklanmıştır. Batı tarzı modernleşmeye ön ayak olan parlamentarist düşünce ve bu düşüncenin uygulanabilirliği *Füyûzat'ın* esas meselelerinden biridir ve Devlet Duması, İran ve Türk meşrutiyeti gibi konuların sık sık ele alınması derginin yayın politikasındaki yenilikçi görüşle ilgilidir. Bu bölümde *Füyûzat'ın* savunduğu Batı uygarlığını destekleyen hukuk devletinin temelinde duran meşruyetçi zihniyetin oluşması, onların Çar Rusyası'nın Devlet Dumasındaki faaliyetleri dergideki makaleler temelinde ele alınmıştır.

Tezde *Füyûzat* dergisinin esas meselelerinden biri olan edebî dil kavramı ele alınmıştır. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında “Rusya Müslümanları” olarak bilinen Türkleri ortak bir noktada birleştirmek aydın zümreyi düşündürmüştür. Edebî dil/ortak yazı dili/edebî lisanın gerekliliği meselesi bu ihtiyaçtan doğan bir kavramdı. Türk dili için tarihî bir dönüm noktası olan XII. yüzyıl, başka bir ifadeyle

Divan-ü Lugati't-Türk eserinin ortaya çıktığı dönem genel Türk dili alanında dil varyantlaşmasının (çeşitlenmesinin) yaşandığı bir dönemdir. XII. yüzyıl, ortak Türk yazı dilinin bittiği ve iki büyük kolun, Doğu ve Batı Türkçelerinin şekillendiği dönemdir. Bu dönemde Arapçanın, Türkçe üzerindeki yoğun etkisi onun kelime bünyesine de nüfuz etmiştir. Bu süreçte Türk dilinin gücünü Araplara kanıtlamak amacıyla zengin bir eser vücut bulmuştur. Divan-ü Lugati't-Türk, Türk adını, dil varlığını kanıtlayan ve Araplara Türkçeyi öğretme amacına dayalı bir ortaya çıkış, bir ihtiyaçtır. 1900'lü yıllardan sonra Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan dilde ittihat söylemi Divan-ü Lugati't-Türk bağlamında açmaya çalıştığımız fikir temelinde çağın ihtiyacı olarak görülmüştür. Çeditçi zihniyet ortak edebî dil kavramıyla güçlü bir milliyet meselesini gündeme taşımak istemişlerdir.

Kültürel-tarihî sebeplerle edebî dilin genelleşip bütün Türklere mal olması, o dönem için ulaşılmak istenen bir mefkûre idi. Rusların uyguladıkları katı asimilasyon ve aynı zamanda yerli aydınların bu programın gerçekleşmesindeki engelleyici davranışları edebî dil politikasını Ali Bey Hüseyinzâde'nin ifadesiyle “geleceğe terk” etmiştir. Başka ifade ile edebî dilin gerçekleşmesindeki engelleyici faktörden bir de yerli aydınlar arasındaki fikir kargaşası olmuştur.

Tezde 1906 yılında *Füyûzat* dergisinde ortaya konulan edebî dil olgusuyla 1926 yılında Bakü'de yapılan Türkoloji Kongre'de gündem meselesi olan edebî dil kavramı arasındaki paralellik malzemeler dahilinde değerlendirilmiştir. *Füyûzat* yazarları edebî dilin umumileşmesi amillerinde siyasî birliktelikten daha çok tarihî-kültürel izleri aramışlardır. 1926 yılında Bakü'de yapılan I. Türkoloji Kurultayı'na iştirak eden Fuad Köprülü'nün (1890-1966) Türk varyantlarını ses, şekil ve cümle yapısı açısından mukayese ederek edebî dilin geleceğiyle ilgili vardığı sonuç *Füyûzat'ın* 1905'li

yıllarından sonra savunduğu dil politikasıyla örtüşmektedir. Zira Fuad Köprülü Sovyet dil politikasının biçimlendirilmeye başlandığı bir dönemde henüz meseleye geç kalınmadığına ima etmiştir. Füyûzatçılar ise edebî dil meselesini gündeme getirmekle modern toplumun ana çizgilerinden biri olan edebî dil kavramının problemlerini derginin sayfalarında çözmeye çalışmışlardır. Dergi, edebî dilin bütün meselelerini irdelemiştir; ortak gramer, ortak sözlük, ortak alfabe ve imlâ gibi meseleleri sayfalarında bir program şeklinde sunmuştur.

I. Türkoloji kurultada da aşağıdaki meseleler gündem olmuştur. Bu kurultayda Türk dillerinin yedi problemi görüşülmüştür: 1. Alfabe meselesi; 2. İmlâ-orfografya meselesi; 3. Terim meselesi; 4. Tedris-metodoloji mesele; 5. Akraba ve komşu dillerin karşılıklı ilişkisi; 6. Türk dillerinin edebî dil problemleri, ortak edebî dil meselesi; 7. Eski dil kuramı ve Türk dillerinin tarihî problemleri. Dergi ilk altı maddeyi çeşitli edebî türlerde sayfalarında tartışmaya açmıştır. Tezde bu bağlamda dergideki malzemelerden hareket ederek edebî dil ve onun problemleri açıklanmıştır.

Füyûzat'ın dil siyaseti kendi döneminde ve Sovyet döneminde eleştiri konusu olmuştur. Dergi ilk sayısından itibaren edebî dilin sadeleştirilmesi yönünde tekliflerde bulunmasına rağmen, yayın hayatı boyunca bu politikasında başarısız olmuştur. *Füyûzat'ın* dil programı Kıbrıslı Ahmet Râik Efendi tarafından hazırlanmış ve derginin birkaç sayısında neşredilmiştir. Burada sadeleştirilmiş bir dil programının belirlenmesine rağmen, dergi sadeleştirilmiş dil programını sayfalarında uygulayamamıştır.

KAYNAKÇA

Açıkkaya, Savaş (2010), “Çarlık Rusya’sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.28, ss. 403-420.

Adıgüzel, Sedat (2007), “Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, **Bilig**, Bahar, S. 41, ss. 1-21.

Ağamirov, Midhet (1963), **Birinci Rus İngilabı İllerinde Azerbaycan İctimai Fikrinde Millî Meseleye Dair**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Akçuraoglu, Yusuf (2006), **Türkçülüğün Tarihi**, Bakı: Ganun.

Akın, Rıdvan (2003), “İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S. 3, ss. 15-47.

Akıncı, Abdulvahap (2013), “Osmanlı-Türk Millî Kimliğinin Oluşmasında Rusya Türkleri, Göçler ve Türkoloji Çalışmalarının Rolü”, **Akademik Bakış Dergisi**, S. 38 Eylül-Ekim, ss. 1-18.

Akpınar, Yavuz (2001), “Gaspıralı’nın Türk Diline Bakışı”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 12/1, ss. 1-15.

Akşin, Sina (2011), **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Ankara: İmge Kitabevi, 6 baskı.

Alışanov, Şirindil (1998), **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (Edebiyyat, Dil, Medeniyyet Kuruculuğu)**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Aslan, Betül (2000), **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “Kardeş Kömeyi (Yardımlı)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.

Aşırılı, Akif (2009), **Azerbaycan Metbuatı Tarihi (1875-1920)**, Bakı: Elm ve Tehsil Neşriyatı.

Atun, Ata (Hazırlayan) (2006), **Kıbrıs Eksenli Siyasete Akademik Alarga**, C. I, Samtay Vakfı.

Avşar, Abdulhamit (2012), “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde İletı Kaynağı Olarak Birey”, **Atatürk Üniversitesi İletışim Fakültesi Dergisi**, S. 3, ss.1-18.

Ayvazoglu, Beşir (2005), “Etimolojik Türkçölük: Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi’nin Ön Tarihi”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, S. 5, ss. 29-42.

Ayvazov, Hasan Sabri, **Birinci Türkoloji Kongresi. Hasan Sabri Ayvazov’un nutku** <http://5daqqa.blogspot.com/2014/05/birinci-turkoloji-kongresi-hasan-sabri.html> (erişim tarihi 14.06.2014).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası (2005), C. II, (Ed. Yaqub Mahmudov), Bakı: Lider Neşriyatı.

Azerbaycan Metbuat Tarihi Antologiyası (2010),C. I, Bakı: Elm ve Tahsil Neşriyatı.

Bayat, Ali Haydar (1998), **Hüseynzade Ali Bey**, Anakara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını.

Baykal, B.Sıtkı (1942), **93 Meşrutiyeti**, Ankara: **Belleten**, C.6. S. 21-22, s. 48.

Baykara, Hüseyin (1992), **Azerbaycan İstiglal Mübarizesi Tarihi**, Bakı: Azerneşr.

Bayramlı, Ofeliya (1996), **Ali Bey Hüseyinzâde'nin Hayatı ve Türkçülük Fealiyyeti/Hüseyinzâde A, Gırmızı Garanlıklar İçinde Yaşıl Işıklar**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı.

Benningsen, A.A. (1995), **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Millî Komünizm**, İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Bulut, Sedef (2013), “Türkçülerin Penceresinden Osmanlı’da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı”, **Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.10, ss. 313-336.

Cavadov, Cavid (1999), **Azerbaycanda Hayriyyeçilik Harekatı (XIX asrın sonu ve XX asırda)**, Bakı, Elm neşriyyatı.

Çitil, Rıdvan (2015), “İsmail Bey Gaspıralı’nın Alimerdan Topçubaşı’na Yazdığı Mektuplar”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 4/3, ss. 1022-1054.

Demiroğlu, Hasan (2012), **Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasî Faaliyetleri**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Devlet, Nadir (1999), **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Durmuş, Mitat (2008), “Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve “Molla Nesreddin Dergisi”, **Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkic**, Volume 3/7, ss. 1-11.

Ehmedov, H., (1981), **Azerbaycan Mektebi ve Pedogojik Fikir Tarihinden**, İlmî Eserler Mecmuası, Bakı: Azerbaycan Pedogoji Üniversitesi Neşriyatı.

Ercilasun, Ahmet Bican (2007), “Türk Dünyasının Entegrasyonunda Dilin Rolü”, **Gazi Türkiyat Dergisi**, S.1, ss. 1-8.

Ergin, Osman (1937), **Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi**, İstanbul: Bozkurt Basımevi.

Erol, Ali (2006), “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”, **Bilig**, S. 39, ss. 53-72.

Erol, Ali (2011), “Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkic**, Volume 6/1, ss. 1042-1057.

Erol, Ali (2012), “İran İnkılabı’nın (1906-1911) Azerbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 34, ss. 147-162.

Esedli, Minahanım (2007), “Ahund Yusif Talıbzade’nin Türkiye’deki Dinî, Siyasî ve Harbî Faaliyetleri (1906-1918)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. VII, S. 1, ss. 67-78.

Füyûzat (1906-1907), (1-6;7-32 sayılar), Füyûzat ve Kaspi matbaası, (Arşiv No: DM: 1872)

Füyûzat (1906-1907), Hzl. Ofelya Bayramlı (2007), Bakı: Çaşıoğlu Neşriyatı.

Fisher, Alan (2009), **Kırım Tatarları** (Çev. Eşref B. Özbilen), İstanbul: Selenge Yayınları.

Garaşova, Sevil (2004), “XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde ’nin Yeri”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 16, ss. 297-314.

Garayev, Yaşar (1996), **Tarih: Yakından ve Uzakdan**, Bakı: Sabah Neşriyatı.

Garayev, Yaşar (1988), **Meyar Şahsiyyəttir**, Bakı: Yazıçı Neşriyatı.

Gasimov, M.R (1955), “Birinci Rus İngilabı ve Molla Nesreddin Jurnalında Onun İdeyalarının Eksi”, **Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarih və Felsefə İnstitutunun Eserleri**, C. X.

Gaspıralı, İsmail (2008a), **Seçilmiş Eserleri 2: Fikrî Eserleri** (Hzl. Yavuz Akpınar), Ankara: Ötüken Yay.

Gaspıralı, İsmail (2008b), **Seçilmiş Eserleri 3: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları** (Hzl. Yavuz Akpınar), Ankara: Ötüken Yay.

Georgeon, François (1986), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, (Çev. Alev Er), Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Gökgöz, Saime Selenga (2002), “Misyoner Kaleminden Kazan-Tatar Matbuatı: İnородçеское Обазрение (1912-1915)”, **Avrasya Etütleri** 21, Kış, ss. 15-48.

Gökgöz, Saime Selenga (2005), “İsmail Gaspıralı’nın “Medeniyet” ve “Millet” Fikri Üzerine Entellektüel Retoriği”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2, (Haziran), ss.19-33;

İrvin, Robert (2008), **Oryantalistler ve Düşmanları** (Çev. Bahar Tırnakçı) , Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Nerimanoğlu, Kamil Veli; Ağakişiyev, Alihaydar (2006), **1926-cı İl I. Bakı Türkoloji Gurultayı (Stenogrammaterialları, bibliografiya ve foto-senedler)** , Bakı: Çınar-Çap Neşriyatı.

Hablemitoğlu, Necip (1997), **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Hablemitoğlu, Necip; Hablemitoğlu, Şengül (1998), **Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, Ankara: Ajans Türk Matbaası.

Hacıyev, Cefer (1955), **XX Esr Azərbaycan Edebiyatı Tarihi Oçerkleri**, Bakı: Azərneşr.

Hacıyev, D. (1955), **1905-ci İl İngilabı ve Azərbaycan Medeniyyəti**, Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi Eserleri, N:10.

Hacıyev, Tofiq (2012), **Azərbaycan Edebi Dilinin Tarihi (II hisse)**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Hesenova, Sedaget (2006a), **Füyûzat Jurnalı ve Dil Problemleri**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Hesenova, Sedaget (2006b), **Füyûzat Jurnalı ve Edebi Dil**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Hesenova, Sedaget (2006c), **Ali Bey Hüseynzâde'nin Dilçilik Görüşleri**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Heyd, Uriel (2010), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri** (Çev. A.Göke Bozkurt), İstanbul: İlgi Yayınları.

Hudiyev, Nizami (1995), **Azərbaycan Edebi Dili Tarihi**, Bakı: Maarif Neşriyatı.

Hurç, Ramazan (1997), "Osmanlılarda Son Devir Fikir Hareketleri", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, ss. 263-275

Hüseyn, İsrafil (2007), **Füyûzat ve Millî Dramaturgiya Problemleri**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Hüseynzâde, Ali Bey (2007a), **Seçilmiş Eserleri (Hızl. Ofelya Bayramlı)**, Bakı: Şark-Garp Neşriyatı.

Hüseyinzâde, Ali Bey (2007a), **Seçilmiş Eserleri (Hzl. Ofelya Bayramlı)**, Bakı: Çaşıoğlu Neşriyatı.

Johanson, Lars (2002). “Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair”, (Çev. Mustafa Uğurlu) **Türkbilig**, S.4, ss. 71-79.

Kanlıdere, Ahmet (2004), “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 2, S. 1, ss. 149-181.

Kara, İsmail (2011), **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi** (ilaveli 4. baskı), Ankara: DergahYayınları.

Karaer, Nihat (2012), “II. Meşrutiyet Dönemi Siyasî Fikir Akımları İçinde Mehmet Akif’in Yeri” (<http://uam.mehmetakif.edu.tr/mehmetakif>) (erişim tarihi 14.06.2016).

Kasimov, Begali (2010), “Ceditçilik (Bazı Mülahazalar)”, **Gazi Türkiyat Dergisi**, Bahar, S. 6, ss. 335-361.

Kırımlı, Hakan (2010), **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Koç, Yasemin (2015), **İsmail Gaspıralı’nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı.

Köçerli, Firudin Bey (1978), **Azerbaycan Edebiyatı** (II. C), Bakı: Elm Neşriyatı.

Komisyon (1960), **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi**, C. II, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.

Komasyon (1992), **Türk Dünyası El Kitabı C. III**, (2. baskı) Edebiyat, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Komasyon (2007), **Azerbaycan Tarihi, (20-ci yüz il)**, C.V, Azerbaycan Millî Elmler Akademisi, A.Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakı: Elm Neşriyatı.

Komasyon (2008), **Azerbaycan Tarihi (1900-1920-ci iller)** Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası, A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, C. I-VII, Bakı: Elm Neşriyatı.

Kutlu, Sacit (2008), “ kinci Meşrutiyet Döneminin Düşünce Akımları” Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi’inde okunan bildiri metni.
(http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0708.html) (Erişim tarihi: 15.06.2016)

Lewis, Bernard (1996), **Modern Türkiye’nin Doğuşu** (6. Baskı) ( ev. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Lewis, Bernard (2013), **Modern Türkiye’nin Doğuşu** (6. Baskı) ( ev. Boğaç Babür Turna), Ankara: Arkadaş Yay.

Mir Celal; Firidun Hüseynov (1982), **XX Esr Azerbaycan Edebiyyatı**, Bakı: Maarif Neşriyatı.

Mir Celal (2004), **Azerbaycanda Edebi Mektebler (1905-1917)**, Bakı: Lider Neşriyatı.

Mirehmedov, Eziz (1983), **Azerbaycan Edebiyyatına Dair Tedkikler (XIX-XX Esrler)**, Bakı: Maarif Neşriyatı.

Nevvab, Mir M hs n (1993), **1905-1906-cı illerde Ermeni-Müselman Davası**, Bakı: Azerbaycan Neşriyatı.

- Muradov, Nazim (2011a), “Bağımsız Azerbaycan İdealinin Oluşumunda Yer Alan Bir Kıbrıs Türkü: Müsevvidzade Ahmet Râik”, **II. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu, 21 – 25 Ekim 2010, Seferihisar – İzmir – Türkiye, 2. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C. IV, ss. 47-75. (Hızl. Ülvi Keser), Ankara.
- Muradov, Nazim (2011b), “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Açısından Hüseyinzade Ali Turan ve Ahmed Râik” **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, Mart, S. 3, ss. 167-198.
- Müasir Azerbaycan Edebiyatı II Cilt.** (2007), (Editör: Celal Abdullayev vd.), Bakı: Bakı Üniversitesi Neşriyatı.
- Novruzov, Şevki (1983), **Şarki Rusun Çağırışı**, Bakı: Yazıçı Neşriyatı.
- Ordubadi, Memmed Seid (2012), **Ganlı İller. 1905-1906-cı illerde Gafgazda Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi**, Bakı: Elm ve Tahsil
- Ortaylı, İlber (2005), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: Alkın Yay.
- Onuş, E. (2015), “Kıbrıs’ta Bir Jöntürk: Ahmed Tevfik Efendi ve Şiirlerinde II. Meşrutiyet”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkishor Turkic** Volume 10/8, ss. 1723-1742, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8317>.
- ÖKTEN, Celile Eren (2014), “Kıbrıs Türk Edebiyatını Okumak”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi** 10cak-Haziran, ss. 3-18.
- Öksüz, Yusuf Ziya (1995), **Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Özcan, Ömer (2010), “Hasan Sabri Ayvazof’un Hüseyinzâde Ali’ye Mektupları”, **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, S.I, Mart, ss. 233-244.

Özkaya, Yılmaz (2007), “Rusya Müslümanlarının Türkiye’de Tanıtılmasında Yusuf Akçura’nın Rolü”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 23, ss. 95-104.

Özkaya, Yılmaz (2011), “Ahmet Ağaoğlu’nun Hüseyinzade Ali Bey’e Mektupları”, **Türk Yurdu Dergisi**, C. 3, S. 284, ss. 1-16 (100. Yıl özel Sayısı)
http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20EDEBIYATI/yilmaz_ozkaya_agaoglu_mektup.pdf (erişim tarihi 05.12.2015).

Özkaya, Yılmaz (2012), “Tercüman ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **İslam’la Yenilenme ve Birlik. 1. İsmail Bey Gaspıralı Sempozyumu**, İstanbul -Kırım 16-17 Kasım 2012 İstanbul / 30 Kasım-1 Aralık 2012 Simferepol, Kırım.

Özgül, M.Kayahan (2010), **Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal**, İstanbul: Kitapevi.

Saray, Mehmet (1987), **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

Saray, Mehmet (1993), **Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, Nesil Matbaacılık.

Semedli, Elza (2009), XX. Yüzyılda Ortak Türk Dili Çalışmalarında Ali Bey Hüseyinzâde’nin Rolü, **Turkish Studies International Periodical Forthe Languages, Literatureand History of Turkishor Turkic**, Volume 4/8, ss. 1986-1995.

Seyidzade, Dilare (1991), **Azerbaydjanskie Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii**, Baku: Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo.

Seyidzade, Dilare (2004), **Azerbaycan XX Esrin Evvellerinde: Müstegillige Aparan Yollar**, Bakı: OKA Ofset.

Seyidov, F.E. (1988), **Gori Seminariyası ve Onun Mezunları**, Bakı: Maarif Neşriyatı.

Süleymanova, Sevda (1999), **Azerbaycan'da İctimai-Siyasî Herekat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin evveleri)**, Bakı: Azerbaycan Dövlet Kitap Palatası.

Süleymanova, Sevda (2009), “Müselman Şerginde İlk Avrupa Tipli Ali Mekteb”, **Tarih ve Onun Problemleri**, S. 3, ss. 117-122.

Swietochowski, Tadeusz (1988), **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920**, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Swietochowski, Tadeusz (1991), “1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Millî Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, (Çev. Saadettin Gömeç), (Bu makale Ethnicand Racial Studies, 14/1, London yayınlanmıştır) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/30/224.pdf> (Erişim tarihi 02.03.2014).

Şahin, Elmas (2014), “Turanlı'nın Defteri'nde Yeni Lisan Hareketi ve Türklük Mefkûresi”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 3, ss. 194-208.

Talıbzade, Kamal (1966), **XX Esr Azerbaycan Edebi Tengidi, (1905-1937-ci iller)**, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nizami adına Edebiyat ve Dil İnstitutunun Neşri.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988), **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Toker, Mustafa (2001), “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine” (2 Kasım 2001'de Karapınar'da yapılan **İsmail Gaspıralı ve Türk Fikir Hayatındaki Yeri** konulu

panelde okunan bildirinin metni), <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergisi/s16> (erişim tarihi 17.08.2015).

Tokluoğlu, Ceylan (2013), “Ziya Gökalp ve Türkçülük”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 68, S. 3, ss. 113-139.

Tokluoğlu, Ceylan (2014), “Ziya Gökalp: Turançılıktan Türkçülüğe”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 84, ss. 104-142.

Tunaya, Tarık Zafer (2010), **Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turan, Azer (2014), **Ali Bey Hüseyinzâde mübarizesi, yaratıcılığı ve şeceresi**, Bakı

Türkoğlu, İsmail (1997), **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Ankara; Türkiye Diyanet Vakfı

Türkoğlu, İsmail (2006), “Müslüman Kongreleri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 32, ss. 97.

Uca, Alaattin (1997), “Hüseyinzade Ali Turan Bey’in ‘Abd-i Gılağ ve Mahfaza’ Adlı Hikâyesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 7, ss. 211-215.

Uygur, Erdoğan (2005), “Celil Memmedguluzade'nin Anamın Kitabı Piyesinde Dil ve Kimlik Şuuru”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, yıl 9, S. 3, ss. 9-18.

Uygur, Erdoğan (2007), “Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları”, **Modern Türklük Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 4, ss. 53-64.

Uygur, Erdoğan (2010), “Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi”, **Modern Türklük Araştırmalar Dergisi**, C. 7, S. 2, ss. 150-176.

Uygur, Erdoğan (2011), “Sovyetler Döneminde Azerbaycan Toplumunun Yeniden Yapılanmasında Edebiyat Adamlarının Rolü”, **Türk Yurdu**, C. 31, S. 287, ss. 156-159.

Ülken, Hilmi Ziya (1992), **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Ülken Yayınları.

Vekilov, Mehdihan (1956), “Birinci Rus İnkılabı ve Azerbaycanda Medeni İntibah”, **Azerbaycan Jurnalı**, S.3, ss. 134-143.

Veliyev, Şamil (1999), **Füyûzat Edebi Mektebi**, Bakı: Elm Neşriyatı.

Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000) (2005), (Editör: Ramazan Korkmaz) Ankara: Grafiker Yay.

Yetim, Fahri (2008), “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Millet-i Hâkime” Düşüncesi ve Etkileri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 18, ss. 71-84.

Yıldırım, Emre (2014), “Türkiye’de Millîyetçiliğin Arka Planı: Osmanlı’da Modernlik ve Millîyetçilik”, **History Studies**, Volume 6, Issue 6 December, ss. 231-252.

Yıldız, M. Cengiz (1994). **Said Halim Paşa’da Batılılaşma, İslamcılık ve Millîyetçilik** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.

Yıldız, M. Cengiz (1995), “Osmanlı’nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Millîyetçilik”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.7, ss. 303-318.

Yüksel, Zühal (2003), “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov”, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun’a Armağan, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 13, ss. 421-434

<http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s13/yuksel.pdf> (Erişim tarihi 10.09.2013).

Zenkovsky, Serge (2000), **Rusya’da Türkçülük ve İslam** (Çev. Ali Nejat Ongun), Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi.

Zeynalov, Neriman (1973), **Azerbaycan Metbuat Tarihi (1. hisse)**, Bakı: Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı.

100. Yılında Jön Türk Devrimi (2010), (Ed.: Sina Akşin vd.), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 6.

XX Esr Azerbaycan Edebiyyatı Meseleleri I (1979), (Ed.: Kamran Memmedov) Bakı: Elm Neşriyatı.

XX Esr Azerbaycan Edebiyyatı Meseleleri (1989), (Ed.: Kamran Memmedov) Bakı: Elm Neşriyatı.

EKLER

Ek-1: Füyûzât Dergisinin Sayıları

1. Sayı

- Hayati	Hayât ve meyl-i Füyûzat
- Ayn. Ha.	İcmâl
- Ali Hüseyin (Mütercimi)	Faust (Goethe-tiyatro)
- Mehmed Hadi	Fünûn ve maârif (şiiir)
- Mehmed Hadi	Âmâl-i terakkî (şiiir)
- Ahmed Râik	Musâhabe-i edebiiyye
- Deli Şair (Muallim Sadi)	Hayret, yâhûd bir meleğîn insanlara hitâbı
- Turani	Midhat Paşa
- A. Hüseyinzâde	Tolstoyluk nedir
- Mehmed Hadi	Kaleme (şiiir)
- Mehmed Hadi	Şükûfe (şiiir)

2. Sayı

- Ayn. Ha.	Vaka-i âleme bir nazar
- A. Hüseyinzâde	Tolstoy
- M. Hadi	Nazîre
- Şirvanizade	Abdullah Cevdet hazretlerine (şiiir)
- Hasan Sabri Ayvazov	Hayâtın gürûbundan Füyûzatın tulûundan hâsıl olan teessürâtım
- Turani	Midhat Paşa
- Ahmed Râik	Musâhabe-i edebiiyye (Tevhîd-i lisân)
- Salyani	Kıta
- A. Hüseyinzâde (Farisiden tercüme)	Kıta
- Abdulselimzade	Âmâl-i istikbâl

3. Sayı

- Ayn. Ha.	Şuûnât
- Abdullah Cevdet	İltifât-ı feyz-perverâne ve eşâr
- A. Hüseyinzâde	Faust (Goethe-tiyatro)
- Henri Hayne	Bir nağme (şiiir) (Mütercimi E. Hüseyinzâde)
- M. Hadi Şirvani	Bedâyi (şiiir)
- Mehmed Hadi	Kitâb-ı hayât (şiiir)
- Hasan Sabri	Hayât-ı akvâm ne ile kâimdir?
- Abdulselimzade	Almanyada darü'l-malûlîn
- E. Celiller	İstanbul müzehânesini ziyâret

- İbrahim Tahir Musayev Şuşi Tebrîk ve izhâr-ı teşekkür (şiiir)

4. Sayı

- Ayn. Ha.	İcmâl
-	Bakû Müslüman ünâs mektebi
- Doktor Abdullah Cevdet	Kıta (şiiir)
- İsmail (İsmail beg Gasprinski)	İltifâtnâme
- Mehemed Hadi	Hissiyât-ı maderâne
- Ayn. Ha.	Abdullah Cevdet
- Hasan Sabri Ayvazov	Hayât-ı akvâm
- Şuşi İbrahim Tahir Musayev	İnsanlara hitâb
- Turani	Midhat Paşa

5. Sayı

- Ayn. Ha.	Kırmızı karanlıklar içinde yeşil ışıklar
- Sabir Tahirzade	Söz (şiiir)
- Turani	Midhat Paşa
- Mehemed Hadi Şirvani	İsmet (şiiir)
- Hasan Sabri Ayvazov	Beşer ve say
- Ayn. Ha.	Şiller
- Sona hanım Tağıyeva	Bakûda Sakine hanımların cemiyeti
- Mütercim (M. Hadi)	Nidâü'l-vatan li ebnâihi (Vatanın evladına nidası)
- Mehemed Hadi	Nidâü'l-vatan (şiiir)

6. Sayı

- Ayn. Ha.	Nicât muhabbetdedir.
- Deliler muhibbi	Deli şâire nazîre (şiiir)
- Mütercim M. Hadi	Müctehid ağa Tebatebai hazretlerinin mektubu
- M. Hadi	Bakû tarihinden bir nebze
- Ayn. Ha.	Midhat Paşazâde Ali Haydar Bey
- Muallim Bekir	Ne gibi muallimlere muhtâcız?
- H. Sabri A.	Kırımlılar ne içün tenkîd idilmiyor?
- Kahire tatar talebesi cemiyeti	“Füyûzât” mecmûasının müdiriyyetine

7. Sayı

- Ayn. Ha.	Muzaffere'd-dîn
- Ahund Yusuf Talibzade	Nutk
- Mehemed Hadi Şirvani	Tebrîk-i îd-i ezha
- Ahund Yusuf Talibzade	Hacca dair
- Mirza Hasib Badkubeyi	Cûlûsiyye (şiiir)
- A. Sabir Tahirzade	Abdullah Cevdetin eşârını tahmîs (şiiir)
- Hasan Sabri Ayvazov	Hayât-ı akvâm

- Mehmed Hadi Şirvani Terâne-i millî (şiiir)
- Ahmed Râik Terbiye ve ahvâl-i ictimâiyye
- Mütercim M.C. Tebrizi Henri Hayne (şiiir)
- Mehmed Vaiz Novruzi İran meclîs-i millîsine (mektûb)

8. Sayı

- Ayn. Ha. Şûrâ-yı ümmet ve şûrâ-yı ümem
- A. Hüseyinzâde Rüyâ
- Abdullah Cevdet Bir kitâbe-i seng-i mezâr (şiiir)
- Mehmed Hadi Şirvani Matbûât-ı İslâmiyye
- Mehmed Hadi Şirvani Bûlbûl (şiiir)
- Hicâz demiryolu
- Ayn. Nun. Cim. Mercan
- Hasan Zerdabî Hıfzu's-sıhha
- Rusya Müslümanları ittifâkı

9. Sayı

- Şair Naim Velvele ve zemzeme
- Havâdis-i dâhiliyye
- Havâdis-i hâriciyye
- Şâmil ve hafidi
- Mehmed Hadi Şirvani Fezâil-i insâniyye (şiiir)
- Ahmed Râik Temâşâ-i tabiât
- Kırımîzade Ali Rıza Mektûb ve büyük Petronun bir sergüzeşti
- Turani Türk dilinin vazîfe-i medeniyyesi
- Muallim Bekir Türkler için şîve-i umûmiyyenin lüzûmu
- Aliâğa Hasanzade Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir?
- (Tolstoy)
- Mehmed Hadi Şirvani Sâkiye bir reca-i niyâz-mendâne (şiiir)

10. Sayı

- Nüktedan Bir noktanın ehemmiyyeti
- Mehmed Hadi Şirvani Fezâil-i insâniyye, mebuslarımıza hitâb (şiiir)
- Müteveffânın şakirdlerinden biri Mendeleyev
- Abdullah Cevdet O "Ben" (şiiir)
- Mehmed Hadi Şirvani Perî-vicdân (şiiir)
- Münir Muzaffere'd-dîn şâh-ı merhûmun târîh-i vefâtı (şiiir)
- Ali Rıza Kırımîzade Büyük Petro ve Stenmiş (tiyatro)
- Aliâğa Hasanzade Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir?
- (Tolstoy)
- H. Sabri Ayvazov Hayât-ı âile ve âilecilerimiz
- Matbûâta bir nazar "İslâm ve mezâhib"
- Mikadoya bir hediye.

11. Sayı

- Ayn. Ha.	İkinci devlet duması
- Mehemed Hadi Şirvani	Dumanın yevm-i güşadı (şiir)
- İrandaki harekât-ı hürriyyet-kârânenin tafsîlâtı	
- İbrahim Tahir Musayev	Nağme-i feryâd (şiir)
-	Şâmil ve hafîdi
- Muallim Mirza Abdullah Talıbzade	Bir kuş (şiir)
- M. Hadi	Malûmât-ı târîhiyye
- Ahmed Raik	Musâhabe-i edebîyye
-	Mısırdan îâne

12. Sayı

- Ayn. Ha.	Nevrûz-ı inkılâb
- Midhat Paşazade Alihaydar	Paristen mektûb
- Abdullah Cevdet	Bir kıta (şiir)
- A. Hüseyinzâde	Faust (tiyatro)
- Mehemed Hadi Şirvani	Edebiyyât bir emelim? (şiir)
- Abdullah Cevdet	Kıta (şiir)
- Hasan Sabri Ayvazov	Neden bu hâle kaldık? (tiyatro)
- Aliğa Hasanazade	Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir? (Tolstoy)
-	İlânât

13. Sayı

- Ayn. Ha.	Mesâilü'l-hayât (Ebû Ali ibn-i Sinâ)
- Mehemed Hadi Şirvani	Levha-i bahâr (şiir)
- Abdullah Cevdet	Timsâl-i hürriyyete (şiir)
- Hasan Sabri Ayvazov	Talîm-i etfâl meselesi
- Aliğa Hasanazade	Tanrıya mı, yoksa Kârûna mı hizmet etmelidir?
-	(Tolstoy)
-	Çin ve âsâr-ı terakkî
- M. Hadi	Devr-i medenîyyet
- Seid Selmasi	Tahassür (şiir)
-	Matbûât

14. Sayı

- Ayn. Ha.	Cilvegâh-ı hukûk
- Ahmed Râik	Şir-i mensûr
- Mehemed Hadi Şirvani	Şirvân hatıratı (şiir)
- Hasan Sabri Ayvazov	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)
- Telefotografiya (Servet-i fûnûn)	

15. Sayı

- Ayn. Ha.
- Feyzi Azerbaycani
- Mehmed Hadi Şirvani
- Krid
- Kari' ibn Taceddin
- H. R. Nahçıvani
- Hasan Sabri Ayvazov
- Sabir Tahirzade
- Aliğa Hasanazade
- Mehmed Hadi Şirvani

Mevlid-i Nebî
Kasîde-i mevlidiyye
Mevlid-i fahr-i âlem (şiiir)
Bir hakîkât (şiiir)
Ümîd
Hâl-i esef-i iştimâl (şiiir)
Neden bu hâle kaldık (tiyatro)
Terâne-i âşıkâne (şiiir)
Terâcim-i ahvâl
Civânmerdlik (şiiir)

16. Sayı

- Ayn. Ha.
- Abbas Sehhet
- A. Hüseyinzâde
- Ayn. Ha.
- Mehmed Hadi Şirvani
- H. Sabri Ayvazov
- Hasan Sabri Ayvazov

Hakâyık-ı ictimâiyye, yer ve insan
Fransızcadan tercüme-i eşâr (şiiir)
Faust (Goethe-tiyatro)
Duma ve ahvâl-i memleket
Fâcia-i hayâtımızdan bir perde (şiiir)
Lisân kavgası
Neden bu hâle kaldık (tiyatro)

17. Sayı

- Ayn. Ha.
- Ahmed Kemal
- Hasan Sabri Ayvazov
- Mehmed Hadi
- M. Hadi
- Münir
- Muallim İsmail Hakkı

Mecnûn ve Leylâ-i İslâm
Felsefe-i perîşân (şiiir)
Esâret kurbânları
Âmâl-i vicdân (şiiir)
Nisvân-ı İslâmda âsâr-ı intibâh
Terâne-i vifâk (Farsça şiiir)
Mısıra dâir
Vâlîde kucağı

18. Sayı

- Ayn. Ha.
- İdare
- Ahmed Kemal
- Rezaizade M. Ekrem
- Nigâr Osman
- Ahmed Kemal
- Mehmed Hadi
- Rezaizade M. Ekrem

Mecnûn ve Leylâ-i İslâm
Yeni kalem yoldaşımız
Simurgun kanatları altında
Nigâr hanım
Çırpınma (şiiir)
Güzelim, açma mâziyi... (şiiir)
Tahattur-ı mâzî (şiiir)
Kırmızı merkûblar (şiiir)

- Hasan Sabri Ayvazov
- A. Hüseyinzâde

Neden bu hâle kaldık (tiyatro)
“İrşâd”a ihtâr:

19. Sayı

-
- Ayn. Ha.
- Ahmed Kemal
- Mehmed Hadi
- Elif. Kef.
- Ahmed Kemal
- Seid Selmasi
- Elif. Kef.
- Hasib Güdsi
- Recaizade M. Ekrem (Mütercimi)
- Hüseyin Suad

Fermân-ı hümayûn
Ahvâl-i âlem ve diri müstehâseler
Adada bir gece (şiiir)
Bükâ-yı tabîât (şiiir)
Tahir Musayev
Bulgaristan
Etme ısrâr (şiiir)
Mûlâhaza
Gazel (şiiir)
Bir amâ çocuğun tehassürü
“Buvadamur”da (şiiir)

20. Sayı

- Ayn. Ha.
- Ahmed Kemal
- Mehmed Hadi
- Recaizade Mahmud Ekrem
- Ahmed Kemal
-
- Seid Selmasi
- Mim. He.
- Hasan Sabri Ayvazov
- Abdülhak Hamid
- M. Hadi

Mecnûn ve Leylâ-i İslâm
İştikâ-yi rindâne (şiiir)
Akşam Tenezzühleri (şiiir)
Makber (şiiir)
Mısır
Kavlü’l-müfti
Hayâl-i menfûr
Numûne-i esâret
Neden bu hâle kaldık (tiyatro)
Tecellî, yâhûd tesellî (şiiir)
Zemzeme-i âşıkâne (şiiir)

21. Sayı

- Saveci
- Ahund Yusif Talıbzade
- M. Hadi
- Ahmed Kemal
- Recaizade M. Ekrem
- Hasan Sabri Ayvazov

Yakarış
İzhâr-ı butlân
Nevâ-yı rindâne (şiiir)
Muhtasar bir cevâb
Yâd et! (şiiir)
Neden bu hâle kaldık (tiyatro)

22. Sayı

- Elif. Kef.
- A. Kemal
- Ahmed Kemal
- Talıbzade (Mütercimi)

İhtâr-ı mahsûs
Bir safha-i hayât yâhûd İsmail Sefa
Sefa (şiiir)
Müftinin terceme-i akvâli (şiiir)

- A. Sabir Tahirzade	Terceme-i kavlü'l-müfti (şiir)
- İsmail Sefa	Kamere hitâb (şiir)
- Muallim Naci	Bekâ-yı rûh
-	Akvâl-i muhtelif
- Şin. Çim.	Meskûkât-ı atıkaya dâir (Mektup)
-	Cüzeppe Garibaldi
- M. Hadi	Tevhîd (şiir)
- Seid Selmasi	Farsca ilk sone (şiir)
- Hasan Sabri Ayvazov	Neden bu hâle kaldık (tiyatro)

23. Sayı

- Ayn. Ha.	İntikâd ediyoruz, intikâd olunuyoruz
-	Güzel sözlerden
- İsmail Sefa	Yüksek bir dağa (şiir)
- Ahmed Kemal	İsbât-i iştibâh

24. Sayı

- Ayn. Ha.	Kazablanka fâciası ve Osmanlı-İran komedyası
- Abdülhalik Gafarzade	Fahriyye (şiir)
- Ahmed Kemal	Avrupalılarla anlaşalım
- Abdullah Cevdet	Senin için (şiir)
- Ayn. Cim.	Kıta (şiir)
- Mirza Rahim Fena	Sikkeye cevâb
- Şamil Celilzade	Kasîde (şiir)
- M. Şerif Efendizade	Terceme-i kavlü'l-müfti
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)
- Azad	Hanımlara (şiir)

25. Sayı

- M. Hadi	Amerikada usûl-i talîm ve terbiye
- Füyûzâtî	Hasbihâl (şiir)
- Midhat Paşazade Alihaydar	Osmanlı kadetleri ve Ermeniler
- M. Hadi	Marâz-ı ibret (şiir)
-	Anadolu ahvâline dâir
- Abdülhak Mührinnisa hanım	Bir kız ki, tanırdım
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)
-	Akvâl-i hikemiyye
- Seid Selmasi	Leyâlî-i ıztırâr (şiir)
- Tabib-i Hive	Türkî gazel (şiir)
- Tabib-i Hive	Fârisî gazel (şiir)
- H. Sabri Ayvazov	Kadınlık ve kadınların ehemmiyyeti

26. Sayı

- Ayn. Ha.	Bir ziyâ-yi ebedî
- Ahmed Kemal	Şebgerd-i hayâl (şiiir)
- M. Hadi	Gözlerin (şiiir)
- Mirza Hasib Güdsi Badkubeyi	Gazel (şiiir)
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)
- Şamil Celilzade	Kasîde-i arabiyye (şiiir)
- M.Hadi	Kafkasa âid
- Se. Fe.	İtalya muharrireleri ve eserleri
- Ali Sabir Tahirzade-i Şirvani	Şiiir tercemesi (şiiir)
- Mehmed Hadi	Bir âşık-i hürriyyet (şiiir)
- Şamil Celilzade	Şerîf efendizâde hazretlerine
-	Solli Prudom
-	Resimlerimize dâir

27. Sayı

- Ayn. Ha.	Kolera
- M. Hadi (Tercüme)	Nizâmînin evlâdına nasîhâtı (şiiir)
-	Bakûda muallimler ictimâi
-	Bakûda yeni gazete
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)
- H. Sabri Ayvazov	Hayât-ı akvâm

28. Sayı

- Ayn. Ha.	Kolera
- Abbaskulu ağa	Gülzâre bismillah (şiiir)
- A. Sur	Sinan Paşaya bir nazar
- M. Hadi	Saâdet nedir?

29. Sayı

- Ahmed Kemal	Avrupada
- Rezaizade M. Ekrem	Bahardan bir yaprak (şiiir)
- H. Sabri Ayvazov	Hayât-ı akvâm
- Abdusselimzade M. Hadi	Ramazânü'l-mübârek (şiiir)
- A. Sur	Sinan Paşaya bir nazar
- Mirza Hasib Güdsi	İntibâh-ı maârif (şiiir)
-	Muallimler ictimâi
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)

30. Sayı

- A. Sur	Fuzûlî'ye bir nazar
- Tevfik Fikret	Fuzûlî (şiiir)
- Ahmed Raik (Mütercimi)	Avrupanın inkişâfât-ı fikriyyesi
- Ahmed Kemal	Karanlıklarda (şiiir)
- Abdullah	Müslümanlık
- Mehmed Emin	Hasbihâl (şiiir)
- Seid Selmasi	İğbirâr (şiiir)
-	Bakûda muallimler ictimâi
- Ebdüselimzade M. Hadi	Hikâye-i aşk (şiiir)
- Muallim Naci (Mütercimi)	Kırlangıc (şiiir)
- Mehmed Rasizade-i-Nahçıvani	Şin. Çim. sikkesi hakkında bir-iki söz daha
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)
-	Rûhnâme-i-Fuzûlî

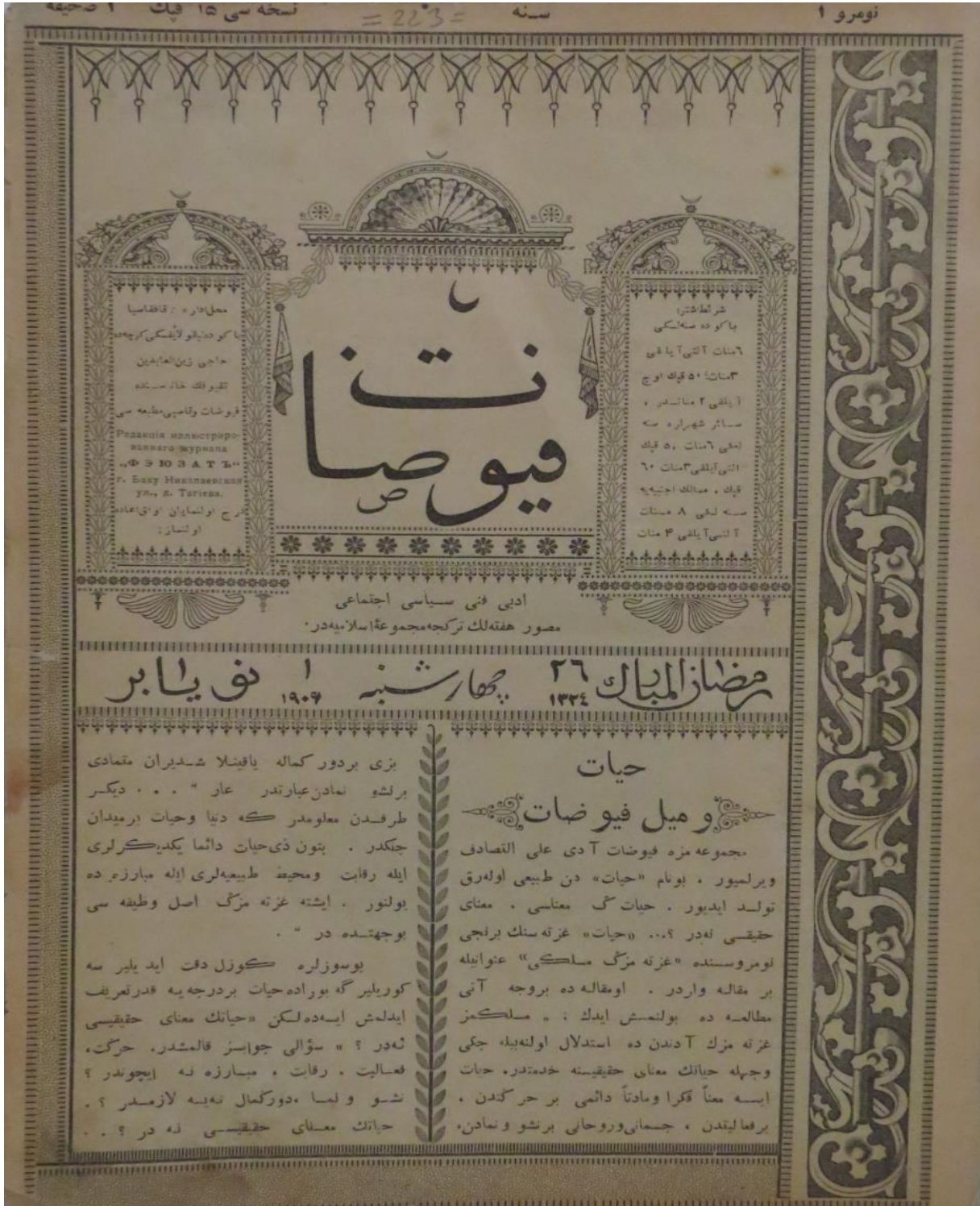
31. Sayı

- A. Sur	Fuzûlîye bir nazar
-	Muallimler ictimâi
- Ayn. Ha. (Mütercimi)	“Faust”dan Mefistofel (tiyatro)
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)

32. Sayı

- Ayn. Ha.	Perde iniyor. Son temâşâ
-	Eşref (şiiir)
- Ahmed Kemal	İsbât-i iştibâh
- Ebdüselimzade M. Hadi	Elvedâ
- Kazı Mir Mehmed Kerim Ağa	Sikkeye dâir
- Mehmed Emin Resulzade	Tasavvurât-ı ahrarâne (şiiir)
- Abdullah Cevdet (Mütercimi)	Jül Sezar (Shakespeare-tiyatro)

Ek-II: Füyûzat Dergisinden Seçilmiş Metinler

Hayât ve meyl-i Füyûzat (Füyûzat, 1/1)

[illegible]

کندی احزاب ایشیانی ۱ احباس الیوم اولان وکیلله قاری
عمومی ترکیجه کلمه لری جو قیجده استعمال اینون جاپون
قلمالی -

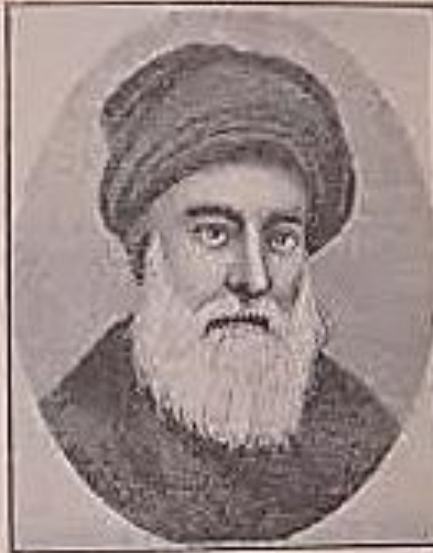
لغه ایشیانی چوق طرورون ۱ هفت بولسری عی قانون
طایفه تکمله تابع اولاندین بران اینه کیملیک لریدن مانعده
لرؤم قلملری حسی ایشیانی کیملیک

احمد زاتی

مابعدی ور

ایشی ترکیجه ۱ لیلی ایشی ۱ سنی وودوز ۱ شر و عجمه
جاشه حصارده بو ۱ لیلی ایشی ۱ در ۱ فقط بولسده ۱
ایشیبول ایشی کیملیک سوز استعمال درجه دینه واره جوق لری
لرؤم عری و فارسی لیلی ایشی ۱ لیلی دیکر بولس
ترکیجه ۱ لیلی ایشی ۱ لیلی ایشی ۱ لیلی ایشی ۱ لیلی ایشی ۱
شومنه کوره کلمات عری مانعده ایشی ایشی

عزوب ایشی ۱ طرورون ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱
ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱
طایفه لری و لری عری و لری ایشی ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱

قانون ایشی ایران و حری ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی
بجور طایفه حصار لری ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱
حصار کیملیک و لری ایشی ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱ ایشی ایشی ۱

حری ایشی

ایرملیک ایشی ایشی

ایرملیک ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

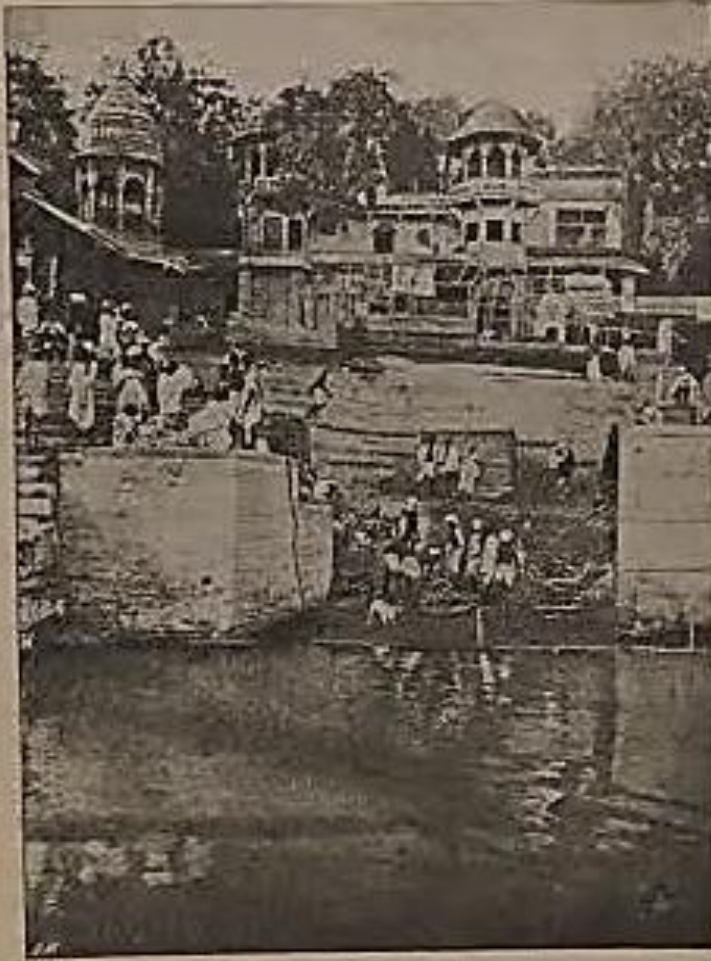
ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی ایشی

هیچ بر آلمان با فرانسه و آریه (هوسلورن) سی * حبیب غاسنگ ترک تاریخی * کور
(برون) (بویارن) دیندیگی خالده تره رگی مر سکر
ع خالده تره رگی هر خالده ترک دیندیگی
ایشه ترک اولما ترک ترک خالده دیندیگی
خوبت یا دیندیگی خالده دیندیگی ترک
او لایرک ده جوخی سائر لایرک ده دیندیگی
بالشدره جو سیدین عموم آرا کنگه سطر فاه تره رگی

خالدو تره رگی دیندیگی (کلیک) هر عظیمه کنگه اولورک احرار
ایندون کول و کیمیکرنگ طریق حجت و دیندیگی بویارن آندو تره رگی سطر فاه

مدیننی یازده جتی دیندیگی ویدا عالم تره رگی اید ایدیندز
ولور ایدیندز بول بول دیندیگی ایدیندز
اوهووان بولدیندیگی خالده کنگه ایدیندز یازده کنگه
"تورک یازی" سی "خالده دیندیگی" ایدیندز
علی مرادلی دیندیگی دیندیگی ایدیندز
بویارن ایدیندز ایدیندز ایدیندز
ماله کنگه دیندیگی ایدیندز ایدیندز
کده ترک دیندیگی ایدیندز ایدیندز

آشپز - در اندیشه حیات خائنه از طریق آله شری

گر که نشان اوله آزاد مطلق
و انسان آتش حق بر حق
فوان اوله یو مطلق حق
یونون عداوت اولسون مطلق

مصدر لک اولسون هر کس
کلی مایع اند هر کس تصور

۴۴

ساخته رفته اولسون آزاد
امام اولسون دفع انعام
جوان مای اولسون آله
اولون مسعود اوله جمله آله

کس اول دین دیان تصور
شوی و شکی غرض اول تصور

محمد اسم رسول زاده

نوروز کجاست قدر و قیام
برین مظلومه الی عمارت جبار
نون طلسم دولتی جرج قزار
طلسم یون طائره طاهر

یه یی و یلم صبرین عذر
قلوب اولی هرمن مرشد تصور

۴۵

ای غارت دایم بر ایتمه طمع
دایم و شعریه آتش کفر
خود کفر هم لریز ایمن
یون اندک احاطه از یون

ولیکن ابرم بر چو حس
به اخوانم دکل صاحب تصور

۴۶

اسم : سوخته آردمده ، بالاسار ، انجمن بذر ایل
مالکیت : حرمه حسن آردمده اجرا اشدیم ، بو آهلی
سوراهه طایفه لاشدر اولدیم خالده روحداک ایلر اولی
طایفه لاشیم .

— برویوس —

لیله لار : بی ، بولالی چیل ، روحده ، مسلحق
میکر

(۱۰۱۰ جلد)

ونکه بکر ، دیکه بکر قبیله لاشیم ، بیز دیکه جلد
اوله کیمه کیمیکر ، بیز آردمده سینه کلهک جیون
سوراهه بی بلی ایلدیم ، بولون مجالان روحیم ،
و حیمه شکر بولونک سجه طایفه بی سلا کیمه ایلدیم
چیلوق ، چیلوق .

(۱۰۱۰ جلد) ، لومبوس و لومبوس کیمیکر
— برویوس —

میکر بولون چیلان کیم

— لومبوس —

ایشله بکسه آیم ، سول خالده ایلدیم

— برویوس —

بو ، (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم (۱۰۱۰ جلد)
(۱۰۱۰ جلد)

چیلوق ، بلی چیلوق ، بلی چیلوق ، بلی چیلوق
بلی

— لومبوس —

بک بولون ایلدیم بک بولون ایلدیم
بول ایلدیم

— برویوس —

میکر بولون ایلدیم بک بولون ایلدیم
بول ایلدیم

— لومبوس —

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بلی ایلدیم

— برویوس —

میکر بولون ایلدیم بک بولون ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اگر (۱۰۱۰ جلد) ، بلی ایلدیم ، بلی ایلدیم
بول ایلدیم

اَعْلَانُ

حقایق

اولین مجموعه فارسی مصوراست

که در بادکوبه منتشر میشود

مجموعه ایست علمی، ادبی، سیاسی، متضمن بر ۳۲ صفحه و مشتمل بر صور بزرگان و تصویرات تاریخی. مسلک آن ترقی خواهی است و همواره ترقی خواهان وطن را از ترقی-ایر دول مجاوره و تبدلات متعالیه ماضی و حال سایر نقاط مسبوق و مستحضر خواهد نمود و به اقتضای وقت در آئینه متضمن خیلی از حکایات و روایات و مطالب راجع بایران خواهد شد.

وجه اشترا

در روسیه	در ایران	در خارجه
۵ منات	۳ تومان	۲۰ فرانک
۳ منات	۲ تومان	۱۲ فرانک

ابتدای انتشار از روز فیروز

«نوروز» است

هرکس از حالا میل با اشترا این مجموعه دارد اسم و عنوان خود را زودتر اطلاع بدهد و وجه اشترا بعد از رویت نمره اول باید فرستاده شود. جمیع مکاتبات باید باسم نگارنده بوده باشد. عنوان اداره صندوق مخصوص پستی نمره « ۱۹۶ » است. صاحب امتیاز و نگارنده: میرزا علی محمد خان اویسی

تویسده آئات مسلمان مکتبده اوسانلارجه « حوری »
دیوان طالع‌لرک فرالیز لسانی درسده یوانتاری.

اصحابو لیه کور-دن غنی جامع ک مظهر می.

مشاهیر عالمان هفتادسی ااکولی مرحوم حاجی ملا عبدالله آخوند.

32. Sayının son sayfalarındaki resimler

امثالواده دارالعمروده - حنة لدرسي

امثالواده دارالعمروده كي حجره عوالم

امثالواده دارالعمروده كطابقه عوده سي

32. Sayının son sayfalarındaki resimler

ÖZET

Dergi ve gazeteler yayınlandıkları dönemin canlı tutanakları, vesikaları, siyasî ve edebî belgeleri olması dolayısı ile kültürel hayatın önemli unsurları olma özelliğini taşırlar. Türk kültür hayatı açısından önemli yeri olan *Füyûzat* dergisi de bu özellikleri ihtiva eder. Dergi, 1906-1907 yılları arasında Bakü’de 32 sayıdan ibaret olarak yayımlanan “edebî, fennî, siyasî, ictimai, musavvar, haftalık Türkçe mecmua-ı İslamiyyedir”. Derginin naşiri Ali Bey Hüseyinzâde, malî destekçisi ise Azerbaycan’da 1900’lü yıllardan itibaren birçok gazetenin neşrine destek olan, yeni okulların faaliyete geçmesinde rol oynayan hayırsever, işadamı Hacı Zeynalabidin Tağıyev’dir.

Dergideki makalelerin içerik incelenmesi sonucunda elde edilen veriler dönem üzerine yapılan edebî ve tarihî kaynakların temelinde incelenmeye çalışılmıştır. Dergi birçok konuları ele almakla Türk fikir hayatına büyük katkı sağlamıştır. Sayfalarında hukuk devletin temelini oluşturan anayasal düzen, geniş bir alanda yaşayan Türklerin ortak bir edebî dil etrafında birleşmesi meselesi ve dönemin en çetin meselesi olan kadın konusuna dair başlıklar tematik inceleme sonucu elde edilmiştir. Derginin esasını oluşturan bu konulardan hareket edilerek aynı adlardan oluşan ana başlıklar oluşturulmuştur.

Dergi modernite anlayışı çerçevesinde edebî dilin statüsünü belirlemiş ve ileriki yıllarda millî devletin oluşumunu hazırlayan temel dinamikleri hazırlamıştır. Türk fikir hareketleri, bu bağlamda maarif, edebî dil, parlamento ve kadın konusu dergi sayfalarında mütemadi ele aldığı için tezin temelini bu temalar oluşturmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Azerbaycan matbuatı, Füyûzat dergisi, edebî dil, Türkçe, Devlet Duması, Füyûzat’ta kadın meselesi, Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmet Râik Efendi, Ahmet*

*Kemal, Hasan Sabri Ayvazov, Maarifçilik, Ceditçilik, Türkleşmek, İslamlaşmak,
Muasırlaşmak, Türk fikir hayatı, Hayat gazetesi, Türk kongreleri*

ABSTRACT

"FÜYÛZAT" MAGAZINE IN AZERBAIJANI PRESS

Magazines and newspapers of the period report published writings, and because of the political and literary documents that carry the distinction of being important elements of cultural life. Füyûzat having an important role in terms of the Turkish culture magazine also contains these features. Magazine, published in Baku between the years 1906-1907 as the number consists of 32 "literary, scientific, political, social, comprehensive weekly Turkish Islamic magazine". The publisher of the magazine is Hüseyinzâde Ali Bey, but the financial supporter who has supported the publication of several newspapers in Azerbaijan from the year 1900, charitable activities that play a role in the passage of the new school is millîonaire Haji Zeynalabdin Tağıyev.

The data in the handling of articles in literary magazines in terms of content as a result of the examination done on time and was to be examined on the basis of historical sources. Magazine, but many issues have greatly contributed to the idea of Turkish life. Page of law, constitutional order constituting the state's basic, common combinations of issues around the literal language of the Turks living in a wide area and the period of the most difficult issues of the titles on the women's issues were a result of the thematic review. Forming the basis of the magazine under the light of these issues, the main title has been created consisting of the same name.

Magazine understanding of modernity has set the status of the literary language and in subsequent years has made fundamental dynamic relations which prepared the formation of the national state. The Turkish literary movement in this context, enlightenment, literary language, parliament and women's issues create these pages of this magazine, because the basis of the thesis addressed these themes.

Key words: Füyûzat magazine, Literary language, Turkish, Russian State Duma, Women issue in Füyûzat, Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmet Râik Efendi, Ahmet Kemal, Hasan Sabri Ayvazov, Enlightenment, Jedidism, Turkification, Islamization, Modernizing-Modernization, Turkish idea of life, Newspaper of Hayat, Turkish congress, Azerbaijani Press.

